

פרקים מפוארים בקורות הארץ

בתחילתה של שנה זו מלאו 15 שנה להסתלקותו של יהודה דקל. הוא נפטר בג' בשבט תשס"ח (10 בינואר 2008) בגיל 79, והותיר אחריו פרקים מפוארים בקורות הארץ הזאת. יהודה היה מילדיה הראשונים של המושבה הרצליה, בוגר מקוה ישראל, לוחם פלמ"ח שמילא מאוחר יותר תפקידים בכירים בצה"ל. לא תהא זו טעות לקבוע שהוא הותיר עקבות בולטים על מפת הארץ במשך קרוב לשישים שנה.

הוא החל לעבוד במחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית בתחילת 1951 בעת התנופה הגדולה בהקמת מושבי העולים. בעשרות השנים הבאות הוא עסק בכל נושא אפשרי בקליטת העלייה, בהקמת יישובים חקלאיים ובביסוס כלכלתם. כאשר הוקם חבל לכיש בשנות החמישים של המאה הקודמת היה יהודה מעובדיו הראשונים, ומילא תפקיד של מנהל תכנון המשק. מלכיש עבר יהודה לחבל הנגב של מחלקת ההתיישבות, ואף שם היה אחראי לתכנון המשקים החקלאיים. בשנות כהונתו הוקמו עשרות יישובים חדשים, וחוזקו הקיימים. נפתחו ענפים חדשים, ובמיוחד הושם דגש על גידולי שלחין. הנגב הפך לירוק יותר. המים שהחלו להגיע מקו ירקון-נגב, ולאחר מכן מהמוביל הארצי, סייעו מאוד.

מהנגב עבר יהודה לחבל ירושלים, והעלה תרומה חשובה לפיתוחו בשנים שלפני מלחמת ששת הימים ולאחריה. זה היה אזור הררי קשה, ויהודה עשה כל מאמץ להרחיב את מגוון הענפים של המתיישבים. הוא סבר כי יש לאמץ שיטות וגישות חדשות שלא היו מקובלות עד אז. לדוגמה, פיתוח ענף התיירות הכפרית. רק מעטים בעת ההיא חשבו שהדבר אפשרי, והיו אף ששללוהו, כיוון שלא התאים, לדעתם, לחקלאים. יהודה לא ויתר. בעת סיור לימודי בשווייץ גילה כי האיכרים שם פיתחו את ענף האירוח, ה"צימרים", שסייע להם בעונות חלשות בחקלאות. הוא נצר את הרעיון, והוציאו אל הפועל בישראל לאחר שנים.

ליהודה היה חלק מרכזי בשיקום גוש עציון לאחר מלחמת ששת הימים. מייד לאחר המלחמה הוא התגייס, תחילה מטעם עצמו, להכין תוכניות להתיישבות ב"שטחים החדשים" בכלל, ובגוש עציון שנכבש על ידי הירדנים בתש"ח בפרט. כשהגיעה אליו משלחת של בני קיבוץ כפר עציון בראשות חנן פורת, שביקשו לחזור ולהקים את יישובם, הוא הפתיע אותם והציג בפניהם את התוכניות שלו, שעד מהרה הוצאו אל הפועל. יוזמותיו הגיעו גם לבקעת הירדן, ושם הוקמו בשלהי שנות השישים יישובים חדשים והיאחזויות נח"ל.

ב-1970 מונה יהודה לתפקיד סמנכ"ל המחלקה להתיישבות. הוטלו עליו תפקידים חדשים: אחראי לתיאום עם משרד השיכון, התכנון הפיזי, ההנדסה והבנייה המשקית. כמעט בכל אחד מימי השבוע ניתן היה למצוא אותו בדרכי הארץ; נע מחבל ימית בסני, דרך יהודה ושומרון, בקעת הירדן, המצפים החדשים בגליל ועד הגולן. פותר בעיות, מתכנן ענפים חדשים ומתאם בין הגופים והמוסדות השונים. לא אחת הוא נקרא למשימות מיוחדות, למשל לטיפול פרטני בבעיותיה של העיר בית שאן. בזיכרונותיו כתב: "שיקום עירוני לא היה מעולם תחום מומחיותי ועיסוקי", אך אזרתי עוז ולקחתי על עצמי את המשימה. אספתי צוות בין-מקצועי שכלל כלכלן בכיר, תעשיין, סוציולוגית, איש חינוך, אדריכל, מהנדס ומתכנן, ויצאנו לדרך". התוצאה הייתה סקר מקיף על העיר ותוכנית מקיפה לחיזוקה. הוא היה גם נציג הסוכנות היהודית במועצה הארצית לתכנון ולבנייה.

כל העת הוא שפע רעיונות חדשים, וגם ישנים שהגיעה העת להוציאם אל הפועל. משנות השבעים ואילך הוא הוביל את נושא פיתוח התיירות ביישובים החקלאיים. רעיון ה"צימרים" הוצא מן המגירה, ואלפים הוקמו ברחבי הארץ. משום כך נחשב יהודה דקל ל"אבי הצימרים" בהתיישבות. "בייבי" נוסף שלו היה הקמת מפעלי תעשייה ובתי מלאכה במושבים. ב-1981 נתמנה יהודה דקל למנכ"ל המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, תפקיד שמילא כל אותו עשור. ביומו הראשון כמנכ"ל ראה על הקיר את תמונותיהם של המנכ"לים הקודמים, ובהם נפילים דוגמת לוי אשכול ורענן ויץ. הוא הבטיח לעצמו ללכת בדרכם, ולהשתדל לא ליפול מהם. ואכן, ידו הייתה בכל מפעל ומבצע בהתיישבות באותן שנים. כך למשל הוא טיפח את ההרחבה והגיוון של כרמי היין בארץ, לרבות הקמת יקבים חדשים, ואף קידם את ענף גידול התמרים. ביוזמתו הובאו ארצה זנים חדשים, וניטעו אלפי דונמים של מטעי תמרים, בייחוד בבקעת הירדן ובערבה. לאחר שסיים דקל את תפקידו כמנכ"ל מחלקת ההתיישבות עבר

למועצה לשימור אתרים, וכיהן בתפקיד יו"ר הוועד המנהל שלה. גם שם התגלה כדחפור אנושי. הוא זה שדחף, עודד והניע את המהלך להבאתה לארץ של "גלינה", תואמת אוניות מעפילים משנות הארבעים, ולהצבתה במחנה המעפילים בעתלית.

אתר נוסף שדקל בנה ממש מאפס היה "מוזיאון הרעות" במצודת כ"ח, לזכר שלושת הקרבות לכיבוש המצודה בתש"ח. במשך עשר שנים השקיע יהודה מאמצים על-אנושיים ממש בקבלת אישור להפיכת תחנת המשטרה לאתר לאומי ובהקמת המוזיאון. הוא לא זכה לראות בפתיחתו, שש שנים לאחר מותו. בנו בועז דקל המשיך במצווה, וכיום נקרא המוזיאון על שמו של יהודה דקל וחבריו לקרבות ולדרך. כהוקרה על חלקו בבניית הארץ הוזמן יהודה דקל להדליק משואה ביום העצמאות תשס"ו 2006-, על "תרומתו לפיתוח הנגב והגליל".

אתרים המגזין

מו"ל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
עורכת: פרופ' עירית עמית-כהן
עורך משנה: רוני חיימוב
עוזר לעורך משנה: בוריס אמינוב
עריכת לשון: נירית איטינגון
מערכת: עמרי שלמון, חומי נובנשטרן
תרגום לעברית: אורית פרידלנד
תרגום לאנגלית: שפרה פייקין
עיצוב גרפי ועיבודי תמונות - Ladymac Creative: אורנה יזכירוביץ
הגהות: יובל הלפרין
הפקה:
בשער: הפסיפס בכפר יהושע. צילום: בוריס אמינוב
שער אחורי: ציר, מכלול ונכס מורשת לאורך כביש 232.
מימין לשמאל: שדה חלץ; המחצבה ומפעל הגופרית בבארי; בית הבטון בבארי. צילום: עירית עמית-כהן

ISSN 2519-6057

ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000
טל 03-5059199 | www.shimur.org.il | shimur@shimur.org

שמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי יופיע בגיליון גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים"

תוכן העניינים

- 4 - מושבי העובדים, המורשת החלוצית ושימורה | עמרי שלמון
- 5 - דבר העורכת | עירית עמית-כהן
- 8 - "ניסויים במרחב" והתרומה לעיצוב מושב העובדים | רינה רייניץ-אידן ועירית עמית-כהן
- 22 - מחוות סג'רה למושב אילניה | אסתי ינקלביץ
- 30 - ונוס אוספת בצל בכפר יהושע | נטע הבר ואילת הרצוולף
- 42 - מושבי בנים – דגם התיישבותי ייחודי וביטוי במתאר מושבי: המקרה של מושב לכיש | עוזי אופיר
- 50 - שימור המרחב הכפרי ומבני ציבור בכפר אז"ר: לסוגיית ההיטמעות של הכפר בתחום שטחה של העיר רמת-גן | שלמה לוטן
- 58 - הדדיות – קשר ותלות בין שימור לבין השמשה: המקרה של נכסי מורשת בנויה במושבים | עירית עמית-כהן
- 68 - לחצי פיתוח והחשש להישרדותם של סוכני זיכרון: בית הביטחון באתר הישן של מושב נבטים | זאב זיוון ומריה מצרפי
- 74 - גזר: שמורת מורשת | רוני בורג ורן וולף
- 82 - פנחס וולף: מטרנוב שבגליציה להקמת נהלל | איתמר בן דוד
- 88 - סיפורו של מקום: יצחק וילקנסקי, החווה החקלאית בחולדה וקבוצות הפועלים שעבדו בה, וחלקם בהתגבשותם של עקרונות מושב העובדים | תמר אגמון
- 94 - האמנה הבין-לאומית לתיירות מורשת תרבות של המועצה הבין-לאומית למונומנטים ואתרים ICOMOS חיזוק ההגנה על מורשת תרבות ועל החוסן הקהילתי באמצעות ניהול תיירות אחראי ובר-קיימא

מושבי העובדים, המורשת החלוצית ושימורה

תנועות ההתיישבות בארץ ישראל היו ועודן כר פעולה נרחב להתגבשות של חברות, רעיונות, צורות התיישבות מגוונות, חלוציות מחשבתית ואידאולוגית. אלה באו לביטוי בשכונות במגזר העירוני, במושבות העלייה הראשונה והשנייה, בקיבוצים, במושב העובדים, במושב השיתופי ובמושבי העולים בשנות חמישים, פרי גלי העלייה ההמונית ממדינות אירופה וממדינות האסלאם באסיה ובצפון-אפריקה. גיליון 12 של **אתרים – המגזין** מוקדש לתנועת ההתיישבות המושבית, שראשיתה בעמק יזרעאל בשנת 1921, עם הקמתו של מושב העובדים הראשון, נהלל. מושב העובדים הוא אחת מתופעות ההתיישבות הציונית שהשפעתן הייתה מכריעה בתולדותיה של המדינה שבדרך, ולא פחות מכך – מקום מדינת ישראל ואילך.

תופעת מושב העובדים יצרה, מטבע ברייתה, עולם שלם של מושגים ונופי תרבות, לכל אורכה של ישראל. די אם נציין את ההיבטים התכנוניים שהוכתבו מראשיתו של רעיון מושב העובדים, קרי יישוב שיתופי המייצג במאפייניו מודל סוציאליסטי, מדגיש את הגרעין המשפחתי ומעניק לו מעטפת שיתופית תומכת. כל משפחה תפקדה כיחידה חקלאית עצמאית, אבל המושב כמכלול העניק לכל משק שירותים: בתי אריזה, מחלבות, מחסן ביצים מרכזי, שיווק וכיוצא באלה. מצורת ההתיישבות המושבית נגזרו היבטים חברתיים ותרבותיים שעודדו הקמה של מבני ציבור משותפים לקהילת המושב, ובהם המזכירות, הגן ובית הספר, בית העם, מועדון הנוער, בית הכנסת ועוד. באלו התקיימה פעילות אינטנסיבית בימי חג ומועד ובימי שמחה ואבל, ולקחו בה חלק כל בני המושב – נוער, צעירים ומבוגרים. את המערך השיתופי ניהלה מזכירות המושב באמצעות ועדים נבחרים שעסקו בהיבטים השונים: כלכלה, חינוך ותרבות. בתוך מארג עשיר זה ניכרת התייחסות ענפה לנושאי המורשת ושימור המרקם, שעיקרו טיפול במבני ציבור וחקלאות. ואכן, ברבות השנים גדלה והולכת המודעות לשימורם של המבנים ההיסטוריים – בתי ספר, מגדלי מים, בתי אריזה, בתי העם, מבני המזכירות, האסמים (הסילוואים) – של התשתיות ושל גני הזיכרון, ולהשבה לחיים של כלי החקלאות הישנים.

מתוך הרצון לשמר את המורשת החלוצית החלו יוזמות לשימור נכסי מורשת אלה, יוזמות ששותפים להן היישובים עצמם, המועצות האזוריות, המועצה לשימור אתרים, ארגונים ומוסדות ממלכתיים, משרד התרבות והספורט, משרד ירושלים ומורשת וציוני דרך. להלן רשימה חלקית: בית העם ומגדל המים בנהלל, העמדה ההיסטורית בחוגלה, בית העם בחירות, מגדל המים בכפר ח'טים, בית ראשונים בכפר מלל, בית הכנסת בפטיש, משאבת הרוח האוסטרלית בלכיש, הצרכנייה בגפן, תחנת הרכבת, המאפייה הישנה ופסיפס ריכרד קאופמן (יצירתו של האומן אלי שמיר) בכפר יהושע, מגדל המים במושב השיתופי מולדת, אתר המים במושב השיתופי רגבה, בית הביטחון בנבטים, צריף גן הילדים בבורגתא, צריף ראשונים בתימורים, ובריכת המים בבאר טוביה. אלה גובו בפעולות שילוט נרחבות של המועצה. לאחרונה, בשיתוף פעולה עם אגף מורשת, מרכז השלטון האזורי והמועצה לשימור אתרים, התחילו בהכנת סקר מקיף למבנים היסטוריים ונופי תרבות במועצות האזוריות, ביישובי ההתיישבות העובדת, ובאלה גם במושבים. סקר זה משמש בסיס להכרזת מבנים לשימור.

תודה והערכה עצומה לפרופ' עירית עמית-כהן, חברת הוועד המנהל ועורכת **אתרים – המגזין** מיום יציאתו לאור, אי אז בשנת 2011.

עם ההוצאה לאור של גיליון זה, הגיליון ה-12, ברצוני לומר מילות תודה והערכה לעידית מידן, עורכת המשנה, עם יציאתה לגמלאות. עידית השקיעה ללא גבול. ריכזה את החומרים, הגיחה אותם, פעלה בנמרצות מול הכותבים והגורמים המקצועיים, עורכי הלשון, המעצבים הגרפיים, בתי הדפוס וספריית הקונגרס בושינגטון. כל אלה במשך 12 שנה, כגילו של **אתרים – המגזין**. תודה והערכה לבועז דקל, יו"ר הספרייה ע"ש יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, שבמסגרתה יוצא לאור **אתרים – המגזין**; לנירית איטינגון, עורכת הלשון; לאורנה יזכרוביץ, העורכת הגרפית; למנהלי. ות המחוזות שלנו, שהשפעת עבודתם. היום יומית במחוזות נוגעת במידה רבה בטיפול בנופי התרבות, ובכללם במושבים; ולרוני חיימוב, מנהל תחום מידע ופרסומים, מחליפה של עידית מידן, שתהיה דרכו, עם העברת המקל, מוצלחת ויוצרת.

שלכם כתמיד,

עמרי שלמון

מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

דבר העורכת

מאה שנה למושב העובדים

בחודש ספטמבר 2021 חגג מושב העובדים נהלל מאה שנים להיווסדו. נהלל היה הראשון שהציב מודל של צורת התיישבות כפרית-חקלאית חדשה, שהתבססה על משק מעורב והתייחדה ביסודות שיתופיים: קרקע לאומית, עבודה עצמית (משק משפחתי), קנייה ושיווק משותפים, עזרה הדדית וניהול דמוקרטי. אלא שצורת התיישבות זו לא צמחה יש מאין; היא התפתחה מתוך תפיסות עולם חברתיות שפשטו במקומות שונים בעולם – במזרח-אירופה, במרכזה ובצפון-אמריקה – והשפיעו על תנועות התיישבות ועל ניסיונות לגבש צורות התיישבות חדשות. להתפתחויות אלה היו השלכות על עמדותיהם של הוגי דעות ומנהיגים ציוניים שפעלו בשלהי המאה ה-19 ובשני העשורים הראשונים של המאה ה-20. בכל הזדמנות הם השמיעו את רעיונותיהם החדשים, כתבו ופרסמו אותם, וגם דחפו ארגונים ומוסדות ציוניים לתמוך במימושם. תוצאותיו של תהליך זה היו מושבי העובדים שנוסדו בעשור השלישי של המאה ה-20, ובראשם נהלל.

מאז 1921 גדל מספרם של מושבי העובדים, עקרוניתיהם ומתארים השתנו, ונוספו להם צורות והגדרות חדשות: מושבים שיתופיים, מושבי הרר ומושבי העמק והנגב, מושבי בנים ומושבי עולים. כיום מאגדת תנועת המושבים 251 מושבי עובדים. הם פזורים במרחב הארץ, ומרקמם הבנוי, וכך גם השדות והמטעים, משתלבים בנפח הכפרי הפתוח של ישראל. מטרתו של גיליון 12 של **אתרים – המגזין** היא לסקור את יסודותיו של מושב העובדים, את התמורות שחלו בו ובמעמדו, להתוודע לייחודו ולמורשתו ועל ידי כך לעודד את שימורם של הייצוגים המוחשיים שנותרו במרחב, והם עדות לסיפורו החברתי והתרבותי ולייחודו הנופי.

את המגזין פותח מאמרן של **ד"ר רינה אידן-רייניץ ופרופ' עירית עמית-כהן**, "בשביל מושב העובדים – אבני דרך בהתפתחות רעיון מושב העובדים". המאמר מטרתו לסקור את הרעיונות שהיו היסודות לעקרונות של צורת התיישבות זו, את ההוגים, את הדמויות ואת האתרים שנקשרו בהם. הוא נועד לבסס את הגישה שכמו כל ניסוי מרחבי, כך גם צורת התיישבות זו התגבשה לאור תקופה, תפיסותיה, הדמויות הפועלות בה ואירועיה, ומאפייני המרחב שבו התממשה בסופו של דבר.

מאמרה של **ד"ר אסתי ינקלביץ**, "מחוות סג'רה למושב אילניה", סוקר את העקבות שנותרו בנוף ומתעדים את ראשיתה של חוות הלימוד שהוקמה בסג'רה להכשרת פועלים לעבודה חקלאית, ולצידה ניסיונות התיישבות ובאלה מושבה – ולימים המושב אילניה. ההילה שדבקה בחוות סג'רה האפילה על סיפורן של צורות ההתיישבות האחרות, והמאמר מבקש להאירן ולהבליט את ייחודן.

נטע הבר ואילת הרצוולף – אוצרות, מחנכות ומנהלות השוקדות על שימור בית יהושע חנקין במושב כפר יהושע, על הטיפול באוספיו ועל הפעלתו – חברו לכתבת המאמר "ונוס אוספת בצל בכפר יהושע". הכותרת מתבססת על פסלו של האומן אלי שמיר, הניצב בלב "הכפר" והוא מחווה למייסדיו ולתולדות היישוב. המאמר מטרתו לסקור את נכסי המורשת שנותרו במושב, את תפקידם בייצוג ערכיו של מושב העובדים בעבר, ובייצוג ערכיו החברתיים והתרבותיים של כפר יהושע כיום.

במאמרו "מושבי בנים – דגם התיישבותי ייחודי וביטוי במתאר מושבי: המקרה של מושב לכיש" מתמקד **ד"ר עוזי אופיר**, מחנך וחוקר, בדגם מושבי ייחודי שהתפתח בישראל מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים, מתמקד ומבקש לתת מענה לבני מושבים שלא נכללו בהגדרה "בן ממשיך" במושב שבו התגוררו הוריהם, וליישב חבלי ארץ ריקים. באמצעות ניתוח מעמיק של מושב לכיש הוא קורא לחקור את התופעה, לשמר את סיפורה ואת נכסי מורשת התרבות שלה.

האדריכל ד"ר שלמה לוטן שיתף פעולה עם **האדריכלית נעה שק**, ויחד הם חקרו את נכסיו ההיסטוריים המוחשיים של כפר אז"ר, שהוטמע בשנים האחרונות בתוך הגבולות המוניציפליים של העיר רמת-גן. השינוי שחל במעמדו של המושב מאיים על נכסים מוחשיים אלה. במאמרם, "שימור המרחב הכפרי ומבני הציבור בכפר אז"ר: לסוגיית ההיטמעות של הכפר בתחום שטחה של העיר רמת-גן", הם מתארים את מגמות הפיתוח, את הפיכתו של מרקם הכפר ל"מובלעת" מרקמית ייחודית בתוך סביבה עירונית, ואת החשש לשרידות הנכסים ההיסטוריים שהם עדות לסיפור המושב.

את התמורות שחלו במושב מתארת גם **פרופ' עירית עמית-כהן**. במאמרה "הדדיות – קשר ותלות בין שימור להשמשה: המקרה של נכסי מורשת בנויה במושבים" היא מנתחת את יחסה של אוכלוסיית המושב העכשווית לנכסי המורשת שנותרו במרחב היישוב, לאור מיקומם ואפשרויות השמשתם. ביסוד המאמר נמצאת ההשערה ולפיה לשינוי שחל בשנים האחרונות בהרכב אוכלוסייתו של המושב תהיה השפעה על רצונותיהם

לשמר את נכסי מורשתם, ועל אופן השימור, המימון וסוג התפקוד שייבחרו עבור נכסים אלה. **ד"ר זאב זיוון**, המתמחה בגאוגרפיה היסטורית, חוקר, סופר ומרצה לתולדות התיישבות בנגב, חבר **למריה מצרפי**, מנהלת מחוז דרום

במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במאמרם "לחצי פיתוח והחשש להישרדותם של סוכני זיכרון: בית הביטחון באתר הישן של מושב נבטים" הם בחנו את תפקידו של בית הביטחון לשמש עדות לאחד מהאירועים המרכזיים בתולדות הקמת מדינת ישראל: עליית י"א הנקודות בנגב במוצאי יום כיפור תש"ז. מטרתם היא לשכנע את רשויות התכנון בחשיבותו של "עד" מוחשי זה, לשמרו ולא לאפשר את מחיקתו, למרות התוכניות לפיתוח תשתיות בסביבתו.

האדריכלית רוני בורג והמתכנן רן וולף במאמרם "גזר: שמורת מורשת" מציגים מגמה חדשה התופסת תאוצה בשימור מורשת תרבות: שימורם של מכלולים – נכסי מורשת תרבות והסביבה שהם נטועים בה. בסקירתם הם מתמקדים במכלול מורשת במועצה אזורית גזר. מכלול זה הוא חלק מפיילוט לאומי שנתמך על ידי משרדי ממשלה ונועד לממן טיפול במרחב, בשימור נכסי מורשת המצויים בו ובהגנה על שמורת הטבע, לשטחים הפתוחים, לחי ולצומח הייחודיים לו.

שתי סקירות נכללות במגזין, ושתיהן עדות לסיפורן של משפחות שבניהן היו ממיסדי הגל הראשון של מושבי העובדים בשנות העשרים של המאה ה-20. **איתמר בן-דוד**, גאוגרף ומתכנן ערים שמילא תפקידים מרכזיים בוועדות תכנון של משרדי ממשלה, ועד לאחרונה ישב בראש הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה מחוז חיפה במשרדי האוצר והפנים, כתב על סבו: "פנחס וולף: מטרנוב שבגליציה להקמת נהלל". נדודיו של הסב, בן העלייה השנייה, בין מושבות יהודה והגליל, הצטרפותו לקבוצות פועלים, היותו בין מתיישבי חמרה – הניסיון הראשון להקים מושב עובדים - ולימים התיישבותו בנהלל, הם עדות לדמויות רבות שכמותו, עברו מסע דומה, והיו ממיסדי מושבי העובדים הראשונים.

ד"ר תמר אגמון, חוקרת ואשת חינוך, בחרה בדרך דומה לתעד את קורות אביה, יואל אפרת. האב השתייך לקבוצות פועלים שעבדו במושבה רחובות, וממנה עברו לחוות הלימוד בחולדה. שם הם הוכשרו לעבודה חקלאית, ונמנו עם קבוצת מייסדי נהלל. בסקירתה "סיפורו של מקום: יצחק וילקנסקי, החווה החקלאית בחולדה וקבוצות הפועלים שעבדו בה, וחלקם בהתגבשותם של עקרונות מושב העובדים", הדגישה את חלקו של יצחק וילקנסקי בפיתוח המשק המעורב, אחד מהיסודות המרכזיים של מושב העובדים.

למאמרים ולסקירות בחרנו השנה לצרף את התרגום לעברית של **האמנה לתיירות מורשת תרבות**, שחידשה הוועדה המדעית בחסות איקומוס העולמי, "הוועדה לתיירות מורשת תרבות", שבה שותפים גם חברים באיקומוס ישראל. הנוסח החדש נכתב במהלך 2021 ופורסם בשנת 2022.

אומנם בגיליונות 9 ו-11 של **אתרים – המגזין** הזכרנו אמנה זו, בין שבנוסחה הישן משנת 1999 בין שבתרגום מאנגלית של נוסח ישן זה, אלא שבשל חשיבותה החלטנו לתרגם לעברית את הנוסח החדש ולפרסמו בגיליון הנוכחי. לנוסח המחודש חשיבות כפולה: האחת, כללית, הוא מייצג מגמה – חידוש של אמנות מורשת תרבות והתאמתן לתנאי המאה ה-21. האחרת – התרומה של נוסח זה לקידום תיירות באתרי מורשת תרבות בתקופה המתאפיינת בתמורות ובמשברים. ואכן, הנוסח המחודש כולל הגדרות וקווים מנחים לפיתוח תיירות באתרי מורשת שהוכרו כראויים להגנה ושימור בעידן של האצה בפעילות התיירותית בכל הרמות: המקומית, הארצית והגלובלית. עוד מדגיש הנוסח החדש את הצורך להתחשב בשינויי אקלים, להתמודד עם לחצי פיתוח, להכיר בחשיבותה של מורשת התרבות בייצוג ייחודי וזהותן של קהילות, לנצל טכנולוגיות חדשות לשימור נכסי מורשת, ולהיות מודעים לתפקידם של אמצעים דיגיטליים בקידום תיירות באתרי מורשת.

וכמה הערות נוספות:

כמו קודמיו, גם גיליון 12 של **אתרים – המגזין** מבקש לחשוף את קהל החוקרים והמתעניינים בשימור מורשת התרבות לנושאים, לגישות ולחידושים שנוספו בתקופה האחרונה לשיח השימור.

• כמו בכל גיליונות **אתרים – המגזין**, גם בגיליון זה מלווה את המאמרים והסקירות פסקה פותחת. את הפסקה הזאת כתבתי אני, עורכת המגזין, והיא נועדה להדק את הקשר בין הנושא המרכזי של העיתון – מאה שנים לרעיון מושב העובדים – לבין הנושאים, הדוגמאות וההיבטים שהסקירות והמאמרים השונים מתמקדים בהם.

• התרגומים לאנגלית של העמוד לזכרו של יהודה דקל, של דבר המנכ"ל עמרי שלמון, של דבר העורכת, של תקצירי המאמרים והסקירות, מובאים כתמיד משמאל לימין.

• **גיליון 13 של אתרים – המגזין** יתמקד בהבחנות בין נכס או מונומנט בודד, לבין ציר ומכלול מורשת; הגדרות אלה הן בעלות השלכות על בחירתם של נכסי מורשת הראויים להיכלל ברשימות שימור, על ההגנה עליהם, על שילובם במערכות התכנון, על שימורם ופיתוחם. אני כולי תקווה שההתעניינות בנושאים אלה תקל על הוצאתו לאור של המגזין.

עירית עמית-כהן

"ניסויים במרחב" והתרומה לעיצוב מושב העובדים

בפתח דבר של יחידה 1, בקורס באוניברסיטה הפתוחה שכותרתו ניסויים במרחב פרקים בגאוגרפיה יישובית של ארץ-ישראל (עמית-כהן ורייכמן, 1996, 13) הוסבר המונח "ניסויים במרחב" שטבע חוקר טבע בשם אדגר ג'ונסון (Johnson) בשנת 1970. ג'ונסון שאל את המונח ממדעי הטבע, כדי להסביר שבמהלך ההיסטוריה הארוכה של התפתחות החברה האנושית נקבע הארגון המרחבי של מערכות יישוביות בדרך של ניסוי וטעייה, כדי להשיג יעילות כלכלית מרבית. למונח זה חשיבות בבואנו להסביר את התפתחותן של צורות התיישבות, ובאלה מושב העובדים. מושב העובדים לא נוצר בחלל ריק. הוא תוצר של תקופה, האירועים שהתרחשו בה והדמויות שהגו רעיונות ופעלו בה; של מרחב שהתאפיין בתנאיו הפיזיים ובצורות ההתיישבות שהתקיימו בו, ולהן מאפיינים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ותכנוניים. ואכן הזמן – שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 – והמרחב הארצישראלי היו הרקע לצמיחתם של רעיונות התיישבות חדשים ולניסיונות לממשם בצורת התיישבות שהייתה שונה מאלה שקמו עד אז, וזכתה לכינוי מושב עובדים. הוגי הרעיונות והמעצבים של צורת התיישבות זו לא ביטלו את הצורות שקדמו לה, אלא למדו מהן, בחנו את חסרונותיהן ויתרונותיהן, ויצרו התיישבות שהתבססה על אידאולוגיה ציונית שקראה ליהודים להתיישב על קרקע ולעבדה, וליצור חברה חדשה המבוססת על שוויון ואחוה.

בשביל מושב העובדים: אבני דרך בהתפתחותו של רעיון מושב העובדים (רינה רייניץ-אידן ועירית עמית-כהן)

תקציר

רעיון מושב העובדים התפתח כחלק מהתהוותו של רעיון ההתיישבות העובדת – התיישבות פועלים במימון הון לאומי שרכש את הקרקע ודאג ליישובה. הרעיון זכה להתממש הודות לשיתוף פעולה בין שני גורמים: התנועה הציונית ששאפה להגשים חזון לאומי טריטוריאלי, ופועלים בעלי שאיפות אישיות וחברתיות. הפועלים – בני העלייה השנייה, ברובם צעירים, יחידים וחסרי אמצעים, אבל ספוגי רעיונות סוציאליסטיים וציוניים, נדדו בראשית דרכם בארץ ישראל בין המושבות שנוסדו בה במהלך העליות הראשונה והשנייה וביקשו לעבוד בהן. הם פגשו צורת התיישבות שהתבססה על מימון עצמי, ומטרת מייסדיה הייתה לקדם בארץ ישראל את המעמד של איכר יהודי המתקיים מעבודתו. אלא שתנאי הארץ וקשיי היום-יום מנעו מצורת התיישבות זו להתבסס, ומאיכריה – לממש את שאיפותיהם. הנדודים, המפגש בין הפועלים והאיכרים וההיכרות עם תנאי ארץ ישראל תרמו לייסודם של מוסדות, ארגונים ומפלגות, ולצמיחתם של מנהיגים שלא הסתפקו בהשמעת תפיסות עולמם, אלא גם ניסו ליישמן. מטרת מאמר זה היא להכיר את אבני הדרך המרכיבות את "שביל מושב העובדים". אבני דרך אלה מייצגות אתרים שהתקיים בהם מפגש בין מנהיגי התיישבות והוגי דעות, הרעיונות שהשמיעו וגם פרסמו, וניסיונותיהם לממשם בהתיישבות. היכרות זו נועדה לענות על שלוש מטרות: (1) להתוודע להוגים ולרעיונותיהם, ולניסיונות ההתיישבות שקדמו לייסוד מושב העובדים, שכן בלעדיהם אי אפשר להסביר את מאפייניה הייחודיים של צורת ההתיישבות מושב העובדים; (2) לבסס את הטענה שמודל התיישבותי זה התפתח בתנאי זמן ומרחב מסוימים: הרעיונות התפתחו והתגבשו בשלהי העשור הראשון ובמהלך העשור השני של המאה ה-20, בתקופת העלייה השנייה, ובתנאים החברתיים והכלכליים ששררו בארץ ישראל בשנים אלה. בעשור השלישי לבשו הרעיונות האלה צורה והתגבשו למודל התיישבות – מושבי העובדים שהוקמו במרחב עמק יזרעאל. בעשורים הבאים השתנו התנאים, נוספו מרחבי התיישבות, וגם צורת ההתיישבות הייחודית של מושב העובדים שינתה את פניה; (3) לקוות שאזכור הוגי הרעיונות והאתרים שבהם התנסו וגם ניסו לממש את רעיונותיהם ההתיישבותיים יקדמו את ההכרה בחשיבותם, את זכאותם להיכלל בפנתיאון של זיכרון ההתיישבות הארץ-ישראלית, ואת ההגנה על נכסי מורשת מוחשיים ששרדו במרחב והם עדות לרעיונות ולעשייה זו.

מילות מפתח:

מושב עובדים, סג'רה, עין גנים, חוות הכשרה, חמרה, נהלל, כפר יחזקאל

מבוא: מושב עובדים – הרעיון, ההתפתחות והתמורות

מושב העובדים כאידאה רעיונית – התיישבותית, חברתית, כלכלית ועיצובית – התפתח במהלך מאה שנים, והיה לאחד הביטויים הייחודיים של מפעל ההתיישבות הציונית. מדובר בצורת התיישבות חקלאית-כפרית שנועדה להגשים את הרעיון הלאומי הציוני של שיבה למולדת, יצירת קשר בלתי אמצעי עם הארץ, ובניית בית שבאמצעותו תקודם מהפכה בתחום הלאומי, החברתי והאישי. הוגי הרעיון ומייסדיו, אנשי העלייה השנייה, ידעו כבר בראשית חיפושיהם למה הם מתנגדים ומה אינם רוצים בצורת התיישבות החדשה: עבודה שכירה, פגיעה בתא המשפחתי ויצירת מעמדות. וכך כתב בשנת תרע"ט אליעזר יפה, אחת מהדמויות המרכזיות בגיבוש רעיון מושב העובדים.

התחילו אצלנו בשנים האחרונות לדבר על דבר "יסוד מושבי עובדים" בתור צורה יישובית חדשה, אשר עלינו להנהיג בעבודתנו בארצנו. ושונה גורל הצורה היישובית הזאת מגורל אלו שקדמו לה אצלנו, כגון: מושבות, חוות וקבוצות] הדגשה של הכותבות, ר"א, ע"ע]. ביסוד אלו האחרונות נהגו כבני ישראל המקדימים נעשה לנשמע [...] לעומת זאת לגבי מושבי עובדים [...] התחיל הדיבור קודם למעשה [...] מתוך הכרת הליקויים אשר בצורות הקיימות ומתוך בקשת הצורה הנכונה והשלמה לעבודתנו היישובית" (יפה, תש"ז, 66).

החיפוש אחר צורת התיישבות שתתאים לשיאיותיהם נפגש עם רעיונות של הוגי דעות ציוניים, כלכלנים, אגרונומים ואנשי הממסד הציוני-התיישבותי, שהתלבטו באשר לצורת התיישבות החקלאית שתמש באופן מיטבי את החזון הציוני. הרעיונות שאימצו הושפעו מתנועות לאומיות שהתפתחו במקומות שונים בעולם מאמצע המאה ה-19, מתנועות הגירה ומתפיסות עולם בדבר הקשר בין אוטונומיה טריטוריאלית לבין היהודי החדש. אך הם לא הסתפקו בכך. הם שיתפו ביניהם פעולה וקידמו את הצגתו של רעיון ביניים, צורת התיישבות בארץ ישראל ששילבה בין אידאולוגיות חברתיות וכלכליות; בין עבודת אדמה במסגרת משפחתית המשולבת במערכות כלכליות שיתופיות, לבין שמירה על חופש הפרט במסגרת חברתית-קהילתית. בארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה (1904 – 1914) נמצאה הזדמנות לקליטתו של הרעיון ולהתגבשותו. לצד עלייה וחיפושי עבודה של ציבור רחב, ומפגש בין פועלים ואיכרים במושבות, התפתחה תנועת פועלים, הוקמו מפלגות פועלים (1905–) הפועל הצעיר ו"פועלי ציון", והסדרויות פועלים – פועלי הגליל, פועלי יהודה ופועלי שומרון.

אלה נועדו לשמור על זכויות הפועלים ורווחתם ולתמוך במאבקהם מול איכרי המושבות, אך הייתה להם השפעה על שינויי מגמה בהתיישבות החקלאית בארץ ישראל. כישלון מאבקם של הפועלים לכיבוש העבודה הומר במהלך השנים למאבק למען כיבוש הקרקע – התיישבות של פועלים. שינויים אלה הצטרפו לחיפושים אחר צורות התיישבות חקלאיות של המוסדות הציוניים: המשרד הארצישראלי, חברת "הכשרת הישוב" (1908), והקמתן של חוות להכשרה חקלאית. על העשייה הרחבה הזאת ניצח ד"ר ארתור רופין. בשנת תרע"ט (1919) פרסם אליעזר יפה את רעיון התיישבות החדש, מושב העובדים, כתוכנית כתובה ומגובשת. התוכנית פורסמה כחוברת **יסוד מושבי עובדים**, ויצאה לאור בספריית הארץ והעבודה של מפלגת "הפועל הצעיר". הדגם שהוצג בחוברת נסמך על התנאים הכלכליים והחברתיים ששררו בארץ ישראל באותה עת, ועל אופיים ושיאיותיהם של המייסדים. בפניהם ניצבו אז שלוש מטרות עיקריות: מטרה לאומית – הקמת "בית" להמוני העם היהודי בארץ ישראל, על בסיס עבודת האדמה במשק מעורב; מטרה חברתית-התיישבות שוויונית שתשלב בין אופיים האינדיבידואליסטי-אנרכיסטי לבין השקפת עולמם הסוציאליסטית; מטרה אישית – שמירה על חופש הפרט, תוך מימוש השיאיהם להתיישב כאיכרים זעירים על קרקע ציבורית.

כדי להשיג מטרות אלה נקבעו למושב העובדים ארבעה עקרונות יסודיים: קרקע לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית ושיתוף בקנייה ובמכירה (שלושת העקרונות הראשונים נקבעו לפני ייסודו של נהלל, ואילו העיקרון הרביעי נקבע רק לאחר מימוש המודל התיישבותי בנהלל, וראשית ההתנסות בו). מוסדות המושב שהוקמו התבססו על עקרונות דמוקרטיים שלפיהם כל החברים שותפים לקבלת ההחלטות במסגרת האספה הכללית, וזכאים לבחור ולהיבחר לוועד הפעיל בניהול השוטף של המושב. לצידו של הוועד פועלות ועדות שונות הנבחרות לתקופה מוסכמת ועוסקות בתחומי משק, חינוך, תרבות וקהילה. כל המוסדות האלו פועלים בצורה וולונטרית, מתוך אמון הדדי.

החוברת **יסוד מושבי עובדים** שחיבר אליעזר יפה התפרסמה מייד לאחר מלחמת העולם הראשונה, והפכה לאורים ותומים של מייסדי המושבים. החוברת סיכמה דיונים, ניסויים חקלאיים וחברתיים ותהליכים אישיים פנימיים שעברו המחבר ושותפיו, פועלים בני העלייה השנייה בארץ, בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה (רייניץ-אידן, 2009, 109 – 110).

המוסדות הכלכליים המשותפים שנוצרו ועוצבו בתחילה בצורה וולונטרית, תוך כדי הקמת המושבים וללא כל בסיס משפטי, קיבלו מעמד חוקי והפכו לישות משפטית בשנת 1933. בשנה זו נקבעה "פקודת האגודות השיתופיות" (פקודת האגודות השיתופיות, 1933. בתוך **חוקי ארץ ישראל**, א, 1983, 533),

ובהמשך אוחדו האגודות השונות שנוצרו בכל מושב ונרשמו כאגודה שיתופית אחת – שהיא מושב עובדים. תפקיד האגודה היה לייצג את המושב מול הארגונים והמוסדות הכלכליים הארציים. הזהות בין מושב העובדים לבין האגודה השיתופית נקבעה מאוחר יותר, כאשר איחדו את האגודות השונות לישות אחת, הכוללת את כל תחומי החיים, והמושב כולו הפך לאגודה שיתופית שהיא גם יישוב (תקנות האגודות השיתופיות, 1973 בתוך **חוקי ארץ ישראל**, א, 1983, 542).

במהלך מאה שנות קיומם של מושבי העובדים (1921 – 2021) התחוללו תמורות מדיניות, פוליטיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות, השתנו הצרכים והתפתחו נסיבות ואילוצים, וכל אלה השפיעו על הרעיון המקורי ושינו את צורתו ואת מאפייניו החברתיים והכלכליים. הצורך לספק מענה לשינויים הללו הוביל בתקופות שונות ליצירת דגמי מושבי עובדים שתאמו שונות מרחבית, משקית, דמוגרפית, חברתית, פוליטית, מדינית, ארגונית, תכנונית וקהילתית.

תנועת המושבים מאגדת בתוכה 251 מושבי עובדים, מנהלל – מושב העובדים הראשון שנוסד בשנת 1921, ועד לבאר מילכה – שנוסד ב-2006. זוהי תנועת ההתיישבות הגדולה במדינת ישראל. הקמת התנועה בשנת 1933 לאחר שכבר היו קיימות תנועות קיבוציות שונות, סייעה להדגיש את זהותם הייחודית, החברתית, הכלכלית והעיצובית של מושבי העובדים, ואת ההבדלים בינם לבין צורות התיישבות אחרות של ההתיישבות העובדת. כיום מושבי התנועה פרוסים לאורכה של הארץ, מכפר יובל בצפון ועד לפארן בדרום, ולרוחבה – מקדש ברנע והים התיכון במערב ועד לפצאל בבקעת הירדן במזרח.

מטרת מאמר זה היא להציג את האתרים שבהם התפתחו עקרונות מושב העובדים, להכיר את ההוגים ואת רעיונותיהם, ואת הניסיונות לממש רעיונות אלה. הדמויות, הרעיונות וניסיונות ההתיישבות שלובים זה בזה, וכפי שכינתה זאת רינה רייניץ-אידן, אחת משתי כותבות המאמר, השילוב הוא בבחינת "קשר גורדי"; כינוי לקשר מסובך שקשה להתירו, ומקורו באגדה השלובה במיתולוגיה היוונית (רייניץ-אידן, 2009).

המאמר מבקש להתיר פקעת סבוכה זו באמצעות צעידה סדורה ב"שביל מושב העובדים", בין אבני דרך שבכל אחת מהן מתקיים מפגש בין דמויות, רעיונות וניסיונות התיישבות. תקוותנו היא ש"מסע" זה יעצים את חוויית הביקור באתרים עצמם, יעשיר את הידע בדבר התגבשותו של רעיון מושב העובדים ויישומו, ויאפשר להגיע לתובנות באשר לקשר שבין דמויות, רעיונות וניסיונות התיישבות לבין האופן שבו יושמו במרחב הארצישראלי.

מושב העובדים: האתרים והדמויות

סג'רה (1900 – 1909) אילניה, "החורש", "הקולקטיב" ודמויות מרכזיות בשנת 1899 רכשה חברת יק"א (החברה להתיישבות יהודית) Jewish Colonization Association, I.C.A בגליל התחתון את אדמות סג'רה, כ-17,000 דונם, והקימה עליהן חווה להכשרה חקלאית של פועלים יהודים שעלו לארץ ישראל וחפצו לעסוק בחקלאות (ינקלביץ, תשס"א/2000; עמית (עמית-כהן), 1981, 39 – 42). שלוש שנים אחר כך הוקמה על חלק מאדמות החווה החקלאית המושבה אילניה, וב-1907 הקימו פועלים חקלאיים שני ארגונים שפעלו במקום: "החורש" ו"הקולקטיב". כל אחד מהניסיונות הללו הותיר את חותמו ורישומו בקרב האנשים שפעלו בו. האנשים נטלו עימם רשמים אלה, התנסו בהם ושינו אותם, והעבירו אותם הלאה במעלה דרכם, לעבר מושב העובדים.

אילניה (1902 – 1912) יק"א וחיים מרגליות קלוורסקי

הרעיון להכשיר פועלים חקלאיים בחוות המנוהלות על ידי חברה מיישבת כתנאי להצלחה בחקלאות הועלה על ידי מומחים בארץ ישראל עוד בשנות השמונים של המאה ה-19. הרעיון יושם לראשונה בסג'רה בשנת 1900, והאמצעי שנבחר למימושו היה התיישבות של פועלים באריסות (על בסיס הסכם בין בעל הקרקע לבין הפועלים המעבדים אותה). את רעיון האריסות כאמצעי להתיישבות העלה לראשונה בפני הנהלת יק"א דוד חיים (1862, ?) – שהוזמן לנהל את חוות ההכשרה בסג'רה. אבל בפועל מי שמימש אותו היה חיים מרגלית קלוורסקי (1868 – 1947) אגרונום ומנהל בחברת יק"א, שבשנת 1900 נקרא להחליף את דוד חיים בניהול החווה.

קלוורסקי ניסה להוכיח כי בהשקעה נמוכה של החברה, שתינתן כהלוואה, ניתן להכשיר פועלים חקלאיים מצטיינים שיפתחו משק רווחי ויחזירו לחברה את ההשקעה. האריסות, לדעתו, תעורר בקרב הפועלים תקווה לעצמאות, ותעודד אותם להפעיל שיקולים רציונליים ולייצר רווחים.

הצעתו נבעה מהרצון לקבוע כי החווה תהיה עבור פועלים מצטיינים שלב מעבר בדרך להתיישבות הקבע שלהם על אדמת יק"א. בשנת 1901 הוא חתם על חוזה אריסות שונים, למשך שנה, עם שתי קבוצות שונות, ובתום השנה סיכם את הניסוי בחיוב וראה בו פתרון אפשרי לסוגיית ההתיישבות החקלאית של פועלים חסרי הון. 2 הנהלת יק"א קיבלה את חוות הדעת בחיוב, ככל הנראה משום שהשילוב של פוטנציאל חינוכי וכדאיות כלכלית התאים לחזון ההתיישבותי שלה: להכשיר אנשים, לייעל את ההתיישבות, להעביר אליהם אחריות ולאפשר להם עצמאות כלכלית, וכל אלה בלי לפגוע ברווחיות החברה. בחוזה האריסות של יק"א כבעלת הקרקע ניכר כי החברה.

הייתה מעוניינת בקידומו ובהכשרתו של האריס, ולטווח ארוך הייתה כוונתה שהאריס יפדה את הנחלה מידיה, בלי שתפסיד את השקעתה ובלי שתמשיך לתמוך באריסים ללא תכלית. אי אפשר להתעלם מהקשר הרעיוני שבין חוות ההכשרה של יק"א לבין חוות ההכשרה שהוקמו על ידי המשרד הארצישראלי בכנרת ובהמשך בבן שמן ובחולדה. אי אפשר להתעלם גם מן הקשר שבין רעיון חוזי האריסות למיניהם בסג'רה לבין "חווה דגניה" (1910), שנחתם בין ארתור רופין לבין פועלי קבוצת הכיבוש, שמרביתם הגיעו מסג'רה לאום ג'וני, ולממשיכי דרכם בדגניה, הנתפסים כראשית "ההתיישבות העובדת" (להלן). החוזים הללו יהיו מודל לחוזים שקרן קיימת לישראל וקרן היסוד יחתמו עליהם בהמשך עם המתיישבים במושבי העובדים. מרבית הפועלים שקיבלו את החווה מהמשרד הארצישראלי, ובמיוחד שני החתומים עליו – אליעזר שוחט וישראל בצר – לקחו חלק בניסיונות ההתיישבותיים שהתקיימו בסג'רה – ב"קולקטיב", כפועלים בחווה או במושבה (ינקלביץ, תש"מ/1980, 2000).

"החורש" (1907 – 1909), אליעזר שוחט ושלמה צמח

משנת 1905 החלו להגיע לגליל פועלים חקלאים ממושבות יהודה. קש"י העבודה במטעי המושבות, ההתנכרות שגילו כלפיהם איכרי יהודה, ומנגד התדמית של משקי האיכרים במושבות הגליל שהתבססו על פלחה והתאפיינו באורח חיים צנוע, כל אלה עודדו אותם לנדוד לגליל ולהקים לראשונה מסגרת ארגונית מקצועית של פועלים חקלאים שלא על בסיס מפלגתי. אחד הפועלים הללו היה אליעזר שוחט (1874 – 1971), מהמבוגרים והפעילים בקרב פועלי העלייה השנייה, ממייסדי מפלגת "הפועל הצעיר" ומחברי מצעה, מראשי המאבק לכיבוש העבודה העברית ולשיבה אל עבודת האדמה. יפה מאס בפוליטיקה המפלגתית ועלה עם חבריו לגליל כדי לממש את רעיון כיבוש הקרקע, בניגוד לעמדת מפלגתו באותה עת. עם חברו שלמה צמח (1886 – 1974), סופר, מחנך והוגה, ייסד שוחט את ארגון "החורש", שפעל במשך שנתיים בסג'רה, עד שפעילותו הופסקה ב-1909 על פי דרישתה של הנהגת "הפועל הצעיר". בהמשך נמנה שוחט עם מייסדי "הסתדרות הפועלים החקלאים בגליל" (שפעלה בשנים 1911 – 1918); היה חבר בקבוצת הפועלים הראשונה שקיבלה אחריות ועצמאות באום ג'וני (1910); היה בקבוצת הכיבוש הראשונה במרחביה, והעניק לנקודה את שמה; ואחד משבעת המתיישבים הראשונים שעלו בח' באלול תרפ"א לנקודת הכיבוש מהלול, היא נהלל – מושב העובדים הראשון (דיין, תשכ"ז, 48 – 51). בהקמת "החורש" ביקשו שוחט, צמח וחברים נוספים – ישראל שוחט (אחיו של אליעזר שוחט), סעדיה פז, לוי גפן וישראל בצר – ליצור עבור פועלים חקלאים מסגרת ארגונית מקצועית שתשפר את חייהם ותעניק להם הדרכה בעבודה חקלאית, בעיקר בעבודת הפלחה, וכל אלה כדי להקל עליהם בעבודתם במושבות הגליל. השניים אימצו רעיון שהעלה בשנת 1906 אשר ארליך, חבר במפלגת "הפועל הצעיר", במהלך עבודתו במסחה (כפר תבור). שמו של הארגון, "החורש" (מלשון מחרשה, כלומר עובד אדמה), ביטא את רצונם של חבריו להיבדל מפועלי מושבות יהודה השכירים, שעבדו במטעי האיכרים. כפי שהציג זאת שלמה צמח, "לפתח בארצנו אלמנט של פועלים-פלאחים בריאים בגופם ורוחם" (צמח, תש"ו/1946, 66 – 67). חשיבותה של הסתדרות "החורש" הייתה ביסודות שהניחה להתפתחות רעיון ההתיישבות העובדת בכלל, ולהתגבשות צורת התיישבות חדשה, מושב העובדים, בפרט. ביסודות אלה בלטו הקריאה לא להסתפק בכיבוש העבודה, אלא לקדם גם את רעיון כיבוש הקרקע, וההכרה בכך שהתיישבות פועלים עצמאית על בסיס שיתופי תבטיח יציבות ותשרת מטרה לאומית.

"הקולקטיב" (1907 – 1908), מניה שוחט

בשלהי 1907 נוסד בסג'רה "הקולקטיב", קבוצת פועלים שקיבלה על עצמה לעבד את הפלחה בתנאי אריסות, ביזמת מניה שוחט. שוחט (1878 – 1961) נולדה ברוסיה הלבנה, והושפעה מהמהפכה הרוסית ומתפיסות עולם שיתופיות. בשנת 1904 הגיעה לביקור אצל משפחתה בארץ ישראל וניסתה לייסד "קולקטיב" במקומות שונים בארץ, אך נכשלה. בשנת 1905 שבה לאירופה, ובשלהי 1906 עברה לקנדה ולארצות הברית, ביקרה בקומונות, למדה וגיבשה את רעיונותיה. לאחר ששבה לארץ ב-1907 בחרה, בהמלצתו של ד"ר הלל יפה, לייסד את הקולקטיב בסג'רה, ונעזרה ביהושע חנקין כדי לשכנע את ג'יסו, אליהו קראוזה, לתת יד לניסוי. בהסכמתו נחתם הסכם אריסות בין יק"א לבין אחדים מפועלי החווה, שחלקם נמנו עם ארגון "בר גיורא". על פי ההסכם, הפועלים קיבלו אחריות לעיבוד כ-2,000 דונם משטח החווה ולטיפול בענפי משק החי. נעיר שהסיבות לפירוק הקולקטיב אינן ברורות, אך ידוע כי הנהלת יק"א פיטרה את מניה שוחט מתפקידה כמנהלת החשבונות של החווה, וכי חברי הקולקטיב עזבו את החווה בקיץ 1908, וחלקם עברו לעבוד ולשמור במושבה מסחה, היא כפר תבור (ריינהרץ ואח', 2005, 54–55).

למרות "הילת השומר" שדבקה ב"קולקטיב" בסג'רה, חשיבותו העיקרית הייתה בניסיון לקדם מסגרת לעבודה שיתופית של פועלים חקלאים על אדמה בבעלות גורם ציבורי ובאחריות עצמית. עוד נושא מרכזי שאפיין מסגרת זו היה השוויון בעבודה בין גברים לנשים. הארגון כלל 12 גברים ושש נשים, אשר נאבקו באופן מעורר הערצה על זכותן לעבוד בכל עבודות השדה ה"גבריות" וקידמו את מעמדן של הנשים בתנועת העבודה, במשק השיתופי ובמשק המשפחתי של מושב העובדים. בדומה לארגון "החורש", גם "הקולקטיב" התקיים זמן קצר בלבד, אבל את הרעיונות בדבר עבודת פועלים שיתופית על אדמה ציבורית

באחריות אישית וערבות הדדית בין המתיישבים אימצו חברים שהשתייכו אליו, וכן חברים ופועלים שהניחו בהמשך את היסודות למושב העובדים (צור, 1988; ריינהרץ ואח', 2005).

עין גנים: מושב הפועלים והתרומה לרעיון מושב העובדים

מושבי הפועלים נועדו לחזק את הפועל העברי במאבקו בפלח הערבי על עבודה זולה במושבות. כדי ממש מטרה זו הגו מנהיגי התקופה את הרעיון לייסד סמוך למושבות יישובים שבהם יוענק לפועל ולמשפחתו בסיס כלכלי דומה לזה של הפלח ערבי, הבא מכפרו מדי יום לעבוד במושבה, ותוצרת נחלתו משמשת להשלמת הכנסתו. 3 ארבעה מושבי פועלים הוקמו בשנים, 1914 – 1907 כולם בקרבת מושבות ותיקות: עין גנים סמוך לפתח תקווה, נחלת יהודה סמוך לראשון לציון, באר יעקב סמוך לנס ציונה ועין חי מדרום לכפר סבא. לכל מושבי הפועלים היו מאפיינים דומים: הקרקע נרכשה על ידי גורמים ציבוריים ("הוועד האודסאי", "חברת עזרה", 4 קרן קיימת לישראל ועוד). רכישה במתכונת זו הקלה על הפועל חסר ההון, שנדרש לשלם עבור הקרקע תשלום חד-פעמי גבוה. בשלבים מאוחרים יותר הועברה הקרקע לבעלות המתיישבים. בהשוואה למשק איכר במושבה, ששטח נחלתו היה גדול, השטח שהוקצה למתיישב במושב הפועלים היה מצומצם ונע בין שבעה ל-15 דונם. שטח בגודל זה אפשר לפועל לפתח משק עזר שהתבסס על גידולי גן ירק, עצי פרי ומשק חי. את עיקר פרנסתו מצא הפועל בעבודה כשכיר במשקי האיכרים במושבה הסמוכה, ואילו את משקו שלו עיבד בסיוע משפחתו לאחר יום עבודתו, ללא ארגון חקלאי או שיווקי משותף.

בכל ארבעת מושבי הפועלים לא נקבעו כללים לגודל היישוב, הרחבתו, שיטות השיווק, והפיתוח של מוסדות קהילתיים. אבל המתיישבים עמדו בתוקף על זכות הבחירה העצמית שלהם, ועל כך שזכותו של הגורם המממן מוגבלת לעניין מימון הקרקעות בלבד. למעט במושב הפועלים עין גנים, שבו נקבע תקנון באופן וולונטרי על ידי המתיישבים (ראו להלן), לא הוכנה פרוגרמה מחייבת למושבי הפועלים, לא נקבעו כללים באשר לגודלו של המושב, התפתחותו העתידית ויחסי הגומלין בקהילה.

את מושב הפועלים הראשון ייסדו הפועלים שעבדו בפתח תקווה. כבר בשנת 1906 פנו הפועלים לנציגי "הוועד האודסאי" ביפו – מנחם שיינקין, זאב לבונטין ומנחם אוסישקין – שיסייעו להם בהקמת מקום מגורים עם משק עזר לאספקה עצמית. הם לא ביקשו לייסד עוד מושבה בנוסח העלייה הראשונה, אלא יישוב של פועלים המתכוונים להישאר פועלים. לאחר כשנתיים של התארגנות רכשה קק"ל כ-500 דונם באדמות הכפר פג'ה, הסמוך לפתח תקווה, והעבירה את הקרקע לידי "הוועד האודסאי". "הוועד" מסר את הקרקע למתיישבים שהקימו את "מושב הפועלים – עין גנים". הבחירה בשם זה נועדה להדגיש את הזיקה המעמדית של המתיישבים – היותם פועלים (עמיאור, 2016, 150 – 151) ואת שאיפתם לקדם יישוב המצטיין בנופו ובדאגה לרווחת הפועל (את השם עין גנים לקחו מספר יהושע י"ט, 21). אדמת עין גנים חולקה לשלושים חלקות, והמתיישבים התחייבו להחזיר את כספי קניית הקרקע בתוך שבע וחצי שנים, וגם הקצו 100 דונם ממנה לפרדס משותף. נוסף על הפרדס הוקצו חלק מהאדמות לעיבוד חקלאי אינטנסיבי ולמרעה, והשאר חולקו שווה בשווה בין המתיישבים. המשקים השתרעו משני צידי הרחוב המרכזי, ואילו במרכז המושב הותירו המתיישבים קרקע למבני ציבור ולהקמת בתים לנותני שירותים: מורים, חנוונים ושוחט.

חברי היישוב לא הסתפקו בכך שחזות היישוב תהלום את שאיפתם. הם חיברו תקנון שהדגיש את החובה לעסוק בחקלאות ולהעסיק, ככל האפשר, רק פועלים יהודים. עוד קבעו כי מתיישב יוכל להיות בעלים של משק אחד בלבד, השפה השלטת במושב תהיה עברית, והמתיישבים יימנעו מלהיות "מנהלי עבודה", כפי שקורה במושבה הסמוכה. מושבי הפועלים לא הפכו אומנם לתנועת התיישבות רחבה, אבל היסודות שהניחו – השתתפות של גורם ציבורי ברכישת הקרקע; המטרה הסופית – ייסוד יישוב עצמאי; גודל הנחלה – התואם את יכולתו של פועל לעבד אותה באופן עצמאי; חלקה של האישה בעבודת המשק; חיי תרבות וחברה ביישוב עצמו, כל אלה מצביעים על תרומתו של מושב הפועלים לייסוד מושב העובדים.

חוות הניסיונות בבן שמן: ארתור רופין ויצחק וילקנסקי

החוה בבן שמן נכללה בקבוצת החוות הלאומיות שהקים המשד הארצישראלי כדי להכשיר את פועלי העלייה השנייה לחקלאות. ייחודה בניסיונות החקלאיים שקודמו בה ובשתי דמויות שנקשרו בה, ובהשפעתן העצומה על ההתיישבות בארץ ישראל בכלל ועל מושב העובדים בפרט – ארתור רופין ויצחק וילקנסקי.

ארתור רופין והמשד הארצישראלי

בשנת 1908, עם הקמת המשד הארצישראלי בראשות ד"ר ארתור רופין ויישום תוכניתו להתיישבות חקלאית-ציבורית רחבה, החלה עבודתה המעשית של התנועה הציונית בארץ ישראל. רופין (1876 – 1943), כלכלן וסוציולוג, נשלח בשנת 1907 מטעם ההסתדרות הציונית לבחון את התנאים והאפשרויות להתיישב בארץ ישראל. מסקנתו הייתה אחת: לרכוש קרקעות באזורים שניתן להתיישב בהם, ולהשיג רוב יהודי. אזורים אלה היו הגליל ויהודה, ובמרכזם ארבע ערי הקודש. רופין סבר כי ניתן יהיה לחבר בין האזורים הללו, ובאמצעות התיישבות כפרית רחבה ליצור בהם אוטונומיה יהודית. לעמדותיו של רופין היה הד נרחב, ובשנת 1908 הוצע לו להקים ולנהל את המשד הארצישראלי. כמנהל היה על רופין לגשר בין

הרעיון הציוני בדבר קידום התיישבות חקלאית-ציבורית לבין המציאות המדינית, פוליטית, כלכלית הארץ-ישראלית, ולנצל לשם כך את כישורי הכלכלה והניהול שלו. כבר בתחילת דרכו זיהה רופין את הקשיים ברכישת קרקע, ואת חוסר הניסיון והידע של הפועלים בעבודת הקרקע. כדי לתת מענה לקשיים אלה הוקמה בהמלצתו חברת "הכשרת הישוב", שתפקידה לרכוש קרקע ולהכשירה להתיישבות; הוקמו חוות חקלאיות שבהן הדריכו מומחים לחקלאות, נערכו ניסויים חקלאיים, והוכשרו פועלים להתיישבות חקלאית: חוות ההכשרה בכנרת, בבן שמן ובחולדה. כסוציולוג הבין רופין את החשיבות שיש לשיתוף הפעולה בין הפועלים לבין מנהלי החוות, ואת הצורך לבסס את התיישבות החקלאית על עקרונות חברתיים שניתן בהם מקום מרכזי לשיתופיות, ואין בהם מקום לניצול עבודה נוכרית (קולת, 1979; שילה, תשמ"ה/1985). רופין במומחיותו יצר את המסגרת הארגונית ואת הכלים הכלכליים, החברתיים והתיישבותיים שלימים ישמשו יסודות להקמתן של צורות התיישבות השיתופיות השונות שנוצרו בארץ ישראל, ובהן מושב העובדים. בגלל יצירתו זו זכה להיקרא "אבי התיישבות העובדת".

יצחק וילקנסקי וחווה הניסיונות בבן שמן

יצחק וילקנסקי (1880 – 1955) היה אגרונום בוגר אוניברסיטה בגרמניה, ובה נחשף לתפיסות מודרניות של תכנון חקלאי. בעקבות לימודיו אלה אימץ את השיטות המדעיות ואת גישת "הקולוניזציה הפנימית", שפותחה בחבל פוזן שבמזרח גרמניה על גבול פולין. שיטה זו נועדה לקדם, בתכנון ובמימון ציבורי, את הקמתם של מאות כפרים ואת אכלוסם במשפחות איכרים, ועל ידי כך להפוך את האזור, שהיה פולני במקורו, לחלק ממדינת הלאום הגרמני. עם עלייתו לארץ ישראל בשנת 1908 הצטרף למפלגת "הפועל הצעיר" והיה ליועצו של ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי. עד לשנת 1919 ניהל את המחלקה החקלאית של המשרד, ולצד תפקידו כיועץ ניהל את חוות ההכשרה החקלאית בבן שמן ובחולדה. הודות לבקיאותו החקלאית, בהשראת התכנון והתיישבות בחבל פוזן, ועל בסיס שיטות העבודה, הטכנולוגיה ומגוון הענפים שנחשף אליהם בביקוריו במשקיהן של מושבות הטמפלרים בארץ ישראל, פיתח את רעיון "המשק המעורב".

הרעיון התבסס על משק רבי-ענפי שבמרכזו רפת ולול, לצידו גן ירק בעיבוד אינטנסיבי ושטחי פלחה לייצור מזון לבעלי החיים, והוא מספק את צורכי המשפחה. רעיון זה נתן מענה לא רק לקריאה להרחיב את התיישבות החקלאית בארץ ישראל באדמה לאומית, אלא הוסיף לו ממד חברתי: ליצור שכבה של איכרים זעירים, לתת למשפחה אפשרות להתקיים בעבודה עצמית, להעניק לחקלאי ולמשפחתו ביטחון כלכלי. וכך כתב בעיתון הפועל הצעיר בתרע"ד/1914:

למושבים שאינם כלי שרת לקפיטל הפרטי, אלא תכלית בפני עצמם עלינו לשאוף. צורת שיטה קבועה ועיקרית צריכים הם לקבל. בתור יישוב מקביל ליישוב הקפיטליסטי, הנשען על עבודה זרה, צריכים להיבנות מכספי הלאום מושבי העובדים. ודרך המושבים האלו אולי נוכל להגיע גם לפתרון שאלת הפועל הזמני. במושבי הפועלים צריכים לבוא השינויים העיקריים האלה: א. בעצם המטרה; ב. בשטח האדמה הנמסרת למתנחל; ג. בהכשרתה; ד. בשיטת המשק; בזכויות המתנחל על האדמה" (וילקנסקי, תרע"ד, אצל רובין, 1970, 14).

את רעיון המשק המעורב הפיץ וילקנסקי בשורה של פרסומים בעיתונות התקופה, ובהכשרה מעשית בחוות הלאומיות שניהל בבן שמן ובחולדה. קבוצות הפועלים שהתקבצו בחוות ההכשרה הללו מימשו בעבודתם את "שיטות המשק", כלשונו של וילקנסקי: פיתוח המשק המשפחתי, המתבסס על משק מעורב ועל חיי שיתוף ושוויון, כשבאלה כלולה גם עבודת נשים (וילקנסקי, תרע"ז/1917; תרע"ח/1918; רייניץ-אידן, 1989, 29 – 34). עבודתו המדעית של וילקנסקי ורעיונותיו החברתיים, שנוצרו מהוויית הקיום בארץ ישראל ומהיכרות אינטימית עם הפועלים, רצונותיהם וצורכיהם, סללה את הדרך לרעיון התיישבות העובדת בכלל, ולמושב העובדים בפרט.

כנרת: חוות ההכשרה של המשרד הארצישראלי (1908 – 1914) וניסיונות התיישבות באום ג'וני-דגניה

חווה ההכשרה החקלאית בכנרת הוקמה בשנת 1908 על אדמות דלייקה ואום ג'וני, אדמות שרכשה קרן קיימת לישראל מידי יק"א והוחכרו לחברת הכשרת הישוב. בשנים 1909 – 1912 קמו בחווה כמה יוזמות, אשר בזכות הוגיהן ומבצעהן היוו אבני דרך בהתגבשותו של רעיון מושב העובדים.

אום ג'וני-דגניה, 1910 – 1912: ערש התיישבות העובדת

בשנת 1905 קנה פקיד יק"א חיים מרגליות קלווריסקי את אדמות דלייקה ואום ג'וני. מכיוון שלא נמצאו מתיישבים יהודים שיתישבו במקום, המשיכו ערביי הכפר אום ג'וני לעבד את האדמות. שנתיים לאחר מכן רכשה קרן קיימת לישראל מיק"א חלק מאדמת דלייקה ואת כל אדמת אום ג'וני שממזרח לירדן, והחכירה

אותם ל"הכשרת הישוב". ביוני 1908 הקים ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי, את החווה הראשונה להכשרת פועלים חקלאים בכנרת. בשלהי אותה שנה החלו פועלים מהחווה לחרוש את אדמות אום ג'וני כדי להבטיח את הבעלות עליהן. מכיוון שנאלצו לחצות את הירדן, נותרו בנקודה והתגוררו בחושות של הכפר למשך כל השבוע. הסכסוכים בין מנהל החווה לבין הפועלים הביאו גם לשביתה בחווה, וגרמו לארתור רופין לקבל את הרעיון שהעלו בפניו הפועלים: לעבד ולנהל באופן עצמאי שטח חקלאי, ולהקצות למימוש כ- 3,500 דונם מאדמת אום ג'וני. ביוזמת ארגון "החורש" הוקמה "קבוצת הכיבוש", שכללה שישה גברים ואישה אחת, מבחירי פועלי הגליל. הללו חתמו עם ארתור רופין, כמנהל "הכשרת הישוב", על חוזה אריסות שדמה לחוזה סג'רה. הפועלים עיבדו את אדמת אום ג'וני במהלך שנת תר"ע, שהייתה שנה ברוכה והסתיימה ברווח גדול. הצלחתם הייתה הוכחה לכך שקבוצת פועלים יכולה להתנהל באופן עצמאי ולהצליח מבחינה כלכלית (שילה, 1986).

אנשי הקבוצה התגוררו בחושות של הכפר הערבי ובצריף שהובל ברכבת מחיפה. הצריף הפך לסמלה של דגניה, ובשנת 2010, במלאת מאה שנים להקמתה, חברו קבוצת דגניה, קרן קיימת לישראל והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לשחזור הצריף באום ג'וני, לטובת המבקרים. לאחר שקבוצת הכיבוש הראשונה התפזרה, הזמין ארתור רופין בסתיו 1910 את חברי "הקומונה חדרתית" 5 להמשיך בניסיון ההתיישבות באום ג'וני. הקבוצה עבדה קשה, גיבשה נוהלי עבודה ודרכי ארגון וסדר, ופיתחה אורחות חיים של קבוצת קבע. כשהוצע לה להפוך לקואופרטיב, על פי שיטת אופנהיימר (ראו להלן), דחתה את הרעיון. בשנת 1911 קיבלו חברי הקבוצה החלטתה סופית להפוך ליישוב קבע. במברק ששלחו לארתור רופין כתבו שבחרו בשם "דגניה" ליישובם. בעקבות הצלחתם החליט המשרד הארצישראלי לבנות לדגניה נקודת קבע ליד מוצא הירדן מן הכנרת. לשם כך הוקמה חצר בסגנון החוות הגרמניות בחבל פוזן, וסביבה מבנים נוספים, ואליה עברה הקבוצה בחג השבועות תרע"ב (1912). עם התפתחות המשפחות החלו כמה חברים בדגניה להרהר על הקמת מושב עובדים על בסיס של משק משפחתי, וחלקם עברו לנהלל והיו בין מייסדיו.

הצלחתה של דגניה כקבוצת פועלים שהקימה לראשונה על אדמת הלאום "קבוצה" כיישוב קבע פרסמה את שמה בארץ כולה, הלהיבה את תנועת הפועלים, והפכה אותה לערש ההתיישבות העובדת.

חוות העלמות, 1912 – 1917 : חנה מייזל והפועלות

חנה מייזל שוחט (1883 – 1972) הייתה מחלוצות העלייה השנייה, ממנהיגות תנועת הפועלות בארץ ישראל, האגרונומית הראשונה בארץ ישראל, ומייסדת חוות העלמות.

מייזל למדה לימודים גבוהים בבית הספר לגנות בעיר נידרליץ בשווייץ. לאחר מכן למדה לימודי טבע באוניברסיטה בבזנסון בצרפת, ועבדה בתחנת ניסיון לגידול ירקות ומטעים. בשנת 1905 השתתפה בקונגרס הציוני השביעי, בשנת 1909 סיימה את לימודיה לתואר דוקטור למדעים, ובשנת 1911 עלתה לארץ ישראל וייסדה בחצר כנרת חוות לימוד חקלאית לנערות, ושמה "חוות העלמות". החווה פעלה בשנים 1912 – 1917. בשנת 1912 נישאה מייזל לאליעזר שוחט, לימים ממייסדי נהלל. בשנת 1923 הקימה בנהלל בית ספר חקלאי לנערות, "בית ספר חקלאי מקיף ויצו קנדה נהלל". חשיבותה של מייזל טמונה בהצלחתה להפוך באופן שיטתי את הפועלת הנודדת והעוסקת בעבודות מזדמנות, לאישה עובדת במשק המשפחתי. ההכשרה של הנשים בגידולי בעלי החיים ובגן הירק עשתה אותן שותפות מלאות בעבודות החקלאיות המשלימות את תזונת המשפחה, מייצרות עודפים לשייווק ותורמות לרווחי המשק המשפחתי. השותפות בעבודה ובניהול המשק היו לימים מאבני היסוד של מושב העובדים (חכים, 2007, 39 – 67).

האיכר הצעיר" (1912) ואליעזר יפה

ניסיון חכירה נוסף בחוות כנרת, שהצטרף למגוון הניסיונות ההתיישבותיים שקידם המשרד הארצישראלי, נעשה על ידי קבוצת "האיכר הצעיר". הקבוצה התארגנה בארצות הברית בשנת 1908 בהנהגת אליעזר יפה, מתוך כוונה מוצהרת להגיע להתיישבות חקלאית בארץ ישראל. בתקנותיהם נקבע מראש כי מטרתם המרכזית היא לעלות לארץ ולהתיישב בה כעובדי אדמה. לא מתוך ייאוש ושינוי תפיסה הגיעו לרעיון ההתיישבות, אלא בכוונת תחילה. מראשית עלייתו לארץ ישראל (1910) התפרסם אליעזר יפה כפעיל למען התיישבות פועלים. דרכו העוקפת לארץ ישראל, ממזרח אירופה דרך ארצות הברית, ייחדה אותו בקרב פועלי העלייה השנייה. בארצות הברית הוא ייסד ארגון ציוני בשם "החלוץ", וניסח במצעו לקראת הקונגרס הציוני ב-1905 קריאה להתיישבות שיתופית בארץ ישראל. בהמשך הכין את עצמו בשיטתיות להגשמת חזונו הציוני וההתיישבותי, ופנה ללמוד בבית ספר החקלאי של יק"א בוודביין (Woodbine) ניו ג'רסי. המשק החקלאי, במקום הכשרתו, התבסס על רפת גדולה ומשוכללת, כנהוג באותה עת במזרח ארצות הברית. לצד הרפת היו גן ירק לאספקת צרכי החווה, ושדות לגידול מזון לבעלי החיים. דגם זה אומץ על ידיו ועל ידי אחרים כבסיס ל"משק המערב" המושבי. ב-1908 ייסד עם קבוצת חברים בחוות ההכשרה ארגון ציוני חדש בשם "האיכר הצעיר", כדי לממש את חזונו: התמחות חקלאית, רכישת ניסיון, עלייה והתיישבות בארץ ישראל כאיכרים במסגרת שיתופית. לאחר סיום לימודיו בחווה עבר הכשרה מעשית בחווה במדינת אילינוי, במערב התיכון של ארצות הברית. החווה התבססה על משק מעורב שבו

ענף מרכזי אחד, רפת. ענף עיקרי זה נועד לשיווק, וכל שאר הגידולים נועדו לאספקה עצמית של שוכני החווה. העבודה נעשתה ברובה על ידי המשפחה, תוך שימוש מועט בעבודה שכירה ושימוש מרבי במיכון מודרני (עמיאור, 125 – 144 ; רייניץ-אידן, 1989, 19 – 21). בשלהי 1910 עלה יפה לארץ ישראל, ולאחר שהות קצרה בעין גנים ואכזבה ממצב הפועלים שפגש ביהודה עבר לגליל. בניגוד לתפיסות בני דורו שהגיעו לארץ ישראל היישר ממזרח אירופה, שסערה מלאומיות ומהפכנות, ונטלו על עצמם להניח יסודות לחברה לאומית סוציאליסטית חדשה בארץ ישראל, יפה דחה בתוקף את הקשר בין לאומיות לסוציאליזם. בעקבות ההתנסות בארצות הברית פיתח יפה גישה רציונלית ופרגמטית, והדגיש בה את חופש הפרט. לשיטתו, היחיד האוטונומי הוא אבן היסוד לחברה החקלאית החדשה ששאף להקים את השקפתו

הלאומית ביסס על התנ"ך, וקרא לחזור לארץ ישראל ולעבודת האדמה של האיכר הפשוט. השקפתו של אליעזר יפה הבחינה בין מושב הפועלים, שנוצר כאמצעי עבור פועלי העלייה השנייה כדי שיוכלו להתחרות בפועל הערבי על כיבוש העבודה, לבין מושב העובדים, שהוא מטרה כשלעצמה למימוש החיים האידיליים בארץ ישראל.

עוד בעת שהותו הקצרה בעין גנים, הקים יפה משק ניסויי פרטי וגידל בו תבואות, ירקות ובעלי חיים. מטרתו הייתה להתוודע לתנאים בארץ, ולפתח משק מעורב שישמש בעתיד כבסיס הכלכלי למשק האיכר במושב העובדים. לאחר מכן נדד לעמק הירדן והצטרף לפועלי חוות כנרת, וגם שם המשיך בניסיונותיו החקלאיים.

ההפסדים הגדולים שצברה חוות כנרת גרמו לרופין לחפש קבוצה שתחכור את המקום. לאחר שנכשלו כל ניסיונותיו למצוא משקיעים פרטיים, ניהל משא ומתן עם אליעזר יפה, כנציג קבוצת "האיכר הצעיר". רופין הציע לחברי "האיכר הצעיר" לחכור את חוות כנרת על כל בנייניה וציודה, תמורת אחוז אחד מערכה למשך שנה, לנהלה בהתאם ליכולתם הכספית ולקבל אחריות בלעדית עליה. הצעה זו הייתה יוצאת דופן: לראשונה הוצע לקבוצת פועלים בעלת יכולת ובעלת ממון לנהל משק חקלאי באופן עצמאי לגמרי. במילים אחרות, להבדיל מחברי קבוצת דגניה, שהיו חסרי הון עצמי ובבחינת שכירים, חברי "האיכר הצעיר" היו חוכרים הזכאים לכל רווחיהם, ובזכות מעמדם זה יוכלו לייעל את שיטות העבודה ולהגדיל את התפוקה (שילה, תש"ם).

חברי "האיכר הצעיר" אכן ייעלו את העבודה באמצעות שימוש בשיטות עבודה מתקדמות ובמיכון חקלאי, בפיתוח לול ורפת ובשימוש בזני צמחים חדשים, והרחיבו על ידי כך את הידע על פיתוח משק מעורב. אלא שעל אף ההצלחה החקלאית, המאזן הכספי הראה כי השנה הסתיימה בהפסד – אומנם זעיר, אבל נוספה לו יתרת החוב של הקבוצה בגין החכירה. באספת החברים אשר דנה בהמשך הדרך הסתמנה התנגדות מובהקת של המשתתפים לחיי שיתוף כקבוצה, ומרביתם רצו לעזוב את המקום. אליעזר יפה עצמו התנה את המשך שהיית הקבוצה בחוות כנרת בחתימה על חוזה חדש בתנאי דגניה, או במעבר לחלוקת השטח ולעבודה באופן אישי ועצמאי. את התוכנית לחלק את האדמה ולאפשר לכל חבר לנהל משק משלו העביר המשרד הארצישראלי לוויקנסקי, וביקש את חוות דעתו וילקנסקי השיב כי שיטת התיישבות זו מקדימה את זמנה ולא תצלח בעת הזאת, והמשרד הארצישראלי דחה את ההצעה (עמיאור, 2016 ; רייניץ-אידן, 1989 ; שילה, 1988).

על אף פרק הזמן הקצר שלה בחוות כנרת, קבוצת "האיכר הצעיר" הצמיחה שם את ניצני רעיון מושב העובדים. הניסיון למודרניזציה של החקלאות בארץ ישראל זכה לתמיכה נלהבת ולממשיכים רבים; תפיסת האישה כשותפה מלאה בעבודת משק האיכר התחזקה בעידודם של אליעזר יפה וחבריו; הרעיון שהאיכר אחראי לכל תחומי משקו ושואף למשק מעורב זכה לגיבוי ולחיקוי. אך מעל לכול, העזתה של קבוצת פועלים לתבוע צורה התיישבותית חדשה הייתה נדבך ראשון ביצירת מושב העובדים. עיון מעמיק בהצעתו של אליעזר יפה למושב העובדים מצביע על ההשפעה העצומה שהייתה לניסיון ההתיישבות של "האיכר הצעיר" בחוות כנרת על גיבושו. ההצעה התבססה על ארבעת היסודות, שהיו בבסיס רעיון מושב העובדים: חופש הפרט, קשר לקרקע, משפחה עובדת ומשק מעורב. משק כזה מבטיח לעובד את כל מזונו וכל צרכיו מעמל כפיו, והכרחי להשגת המטרה המעמדית והלאומית. המסגרת נועדה להגשים את העקרונות האלה: קרקע לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית ומכירה וקנייה משותפות. בלי המסגרת והעקרונות לא ניתן לבסס את היסודות, ובלי היסודות מרוקנת המסגרת מתוכן. קרקע לאומית היא סייג לאופי האדם, וערובה לערך השוויון בין המתיישבים; עבודה עצמית יוצרת את הקשר האישי האינטימי לקרקע, חובת כל פרט, שרק אם יתקיים תהיה תקומה לעם, לאדם ולנחלתו; עזרה הדדית מסייעת לשמור על עקרון העבודה העצמית ועל השוויון בין המתיישבים; שיתוף בקנייה ובמכירה מבטיח שוויון, הפרדה בין עבודת האדמה למסחר, ושמירה על רווחיות (שוטח ושפירא, 1946, לד-לה).

הצגת תרומתו של אליעזר יפה לרעיון מושב העובדים לא תהיה שלמה בלי להכיר בהשפעתו של אהרן דוד גורדון על משנתו. את גורדון, מי שנחשב "מורה הדרך" של ציבור הפועלים והמנהיג הרוחני של מפלגת "הפועל הצעיר", פגש אליעזר יפה בעין גנים. גורדון, שעלה לארץ בגיל מבוגר כאיש דתי, המיר את אמונתו ביצירת "דת העבודה". את עבודת האדמה דימה לעבודת הקודש, ואת חוויותיו בעת העבודה דימה לתחושותיו של המתפלל. הוא האמין באדם כפרט, וייחס חשיבות להגשמה עצמית, לגאולת היחיד שתביא

לגאולת הכלל. בניגוד לחברים במפלגת "פועלי ציון", הוא שלל מכול וכול את רעיון ההקרבה האישית למען האומה או החברה. לשיטתו, כדי להגשים את הציונות יש לחיות חיי משפחה מלאים, בעבודה ובמקום שהאדם בוחר לעצמו. רק באמצעות איחוד הפרטים ייבנו דפוסים של חברה שיתופית (שביד, תשל"ל/1970).

מרחביה: פרנץ אופנהיימר והקואופרציה (1911 – 1918)

פרנץ אופנהיימר (1864 – 1943) – רופא, כלכלן וסוציולוג, שנקשר בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל בניסיון התיישבות שיתופית קצר ימים, הקואופרציה במרחביה (טבת תרע"א/1912 – תרע"ח/1919). אופנהיימר ראה בבעלי האחוזות שהשתלטו על שטחי קרקע גדולים, ובפועלים העובדים בהם בתנאי אריסות ובשכר זעום, את אחת הסיבות המרכזיות לעוול החברתי והכלכלי בחברה. הוא הציע לפתור זאת באמצעות התיישבות שיתופית על קרקע ציבורית, שבה יתוגמל כל עובד על פי יכולתו והישגיו. את רעיונותיו פרסם בשני ספרים על התיישבות חקלאית קואופרטיבית, וביוזמת בנימין זאב הרצל הזומן להציג את רעיונותיו בקונגרס השישי בבזל (תרס"ג). בנאומו הכריז:

"שלושה הם היסודות של המפעל ההתיישבותי של הציונות: עזרה הדדית, יסוד רחב של קרקע וקניין לאומי על הקרקע." והוסיף: "בארץ ישראל נוצר גורם שאיננו בארץ אחרת בעולם, הלא הוא כוח הגעגועים של אסירי תקווה אל ארץ אבות שנגזלה מהם לפני אלפיים שנה, בואו ונתחיל! נניח את אבן היסוד" (מיכאלי, 1977, עמ' 55 – 56).

הרצאתו עוררה ויכוח בין משתתפי הקונגרס, ולא כולם הסכימו עם רעיונותיו, אבל בקונגרס התשיעי בהאמבורג (תרס"ט) הם התקבלו פה אחד, והוחלט ליישם. יישום תוכניתו של אופנהיימר ליישב פועלים הוחל בקואופרציה במרחביה. הודות לאופן שבו תכנן אותה האדריכל אלכסנדר ברוולד, זכתה החווה לכינוי "החצר הגדולה". היה זה ריבוע שאורך צלעותיו 100 מטרים כל אחת. בצלע האחת – מבני משק ומחסנים בני שתי קומות, שבניין לווה בקשתות ובאלמנטים מזרחיים; בצלע השנייה – בתי מלאכה וחדר אוכל; בצלע השלישית – מבני מגורים. מדרום נשאר הריבוע פתוח, כדי לאפשר את הרחבת החווה בעתיד. למנהל החווה מונה האגרונום שלמה דיק, ובינואר 1911 החלה בה העבודה. ניהול החווה והעבודה בה לוו בקשיים ובסכסוכים תמידיים בין הפועלים לבין המנהל, שייצג את תפיסתו של אופנהיימר: ניהול מוקפד ושכר לפועלים בהתאם למומחיותם ולהישגיהם. הפועלים קיוו לממש בחווה רעיונות שספגו במקומות עבודתם הקודמים בדבר שוויון ושותפות בתהליך קבלת החלטות; רעיונות שהשמיעו מנהיגי התיישבות ושנסו בסג'רה, בעין גנים, באדמות דלייקה ואום ג'וני, שבהן הוקמו הקבוצות דגניה וכנרת. מלחמת העולם הראשונה, מחלות ומכות טבע פגעו בהתפתחות הקואופרציה, ובשנת תרע"ח החל פירוקה.

על כישלונה של הקואופרציה במרחביה נכתב רבות. יהודה דון קבע שזהו כישלונה הבלתי נמנע של אוטופיה חברתית מופשטת המשורטטת על פני נייר, שמנסים להעתיקה ולהעבירה לחיים הממשיים (דון, תשכ"ז). לטענתו, התוכנית הייתה מנותקת מן המציאות הארץ-ישראלית ומציבור הפועלים שנועדה לו. מכאן הסיק כי שיטת התיישבות הרצויה לפועלים צריכה לצמוח מתוכם, ויכולה להיווצר רק מתוך ההווה הארץ-ישראלית. עם זאת, אין כל ספק שהתיישבות זו השפיעה מאוד ברעיונותיה על ציבור הפועלים בארץ ישראל, אשר היה עסוק בחיפוש דרכו, ועל מנהיגיו ועמדותיהם, ובאלה אליעזר יפה ורעיון מושב העובדים. נעיר, שחלק מהפועלים שעבדו במרחביה הצטרפו לנהלל (רייניץ-איזן, 1989, 11 – 12). למרות הכישלון, רעיונותיו של אופנהיימר והניסיון לייסד חווה שיתופית היו תרומה חשובה לייסוד מושב העובדים. לניסוי שהתקיים בקואופרציה – התבססות על רכישת קרקע על ידי גורם ציבורי, על עבודה עצמית ועל שותפות, כדי להבטיח את הצלחתו של יישוב כפרי בארץ ישראל – נמצא ביטוי בעקרונות מושב העובדים.

מושבי העובדים הראשונים שהוקמו בראשית שנות העשרים בעמק יזרעאל (1921)

בתקופת העלייה השלישית (1919 – 1923) נפתח פרק חדש בתולדות ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל. בפרק זה זכתה ההתיישבות העובדת למעמד בכורה, ונתפסה מעתה במחשבה הציונית כאבן יסוד במימוש של הבית הלאומי. גולת הכותרת של מפעל ההתיישבות הלאומי בשנים אלו הייתה "גאולת העמק", הוא עמק יזרעאל. במסגרת הניסויים בהתיישבות שיתופית יושמו במהלך שנות העשרים בעמק יזרעאל רעיונות ההתיישבות שנהגו בימי מלחמת העולם הראשונה על ידי בני העלייה השנייה, ובאלה הקמת מושבי העובדים הראשונים. מפעל ההתיישבות הציבורי בעמק יזרעאל הוקם ביוזמת מחלקת ההתיישבות, שבראשה עמד עקיבא אטינגר.

עקיבא אטינגר (1872 – 1945) ניהל את מחלקת ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בשנים 1918 – 1924. כחיסוד תנועת ה"נרודניה ווליה" (רצון העם), תנועה סוציאליסטית מהפכנית שיצרה גשר בין צעירים משכילים עירוניים לבין איכרים לשם ייעול ושיפור התפוקה החקלאית שלהם, הוא ביקש ליישם את רעיונותיה גם בארץ ישראל. נוסף על גישתו ה"רוסית" התמחה במסגרת עבודתו בחברת יק"א ובמושבותיה ברוסיה ובארגנטינה, בהנחלת ידע חקלאי למתיישביהן היהודים ובייעול האמצעים להגדלת הייצור החקלאי באותן מושבות. להתמחותו ולרעיונות ההתיישבותיים שפיתח נמצא ביטוי בדוח שהכין

ל"וועד האודסאי". בדוח כתב שראוי לה להתיישבות החקלאית לעבור לעבודה עצמית, לגוון את ענפי המשק ולהחדיר מודרניזציה לשיטות העיבוד החקלאיות. לרעיונותיו אלה נמצא ביטוי בניסיון ההתיישבות באדמת אום ג'וני, ובניסיונות התיישבות נוספים בחוות כנרת.

נהלל, כפר יחזקאל וחמרה

כפי שהוצג בסעיפים הקודמים, צמיחתו של רעיון מושב העובדים ובית גידולו היו במפלגת "הפועל הצעיר". זרע הרעיון נטמן בדיוני המפלגה השונים החל מוועידת עין גנים (תרע"ז), טופח בהתמדה בחממה של מפלגה זו, והבשיל בחוברת של אליעזר יפה, אשר הפכה להיות האורים והתומים של מייסדי המושבים (ראו לעיל). על אף הוויכוח בקרב חברי המפלגה בין מצדדי "הקבוצה", צורת התיישבות שמומשה בדגניה, לבין אוהדי רעיון מושב העובדים, כלפי חוץ הפגינה המפלגה חזית אחידה, וקבעה: "הקבוצה ומושב העובדים – שניהם ממעיין טהור אחד מוצאם" (וילקנסקי, תרע"ח). ואכן, סיפור יצירתו והגשמתו של רעיון מושב העובדים בכלל, ושל נהלל בפרט, שזור בתולדותיה של מפלגת "הפועל הצעיר" יותר מבכל גורם אחר בארץ ישראל. הוא ניזון מיסודותיה, ומבטא את השקפת עולמם של מרבית אנשיה. בשנת 1921 נשלח אליעזר יפה - חבר ההתארגנות הראשונה למושב העובדים של "הפועל הצעיר" והוגה הרעיון - כנציג המפלגה לקונגרס הציוני בקרלסבד, במטרה להגן על ההצעה להקים מושב עובדים. 6 למרות הוויכוחים, בסופו של דבר הוחלט בקונגרס על הקמת שני מושבי עובדים, האחד של "הפועל הצעיר" – נהלל, והשני של "אחדות העבודה" – כפר יחזקאל. מושב העובדים הפך מרעיון לעובדה קיימת.

מושב נהלל – מפלגת "הפועל הצעיר"

בי"ג בתשרי תרפ"ב התקיימה אספה ראשונה של חברי המושב על אדמות מהלול בעמק יזרעאל, בהשתתפות כשבעים חברים. האספה נמשכה שלושה ימים, ונוסף על דיווחים, ויכוחים ובחירות דנו המשתתפים בשאלות יסוד שהטרידו את החברים אשר זה מקרוב עלו על הקרקע ועמדו בפני הגשמת חלומם: עזרה הדדית, יצירת מוסדות שיתופיים, גודל השטח הדרוש למשפחה לצורך קיומה והמיקום המדויק שעליו יקום יישוב הקבע. לאחר דיון ממושך בשאלה אם לבסס את המושב על משק מעורב, שגודל כל יחידת משק בו יהיה 50 – 70 דונם, או על משק אקסטנסיבי, המושתת על יחידת משק בגודל 120 – 150 דונם, הוחלט על הקמת יחידות.

משק בנות 100 דונם כל אחת, לרבות מגרש בן עשרה דונמים שעליו יוקם הבית. קביעת מיקומו הסופי של המושב נדחתה עד אשר יכירו המתיישבים את השטח טוב יותר. בדיון על המוסדות המשותפים נכללה הצעה האוסרת על חברי המושב קנייה ומכירה פרטית של תוצרת משקם ואספקה שלא באמצעות המוסד המשותף, ואושרה תקנה האוסרת על חברי המושב לעבוד מחוצה לו, כדי שיתרכזו בפיתוח משקיהם. לאחר דיונים באספות החברים והתלבטויות אין-ספור הוחלט בשלהי 1921 כי שם הכפר יהיה נהלל, כשמה של עיר בעמק זבולון (יהושע כא, 35). התכנון הפיזי של המושב נעשה על ידי האדריכל ריכרד קאופמן, שפתח בכך עידן חדש בתחום התכנון היישובי בארץ ישראל: תכנון יישוב על ידי אדריכל אחד. צורתו המיוחדת – עיגול מרכזי שנועד למוסדות הציבור ולמגורי עובדי הציבור במושב, ומסביבו המשקים, שכללו בית ומגרש (בסך הכול 80 מגרשים: 75 מהם משקים, וחמישה – מס' 1-2 מימין לכביש הכניסה ומס' 78-80 משמאלו – שייכים לבית הספר החקלאי) – תאמה את מבנהו החברתי המיוחד של מושב העובדים. חסרונה היה בהיותה מוגמרת, כך שלא ניתן היה להרחיבה בשעת הצורך. אף על פי ששנותיו הראשונות של מושב נהלל היו קשות, ועברו תוך משבר מתמשך בתנועה הציונית ומאבק פנימי בתוך ההתיישבות העובדת על המשאבים הכלכליים הדלים שהוקצבו לה ועל המאגר האנושי המצומצם, שפר גורלו של מושב זה. במשך הזמן החלו מתגבשים בנהלל דפוסי ארגון של מושב עובדים. המעורבות והשותפות של החברים ביצירה החדשה עולות מן הדיונים הממושכים בכל עניין ותחום. נושא העזרה ההדדית טופל על ידי ועדה מיוחדת. היחסים הכלכליים בתוך המושב הוגדרו באופן יוריד, וזמן רב ומחשבה מעמיקה הוקדשו גם לנושאי החינוך השונים. רעיון מושב העובדים החל להכות שורשים בקרב ציבור הפועלים באמצעות חברי נהלל, אשר סבבו בין מחנות הפועלים שסללו את הכבישים והפיצו אותם (רייניץ-אידן, 1993).

מושב כפר יחזקאל – "אחדות העבודה"

הרעיון של התיישבות במסגרת מושב עובדים קסם גם לחלק מבין חברי "אחדות העבודה" – תנועה שנוצרה מאיחוד בין מפלגת "פועלי ציון" בראשות דוד בן-גוריון לבין הפועלים "הבלתי מפלגתיים" בראשות ברל כצנלסון, מאנשי העלייה השנייה. רובם היו בעלי משפחות, אף שמפלגתם ראתה בקיבוץ הגדול ובגדוד העבודה את דרך החיים המועדפת. בקבוצה זו נקשר ניסיון התיישבות להקמת מושב עובדים שקדם לנהלל, באדמות חמרה שבאצבע הגליל, באוקטובר 1919.

חמרה – ניסיון בוסר להקמת מושב עובדים

תולדות ההתיישבות בחמרה לא זכו למחקר מעמיק. היו לכך סיבות אחדות: העובדה שהיה זה ניסיון התיישבות קצר ימים; בלבול בין תאריכים ושני ניסיונות התיישבות נפרדים, חמרה א' וחמרה ב'; מיעוט של מסמכים רשמיים, ולעומת זאת – ריבוי של זיכרונות, כל כותב זיכרונו שלו; מאבקים פוליטיים בין התנועות

"פועלי ציון", "הפועל הצעיר" והפועלים המשתייכים לתנועת "הבלתי מפלגתיים" על הזכאות להקים יישובים בגליל; תפיסת ההתיישבות כאפיזודה שלא הותירה חותם, לעומת אירועים היסטוריים שהשפעתם על עיצוב המרחב הייתה עצומה: עזיבת הבריטים את אזור אצבע הגליל בנובמבר 1919 כפי שהתחייבו בשנת 1916 בהסכם סייקס-פיקו בדבר חלוקת אזורי הכיבוש; התקפות ערביות על היישובים היהודיים והחלטת התושבים לנטוש ולהתפזר ליישובים ותיקים בגליל, ולחדשים שזה עתה נוסדו בעמק יזרעאל. ולמרות ריבוי הסיבות, להתיישבות באדמות חמרה בספטמבר 1919 ולהישרדות בה עד ינואר 1920 שמורה זכות ראשונים בניסיונות להגשים את עקרונות מושב העובדים. בחודשי הקיץ בשנת 1919 התארגנה קבוצה של פועלים שעבדה בגליל, ובאלה "קבוצת הירקנים" שעבדה במושבה מגדל, כדי לייסד יישוב חקלאי ברוח הרעיונות שהשמיעו הוגי ההתיישבות היהודית. בכ"א באב תרע"ט התאספו חבריה לאספה במרחביה כדי להחליט על יסודות המושב ועל הדרכים ליישם. בראשית חודש אוקטובר 1919 הגיעה לחמרה קבוצה בת 14 מתיישבים, 13 גברים ואישה אחת. הקבוצה הקימה שני צריפים, החלה בסיקול הקרקע ובזריעה, וחלמה על הקמתו של מושב עובדים למאה משפחות. שלושה חודשים אחר כך ירד עמלה לטמיון. בעקבות אירועי הדמים שהתחוללו בגליל בין הבדווים לבין הכוחות הצרפתיים ששלטו באזור, בטרם נחתמו הסכמי השלום ונקבעו הגבולות בצפון הארץ, היישוב הותקף, הצריפים נשרפו, וחבריו נאלצו לעזוב. אבל לניסיון ההתיישבות היה הד נרחב. המוסדות המיישבים הבינו שהגיע הזמן להרחיב את רעיון מושב העובדים, והתוצאה הייתה הקמתם של מושב העובדים נהלל בספטמבר 1921, ובדצמבר באותה שנה – של כפר יחזקאל.

מחמרה לכפר יחזקאל

לאחר נטישת חמרה הוצע למתיישביה לעבור לעמק יזרעאל. בסוכות תרפ"ב, לאחר התלבטות, הוחלט באספת הארגון לקבל את ההצעה ולהתיישב בגוש נוריס, באדמות שבמזרח עמק יזרעאל, ועד שייבחר מקום יישובם החדש להמתין בתל עדש. בינתיים לקבוצה נוספו משפחות, וב-14 בדצמבר 1921 עלו כשישים משפחות על הקרקע והקימו את מושבם החדש. בראשיתו נקרא מושב העובדים עין טבעון (על שמו של מעיין סמורן), ובהמשך שונה שמו לכפר יחזקאל, על שמו של בן למשפחת ששון, שתרמה כספים לרכישת אדמות עמק יזרעאל. המושב תוכנן לשישים משפחות, ולכל יחידת משק הוקצו 100 דונם. אבל בפועל קיבל המושב רק 5,100 דונם, דבר שגרם להתמרמרות של החברים במשך השנים, עד אשר הושלמה המכסה. בקיץ 1922 תכנן האדריכל קאופמן את מבנהו של המושב על פי הרעיון של נהלל, אלא שהפעם למד מפי מבקריו והוסיף לעיגול המושלם רחוב אחד ישר, כדי שהיישוב יוכל להתרחב בשעת הצורך. לאחר חלוקת המגרשים באותו קיץ הוחל בבניית הרפתות והצריפים. בנייני הקבע הושלמו רק בראשית שנות השלושים.

נוסף על נהלל וכפר יחזקאל נוסדו בעמק יזרעאל תל עדשים (בתרפ"ד) וכפר יהושע (בתרפ"ז). שני יישובים חקלאיים נוספים שלא נוסדו מלכתחילה כמושבי עובדים, אך הפכו במרוצת השנים למושבים, היו בלפוריה (תרפ"ב) ומרחביה (יישוב שהוקם בתרע"א כמושבה, ובשנת תרפ"ד הפך למושב עובדים). גם באזור אחרים ביקשו יישובים כפריים קיימים לשנות את מעמדם והפכו בשנת 1924 למושבי עובדים: עטרות, בן שמן, נחלת יהודה ועין ח'יכפר מל"ל (גורביץ, תר"ץ/1929, 108; רייניץ-אידן, 1989, הערה 47 עמ' 90).

סיכום: ייחודו ואחריותו של רעיון מושב העובדים

מאמר זה מטרתו הייתה להציג את "שביל מושב העובדים". השביל הורכב מאבני דרך, שכל אחת מהן מייצגת אתר שבו התקיים מפגש בין דמויות, הרעיונות שהציגו והניסיונות ההתיישבותיים להגשימם. לא תמיד ניתן היה להפריד את אבני הדרך זו מזו. הדמויות עברו מאתר לאתר, הרעיונות התפתחו, וכך גם ניסיונות ההתיישבות. וכפי שהצגנו זאת בתחילת המאמר, גם הדמויות, הרעיונות וניסיונות ההתיישבות השתלבו אלה באלה והיו בבחינת "קשר גורדי" שביקשנו להתיר. החוברת **יסוד מושבי העובדים** שחיבר אליעזר יפה, והפכה למסמך מכונן לרעיונותיו של מושב העובדים, התפרסמה רק בסיומה של מלחמת העולם הראשונה. ייחודה הוא בהיותה סיכום של תהליכים שהתפתחו בעשורים הראשונים של המאה ה-20, של רעיונות וניסיונות התיישבותיים של פועלים בני העלייה השנייה ושל מנהיגיהם. הפועלים והמנהיגים, הוגי הדעות, ספגו רעיונות – בתחילה כאלה שרווחו בארצות מוצאם או במקומות שבהם למדו והתנסו מחוץ לגבולות ארץ ישראל. אחר כך הם בחנו רעיונות אלה בתנאי המרחב הארץ-ישראלי ובצורות ההתיישבות שהתקיימו בו. הם עשו זאת במהלך נדידתם ממושבה למושבה, או בהתנסותם בחוות החקלאיות השונות שהקימו מוסדות ציוניים שביקשו לשנות את מעמדו של המתיישב החקלאי ואת מפת ההתיישבות בארץ ישראל. ואכן, את תבניתו הייחודית של מושב העובדים כפי שיושם בעמק יזרעאל אי אפשר להבין ללא היכרות מעמיקה עם פועלו של ד"ר ארתור רופין ועם רעיונות ההתיישבות אותם קידם; ללא ניתוח דרכו של יצחק וילקנסקי, למידתו מן הפעילות החקלאית של מושבות הטמפלרים וניסיונותיו החקלאיים בחוות ההכשרה; ללא מעקב אחרי אליעזר יפה, הרעיונות שספג במהלך שהותו בארצות הברית ואופן ניהולו את "האיכר הצעיר" בחוות כנרת. ולדמויות אלה מצטרפים ניסיונות ההתיישבות של "החורש" ושל הקולקטיב בסג'רה, של חוות העלמות בחצר כנרת ושל קבוצות הפועלים באום ג'וני. צירופם של כל אלה הוא שעיצב את התוצר הסופי, את מושב העובדים.

הייתה זו צורת יישוב שביטאה את שלוש המטרות העיקריות שהציבו לעצמם מייסדיה: מטרה לאומית, מטרה אישית ומטרה חברתית. כדי להגשימן נקבעו למושב העובדים ארבעה עקרונות יסוד: קרקע לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית ושיתוף בקנייה ובמכירה. מסיכום זה עלולות כמה תובנות. הראשונה מייצגת את הגישה שכינינו "ניסויים במרחב". כמו כל צורת התיישבות, כך גם את התבנית הייחודית של מושב העובדים יש לבחון לאור הזמן שבו התגבשו הרעיונות, האירועים ותפיסות העולם שהתפתחו בו, ולאור המרחב שבו נוצרה צורת התיישבות זו. הזמן הוא העשורים הראשון והשני של המאה ה-20, והמרחב הוא ארץ ישראל ותנאיה החברתיים והכלכליים. אלא שמרחב זה הוא גם הבסיס לתובנה השנייה והשלישית. התובנה השנייה מצמצמת את המרחב מארץ ישראל כולה לאזור הגליל. אומנם הוגי רעיון מושב העובדים ופועלי העלייה השנייה, שהם הבסיס לעיצובם של עקרונות מושב העובדים, נדדו בין המושבות וחוות ההכשרה, הן מושבות יהודה וחוות ההכשרה בבן שמן וחולדה, הן מושבות הגליל וחוות ההכשרה בכנרת. אלא שבנדידה זו היה לגליל תפקיד מרכזי בתהליך העיצוב, וזאת עקב כמה גורמים: חברת יק"א, שפקידיה ומנהליה יצרו בגליל את התנאים הראשונים ליצירת התיישבות שיתופית על אדמה בבעלות ציבורית; שונותן של מושבות הגליל ממושבות יהודה, הן בחקלאותן ובהתבססותן על פלחה חרבה (שיטת חקלאית המבוססת על השקיה במשקעים טבעיים בלבד), הן באורחות חייהם של מתיישביהם, שונות שהייתה לאבן שואבת לפועלים ולמנהיגיהם. התובנה השלישית גם היא קשורה במרחב מצומצם, אלא שהמרחב הפעם הוא עמק יזרעאל. ייחודו של רעיון המושב, שבמהלך גיבושו הפך לתוכנית סדורה לפרטי-פרטים, עוד בטרם הקמתו של מושב העובדים הראשון, היה גם חסרונו. הרעיון התאים לסוג מסוים של אנשים – פועלי העלייה השנייה שדגלו ברעיונות חברתיים וכלכליים המתבססים על שוויון ושיתופיות, לתנאים מסוימים, משקיים וחברתיים, שהתקיימו בארץ ישראל בעשורים הראשונים של המאה ה-20, ולתנאי ההתיישבות בעמק יזרעאל: מישור ריק כמעט מהתיישבות, שהקרקע בו כבדה, ועיבודו דורש ניקוז והכשרה מוקדמים. הוא לא התאים לאזורים אחרים ולאוכלוסיות בעלות אידאולוגיה חברתית-כלכלית שונה. בעשורים הבאים חלו שינויים בצורות ההתיישבות שניסו לאמץ מודל זה. השינויים הותאמו למאפיינים המרחביים של אזורים אחרים בארץ ישראל, לתנאי התקופה, לאירועים ולהתפתחויות החברתיות והכלכליות בארץ ישראל, החל משלהי העשור השלישי של המאה ה-20. התובנה רביעית קושרת את קודמותיה וקוראת לעיון ולמחקר נוספים של כל אבן דרך שהוצגה בשביל מושב העובדים. כך ניתן יהיה להבין טוב יותר את חלקם של כל רעיון, דמות וניסיון התיישבות, את היחסים ביניהם, ואת תרומתם לייחודה של צורת ההתיישבות מושב העובדים.

על המחברות:

רינה רייניץ-אידן | rinai@netvision.net.il

רינה רייניץ-אידן לימדה בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית בית ברל במשך שלושים שנה, ועמדה בראשו במשך חמש שנים; חוקרת, מרצה וכותבת על תולדות ההתיישבות היהודית בארץ.

עירית עמית-כהן | amitirit@gmail.com

פרופ' עירית עמית-כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית-כהן חברת איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

מקורות

- הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), ירושלים.
- גורביץ, ד' (תר"ץ/1929). **ספר סטטיסטי לארץ ישראל תרפ"ט 1929**. קרן היסוד.
- דון, י' (עורך) (תשכ"ז). הקולוניה האופנהיימרית בפרספקטיבה של המושב השיתופי המודרני. בתוך י' דון (עורך) **פרנץ אופנהיימר והקולוניה הקואופרטיבית מרחביה: הרצאות ודברי זכרונות מיום עיון שנערך ביוני 1973 באוניברסיטת בר-אילן** (עמ' 23 – 38). אוניברסיטת בר-אילן.
- דיין, ש' (תשכ"ז). **עם אבות ההתיישבות: אליעזר שוחט**. מסדה.
- וילקנסקי, י' (תרע"ז/1917) **משק בית האכר** (קובץ ספריה חקלאית, כא). דפוס שושני.
- וילקנסקי (אלעזר-וולקני) א' (עורך) (תרע"ח/1918). **בדרך: קובץ מאמרים של וילקנסקי, אליהו קראוזה ואגרנומים אחרים**. הפועל הצעיר, דפוס שושני.
- חוקי ארץ ישראל (1983)א. משרד המשפטים.
- חכים, א' (2007). **שלהבת ירוקה: חנה מייזל – מפעל חיים**. יד טבנקין.

- ינקלביץ, א' (תש"מ). האריסות בסג'רה: דגם להתיישבות החקלאית היהודית בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים. **קתדרה**, 120, 79 – 106.
- ינקלביץ, א' (תשנ"ז/ 1997). **סג'רה ומקומה בוויכוח על ההתיישבות בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת חיפה).
- ינקלביץ, א' (תשס"א/ 2000) דוד חיים, הפקיד "שנעלם" והקמת חוות ההכשרה בסג'רה. **קתדרה**, 98, 97 – 122.
- יפה, א' (תש"ז). ייסוד מושבי העובדים. בתוך א' שוחט ו' שפירא (עורכים), **כתבי אליעזר יפה** (עמ' 17 – 33) עם עובד. •מונצ'יק, א' (תרס"ט, שבט) מושב הפועלים עין גנים. **הפועל הצעיר**, 3.
- מיכאלי, ב' (1977). **החוות החקלאיות: ראשית ההתיישבות הלאומית בארץ-ישראל**. מילוא.
- עמיאור, ח' (2016). **משק בית האיכר: המשק המערב במחשבה הציונית**. מרכז שז"ר.
- עמית (עמית-כהן), ע' (1981). **מקומו של חיים מרגליות קלוורסקי ביישוב הגליל התחתון, 1898 – 1905** (עבודת גמר לקבלת תואר שני במחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים).
- עמית (עמית-כהן), ע' ורייכמן, ש' (1996). ארגון המרחב הציוני בשלהי התקופה העות'מאנית: היישוב הבודד וההתיישבות החבלית. בתוך ע' עמית, ש' רייכמן, ג' ביגר וא' גולן (עורכים), **ניסויים במרחב: פרקים בגיאוגרפיה יישובית של ארץ ישראל** (יחידה 1, עמ' 13 – 113). האוניברסיטה הפתוחה.
- צור, מ' (1988). חוות סג'רה: ערש לרעיונות בעלייה הראשונה. בתוך ז' ענר (עורך), **סיפורי בתים** (עמ' 87 – 90). משרד הביטחון.
- צמח, ש' (תש"ו). **בראשית: לתולדות ההתיישבות העובדת בארץ**. עם עובד.
- קולת, י' (1979). ארתור רופין: הציונות כמעשה אפשרי. בתוך י' פדן (עורך), **החלום והגשמתו: הגות ומעש בציונות: מקורותיה של הציונות, מעצבי דרכה, הישגיה והאתגרים העומדים לפניה** (עמ' 89 – 105). משרד הביטחון.
- רובין, י' (עורך) (1970). **מושבי עובדים: אנתולוגיה** (כרך ב). תנועת מושבי העובדים בישראל.
- ריינהרץ, י', ריינהרץ, ש' וגולני מ' (עורכים) (תשס"ה/ 2005). **עם הזרם ונגדו: מניה שוחט – איגרות ותעודות, 1906 – 1960**. יד בן-צבי.
- רייניץ-אידן, ר' (1989). **התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו, 1919 – 1933** (עבודה לתואר שני בחוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב).
- רייניץ-אידן, ר' (1993). **מנהלל לכפר-היושע: התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו בשנות ה-20 בעמק יזרעאל**. בתוך מ' נאור (עורך), **עמק יזרעאל, 1900 – 1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר** (עמ' 72 – 86). יד יצחק בן-צבי.
- רייניץ-אידן, ר' (2009). **"הקשר הגורדי": מושבי עובדים ועמק יזרעאל**. בתוך ר' אידן, כ' אדרי, ד' אבידן וט' בן יוסף (עורכים), **בשביל אורי** (עמ' 109 – 123). החברה להגנת הטבע ובית ברל.
- שביד, א' (תש"ל/ 1970). **היחיד: עולמו של א"ד גורדון**. עם עובד.
- שוחט, א' ושפירא, י' (עורכים) (תש"ז/ 1946). **הקדמה לתרגום האידי**. בתוך כתבי אליעזר יפה (עמ' לד-לה). הפועל הצעיר.
- שילה, מ' (תש"ם/ 1979). **ניצני רעיון המושב: האיכר הצעיר, הקבוצה האמריקנית בעלייה השנייה**. **קתדרה**, 25, 79 – 98.
- שילה, מ' (תשמ"ה/ 1985). **ארתור רופין וההתיישבות הציונית**. עידן, 4, 44 – 57.
- שילה, מ' (תשמ"ו/ 1986). **דגניה: דגם ראשון להתיישבות שיתופית על קרקע הלאום**. **קתדרה**, 39, 87 – 98.
- שילה, מ' (תשמ"ח/ 1988). **נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי 1908 – 1914**. יד בן-צבי. __

המשכיות ותמורה

אחד הנושאים העיקריים בחשיבה השימורית הוא המשכיות. ואכן, נושא זה מקבל ביטוי באמנות שימור, בהמלצות להכללת נכס מורשת ברשימת שימור, בדיון אקדמי וחברתי, בהקפדה על שמירת האותנטיות של השיטות וחומרי הבנייה, בבחירת התפקוד הנוצק לנכס לאחר שימורו ועוד. בדיון בתהליך השימור של נכסי המורשת במרקם יישובי, ובמקרה של גיליון זה – במרקם של מושבי העובדים בעידן של תמורות – יש לנושא המשכיות היבטים נוספים. באלה בולט תפקידם של הנכסים ההיסטוריים בייצוג הזיכרון הכפול של היישוב: גם הזיכרון הלאומי – עקרונות היסוד שלאורם הוקם מושב העובדים, וגם הזיכרון הפרטי – הצמתים ההיסטוריים בהתפתחות היישוב. הרס הנכסים עלול להוביל למחיקתו של זיכרון כפול זה.

מחוות סג'רה למושב אילניה

אסתי ינקלביץ

תקציר

שמה של סג'רה נקשר במעשי ראשונים – השמירה העברית המאורגנת, הקולקטיב ועוד – אך בפועל הייתה זו חוות הכשרה שייסדה יק"א (Jewish Colonization Association), החברה להתיישבות יהודית) בשנת 1900, במטרה להכשיר מועמדים להתיישבות ולשלבם במפעל ההתיישבות שתכננה להקים בגליל התחתון המזרחי. המושבה סג'רה הוקמה סמוך לחווה, ובה התיישבו האיכרים שהוכשרו בחווה. לימים סיימה יק"א פרק זה בתולדותיה החווה נמכרה לחברת "אגודת נטעים", וזו המשיכה בעיבוד הקרקעות. אלא שחברה זו נקלעה למשבר כלכלי ונאלצה למכור את נכסיה. להבדיל מהחווה, המושבה ואיכריה עברו לחסותה של פיק"א (Palestine Jewish Colonization Association), החברה להתיישבות יהודית בארץ ישראל, אבל התקשו להתמודד עם האדמה הצחיחה והמחסור במים. במהלך חמישים השנים הראשונות של המושבה נעשו ניסיונות להרחיבה, אך אלה לא צלחו. לאחר הקמת המדינה תכננו קברניטי המדינה להקים במקום מושב עובדים, שנתפס בעיני הגורמים המיישבים כצורת התיישבות מועדפת וכפתרון למושבה המתקשה לשרוד. ואכן, מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, קק"ל וגורמים נוספים גיבשו תוכנית לקמת מושב עובדים שייקרא אילניה, והמושבה הוותיקה סג'רה, בתיה וקרקעותיה, אמורים היו להשתלב בתוכו, מה שלא קרה בפועל. את היישוב החדש הוזמן לתכנן האדריכל עמנואל ילן. המושב והחלוקה לנחלותיו תוכננו מצפון ומדרום למושבה. בשנת 1956 התיישבו משפחות של עולים חדשים במשקים החקלאיים, היישוב היה לכפר שיתופי, ורק באמצע שנות השמונים הושלמה מכסת המתיישבים שתוכננה עבורו. מבחינה מוניציפלית מוגדר כיום היישוב כמושב. הוא משתייך למועצה האזורית הגליל התחתון, וכולל הרחבה קהילתית: חלקה הוטמע בין המשקים החקלאיים, וחלקה הוקמה בשכונות נבדלות. מטרת מאמר זה היא לתאר את התפתחותו של מושב העובדים אילניה, שראשיתו בחווה להכשרת פועלים ובמושבה; לחשוף את נכסיו ההיסטוריים, שהם עדות מוחשית להתפתחות זו; ולקוות שהתיאור והחשיפה יעודדו את שימורם.

מילות מפתח:

יק"א, חוות סג'רה, מושבה, מושב עובדים אילניה, כפר שיתופי, גליל תחתון מזרחי

פתח דבר: מסג'רה לאילניה

בשלהי המאה ה-19 רכשו יהודים כ-18 אלף דונם מאדמות הכפר הערבי סג'רה. בראשית 1899 רכשה החברה להתיישבות יהודית יק"א (Jewish Colonization Association) כ-14 אלף דונם מאדמות סג'רה מן היהודים הללו ומבעלי הקרקע הערבים, כחלק מחזונה להקים בגליל התחתון המזרחי גוש התיישבות יהודית. בשנת 1900 ייסדה בחלק מהאדמות חווה לדוגמה, "חממה למתיישבים עתידיים", שמטרתה ללמד את הפועלים "להאמין בחקלאות ולאהוב את החקלאות".¹ בתוך פרק זמן קצר הייתה החווה למפעל החשוב ביותר וגם היקר ביותר של יק"א בארץ ישראל (פנסלר, 2001, עמ' 41). החווה הוקמה על גבי מבנה אחוזה שהיה במקום ובנו בה מבני משק, חצר אדמיניסטרטיבית ובתי מגורים. במהלך העשור הראשון הוכשרו במקום כ-300 פועלים ופועלות, כמחציתם השתלבו בעבודה חקלאית במושבות.² בשנת 1902 הוקמו ממזרח לחווה בתי הפועלים הראשונים. הפועלים, בוגרי החווה, ביקשו להתקבל בחברה המיישבת במעמד של אריסים (איכרים שכירים הקשורים לחברה המיישבת בחוזה אריסות), ולבנות את בתיהם סמוך לחווה (ינקלביץ, תשס"ו). בתים אלה עתידיים להיות גרעין המושבה, שמנתה בשנות העשרים 27 איכריות.³ משנות השלושים ואילך נעשו מאמצים להרחבת המושבה, אך אלה לא נשאו פרי. לאחר הקמת המדינה הוחלט להסב את המושבה למושב עובדים. בשנת 1956 הוקם מושב העולים אילניה, ובלב מרקמו הפיזי נותרה המושבה ההיסטורית.

עקבות להתפתחויות אלה אפשר למצוא בשמו של היישוב. משנות העשרים ואילך הקפידו נאמני השפה העברית להבדיל בין המושבה לחווה. למושבה הם קראו אילניה, 4 ואת חוות הפועלים הוסיפו לכנות חוות סג'רה. מושב העובדים שהוקם בשנת 1956 נקרא אילניה כשמה של המושבה, ושמה של חוות סג'רה הוסב באותה התקופה ל"חוות השומר". למרות ההקפדה, המושבה והמושב לא הצליחו להשתחרר מהשם ההיסטורי, ורבים ממשיכים לכנות את היישוב סג'רה. מטרת מאמר זה היא להציג את החוליות ההיסטוריות ואת המעברים מחוות ההכשרה בסג'רה למושבה, וממושבה למושב. תהליך זה היה יוצא דופן בנוף ההתיישבות העובדת, ואת עקבותיו אפשר לזהות גם כיום במרחב הפיזי של היישוב. צריך לקוות שהצגה זו תעודד את שימורם של הנכסים ההיסטוריים המתעדים את הצמתים ההיסטוריים שמרכיבים את סיפורה של סג'רה-אילניה.

סג'רה – בין חוות הכשרה למושבה, 1900 – 1948

במהלך העשור הראשון לקיומה של חוות סג'רה חדלה יק"א לראות בהכשרת דור של חקלאים איכותיים ייעוד. מנהל החווה אליהו קראוזה נדרש להעביר בהדרגה את השטחים שבבעלות החברה לעיבוד הארסיים במושבה, ולמצוא קונה לנכסיה. ב-6 באוקטובר 1913 בישר קראוזה ליק"א: **יש לי הכבוד להודיעכם כי בהתאם להוראותיכם העברתי בסוף ספטמבר את הנכס בכללותו לידי "אגודת נטעים" [אגודת נטעים הוקמה בשנת 1905 ומטרתה הייתה לסלול את הדרך להרחבת המושבות הקיימות, ולהקים מושבות חדשות. המקור למימון פעולותיה יהיה ההון הפרטי]. העבודה בסג'רה הסתיימה. העבודות והציוד נמסרו לידי "אגודת נטעים". השירותים המשותפים הועברו למושבה.**⁵

הטיפול במושבה סג'רה הועבר מידי יק"א (הזרוע הישירה) לידי הוועדה הארצישראלית של יק"א, שבראשה עמד הברון רוטשילד (אהרנסון, תשנ"ד). החווה המשיכה לממן חלק מהצרכים האדמיניסטרטיביים של המתיישבים, ובכלל זה בית ספר, בית כנסת ושירות רפואי. שטח החווה כלל באותה עת כ-6,000 דונם. בשנה הראשונה נטעה "אגודת נטעים" מדרום למושבה זיתים ושקדים. זמן קצר לאחר התחלת העבודה במרכז הנטיעות בסג'רה החלו הפועלים להתקומם נגד העסקת פועלים ערבים בעבודה ובשמירה. עימות חריף התעורר בין הנהלת החווה ו"אגודת נטעים" לבין הפועלים. הפועלים הכריזו על שביתה, וזו נודעה בשם "השביתה הגדולה של סג'רה". מלחמת העולם הראשונה, שפרצה זמן קצר אחר כך, תרמה גם היא למשבר הכלכלי והחברתי שפקד את החווה. השנים שלאחר המלחמה לא הביאו עימן בשורה; קשייה הכלכליים והתפעוליים של החווה רק הלכו וגברו, ופתרון מעשי לא נראה באופק. בכתב העת **קונטרס**, ביטאונה של אחדות העבודה, נכתב: "עזובים ושוממים עומדים בתי החווה של אגודת נטעים, הבתים האלה שהיו לפעמים מלאי רעש, שבהם גר לפעמים הקולקטיב, חברי השומר הראשונים, עכשיו דומית מות מסביב" (שזרה, תרפ"ה, עמ' 15) בשל החובות הכבדים של האגודה שבעדה חברת אנגלו-פלשתינה [בנק אפ"ק] את נכסיה, ובכלל זה את "חות אגודת נטעים סג'רה". זו הוכרזה בשנת 1930 כפושטת רגל, ובמקומה הוקמה "אגודת נטעים א"י בע"מ – אחוזות סג'רה בע"מ", והמשיכה בעיבוד הקרקעות של החברה. בשנת 1924 הוקמה פיק"א – החברה להתיישבות יהודים בארץ ישראל, בראשותו של הברון גיימס רוטשילד, והטיפול במושבות הועבר מיק"א לפיק"א. זו האחרונה לא האמינה ביכולתן של מושבות הגליל התחתון להגיע לעצמאות כלכלית, ובשנות השלושים חיפשה דרך להיפטר מהן. עילה להיפרדותה מסג'רה נמצאה לה במהלך ניסיונותיה לאתר עבור המושבה מקור מים זמין. לאחר ששלושה קידוחים ניסיוניים העלו חרס סברה החברה שיש לתת למושבה להתחלל מאליה. האיכרים סירבו להשלים עם הגזרה, וחיפשו דרכים להוסיף ולהתקיים כמושבה. הם החליטו כי כל עוד לא נמצא להם מקור מים זמין ימשיכו להישען על גידולי פלחה, שעלותם גבוהה ותנובתם זעומה (שאמה, 1980, עמ' 280). פתרון זה לא שכנע את פיק"א. ניסיון נוסף לביטול הגזרה קידמו בני האיכרים במושבה. הם החליטו להפיח רוח חדשה במושבה ולהתקבל על ידי פיק"א כבני דור ההמשך. הם הציגו בפני הנהלת פיק"א את הידע שרכשו בתחום החריש והדישון, מחזור הזרעים, ו"הטיפול הרציני במשק הצאן והבקר", והאיכרים היו נכונים להפריש עבורם חלק מנחלתם. 6 ואולם פיק"א דבקה בהחלטתה וסירבה להירתם ליישוב דור הבנים. בסתיו 1939, במסגרת ריכוז ארגונים של הפועל המזרחי בגליל התחתון המזרחי, הגיעו חברי ארגון ד' "מצפה הגליל" למושבה סג'רה.

האיכרים קיוו כי חברי הארגון יישארו במושבה, אולם אלה האחרונים היו נחושים להקים מושב משלהם. בשלב ראשון ישבו החברים בחאן התחתון (החצר החקלאית, ממזרח למכלול הצפוני של המושבה), ולפרנסתם עבדו במשקי האיכרים. בשנת 1940 נאות בנק אפ"ק לאפשר לחברי הארגון לעבור ולהתגורר במבנים הנטושים של חוות סג'רה ולעבד את אדמות "אחוזות סג'רה בע"מ": 3,550 דונם מהן היו קרקעות הראויות לעיבוד פלחה, ובכלל זה 700 דונם כרם זיתים. השנה החקלאית הראשונה הסתיימה במפח נפש: "לדאבוננו אכזבה הגורן בגלל העלייה המאוחרת למקום. ומצבו של הארגון הוא בכל רע מאין אמצעים להמשך ולרכישת האינטרס הדרוש". 7 נוסף על כך התמודדה הקבוצה עם קרקע באיכות ירודה ועם הטרדות מצד האוכלוסייה הערבית המקומית, אשר במהלך שנות השלושים עיבדה חלק מהקרקעות

ורעתה את עדריה בשדות החווה באין מפריע. בתצלום אוויר משנת 1945 נראים המפגש בין החווה, המושבה והחצר החקלאית, והכפר הערבי (איור 4). בשנות השלושים והארבעים גרם המחסור במים לכמה מן האיכרים לעזוב עם בניהם את המושבה. חברי "מצפה הגליל", שעדיין לא זכו במשבצת חקלאית להקמת יישובם, פנו למרכז החקלאי של הפועל המזרחי והעלו את האפשרות שקק"ל תרכוש גם את אדמות סג'רה שהיו בבעלותו של בנק אפ"ק, וגם את אדמות האיכרים הרוצים לעזוב את נחלתם, ואת גוש הקרקעות כולו תמסור לידיהם. הקבוצה קיוותה שהשינוי בבעלות על הקרקע, מפרטית ללאומית – שהוא עקרון יסודי ברעיון מושב העובדים – יזרז את ייסודו של מושב העובדים מצפה הגליל (פולטהיים, 1998, עמ' 80 – 83). בישיבה שהתקיימה בחוות סג'רה ביוני 1944 השתתפו נציגי קק"ל, מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, המרכז החקלאי של הפועל המזרחי, התאחדות האיכרים בגליל התחתון, ועד המושבה סג'רה וארגון "מצפה הגליל". חברי הוועד של סג'רה מסרו כי המושבה שואפת להגיע לשבעים יחידות משקיות, וכי היישוב רואה באדמות אפ"ק חלק אורגני מסג'רה, והן ישמשו להרחבת המושבה. עם זאת, חברי הוועד הבהירו:

אדמת אפ"ק אינה מספיקה להרחבה זו, כל איכרי סג'רה (25 יחידות) מסכימים להפריש 50 דונם כ"א, ס"ה 1250 ד'. יש להבטיח יחידת מגרש של 20 דונם לכל 70 היחידות שימשו בעתיד לעיבוד אינטנסיבי, ברור מכאן שהשטח הזה צריך להיות בהמשך למושבה הקיימת [...]. ועד סג'רה הביע את דעתו שהמועמד מצפה הגליל רצוי לו כתוספת. באי כח ארגון מצפה הגליל הביעו את דעתם שבאם יפתרו את הבעיה הקרקעית הם מסכימים למזוג.⁸
דיקטוריון קק"ל אישר את הרכישה של אדמות סג'רה שהיו בבעלות בנק אפ"ק, ובאוגוסט 1944 הודיעה הנהלתה לפיק"א:

נעים לנו להודיעכם שאדמת נטעים בסג'רה שהייתה בידי האפ"ק נקנתה והועברה לקק"ל ומעתה חדל החשש שהיה כל השנים פן תימכר לאנשים פרטים] פרטיים] ותהיה בידם נושא לספסרות, כי אם תשמש לתעודתה הנכונה, והיא קרקע למתיישבים צעירים וחדשים בשביל הגדלת המושבה סג'רה, למודת הסבלות במשך עשרות שנים. עם השגת חלק מאדמת איכרי סג'רה שיפרישו מנחלותיהם הגדולות בשביל המתישבים הנוספים – אנו רואים את בעית סג'רה כנפתרה מבחינה קרקעית. בהיותכם דורשי טובתה של המושבה סג'רה אנו בטוחים כי תברכו את פעולתנו זו ב"יישר כח".⁹

ברכישתה של קק"ל קרקעות בסג'רה ראתה פיק"א התערבות בענייניה, והבהירה לאיכרים כי "אינם רואים בעין יפה שמוסדות אחרים נכנסים לשטח פעולתם".¹⁰ בפנייתה לקק"ל היא ביטאה את מורת רוחה: ["השתוממן על שהתחלתם בפעולות במושבה סג'רה שהוקמה על ידינו בעמל רב ובהון עצום, ושלהתפתחותה לא חדלנו לדאוג עד היום מבלי שמצאתם לנחוץ אפילו להודיע לנו מקודם על כך".¹¹ בד בבד עם שינוי הבעלות על הקרקע השלימה פיק"א את הסדר הקרקעות, (Land Settlement) "הסטלמנט" – תהליך שראשיתו בשנת 1922 עת ביקשה ממשלת המנדט להנהיג סדר ברישום הבעלויות על קרקעות). ה"סטלמנט" חייב את פיק"א לרשום את הקרקעות על שם כל איכר בנפרד. האיכרים חתמו על משכנתא שפירעונה עתיד היה להתפרס על פני עשרות שנים (זלטנרייך, תשס"ו, עמ' 127 – 128). מאחר שהמאמצים להרחבה לא נשאו פרי ראו עצמם האיכרים משוחררים ממחויבות בלעדית לפיק"א, וסברו וכי עדיף היה להצטרף לקק"ל ליוזמת ההרחבה. המיזוג לא התמשש. למרות הצהרתם של אנשי "מצפה הגליל" על נכונותם להשתלב בהרחבה של המושבה, בסופו של דבר קידמו המוסדות הקמה של מושב העובדים נפרד על אדמות סג'רה. בשנת 1945 החלה המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית לעבד "תוכנית להרחבת מושב אילניה". לשם כך זומנו ועד המושבה ונציגי ארגון "מצפה הגליל" למשרדי הסוכנות היהודית. תכנון המושב הוטל על האדריכל ריכארד קאופמן, ובדצמבר 1947 הוגשה התוכנית לאישור. בפברואר 1948 נחתם חוזה ביצוע בין הסוכנות היהודית לבין "סולל בונה". בפועל מדובר היה ביישוב נפרד ששמו אילניה, שתוכנן במרחק של כ- 1.5 קילומטרים ממזרח למושבה. בינתיים פרצה מלחמת העצמאות, והקמתו של המושב התעכבה.

סג'רה במלחמת העצמאות

החווה והמושבה ניצבו בעמדה קדומנית של היישוב העברי בגליל התחתון. כפרים ערביים הקיפו את היישוב היהודי מכל עבריו, וסג'רה היהודית היוותה חיץ בין גבולו המערבי של הגליל התחתון המזרחי לבין בקעת כנרת שבמזרח (רגב, 2013).
בדצמבר 1947 נעשו מאמצים לפגוע בתחבורה היהודית, ומפברואר 1948 חדלה התחבורה היהודית להשתמש בכביש כפר תבור–סג'רה. ב-6 במאי 1948 נכבשו הכפר הערבי אש-שג'רא והכפר הבדווי ערב א-זבח. קרבות סג'רה נערכו בשני סבבים. בסבב הראשון, בין 9 ל-12 ביוני, נכשלו הכוחות בקרב לכיבוש הכפר לוביה, נסוגו לסג'רה היהודית ונערכו להגנה עליה. הסבב השני נערך במהלך קרבות עשרת הימים שלאחר ההפוגה הראשונה (יולי 1948) במסגרת מבצע דקל – שבסיומו היה מרבית הגליל התחתון המזרחי בידי ישראל.
המערכה הסתיימה, והמושבה נותרה חבולה והרוסה. כמה ממשפחות האיכרים שהתפנו עם פרוץ הקרבות לא שבו אליה. מבין 27 האיכריות נשארו במושבה 13 איכריות פעילות, ובהן איכרים מבוגרים

ובכללם שלוש אלמנות. מרבית האיכרות שנעזבו נותרו נטושות, וב- 11 מהן ביצעה קק"ל חילופי קרקע בינה לבין האיכרים שעזבו – בעיקר לשרון. בסוכות 1949 עזבו חברי "מצפה הגליל" את חוות סג'רה והקימו מושב עובדים של הפועל המזרחי בשם אילניה (לימים שדה אילן). הרחבת ההתיישבות, התמורות בצורות היישובים והשמות שנבחרו לא הצליחו להתנתק מהשם המקורי – סג'רה.

סג'רה-אילניה: ממושבה למושב עובדים

בשנות המעבר מיישוב למדינה התחוללה תמורה גדולה בתפיסת ההתיישבות, ובהתאמת צורת ההתיישבות הן לאוכלוסייה הן לצורכי המדינה (בן-ארצי, 1990, עמ' 181) בעיני קברניטי היישוב, מושב העובדים היה צורת ההתיישבות המועדפת לקליטת העלייה ההמונית, והתאים, מבחינתם, לצורכי פיזור האוכלוסין והרחבת הרשת הכפרית הישראלית. מדינת ישראל לא הכירה במושבה כצורת יישוב, ומרבית המושבות הוותיקות הוכרזו לרשויות – במעמד של מועצה מקומית. צורת מינהל זו מומשה במושבות כנרת, מנחמיה, מטולה, ראש פינה, יסוד המעלה ואחרות. ההרס שנותר באילניה לאחר המלחמה הוביל למשבר כלכלי וחברתי, האיכרים המבוגרים שנותרו בה לא יכלו להיאבק ברשויות ונותרו כוועד מקומי חלש. המועצה האזורית הגליל התחתון שנוסדה בתחילת 1950 התנגדה לצירוף אילניה ליישובי המועצה. הסוכנות היהודית השלבה את המושבה הוותיקה בתוכנית התיישבות חדשה, להרחיב את היישוב ולקלוט לתוכו את בני הדור השני ומתיישבים חדשים. המחסור במים חייב פעולה שתאפשר לבסס את המשקים החקלאיים על גידולי שלחין ומטעים. מהנדס המים דב קובלנוב עדכן את המחלקה להתיישבות כי ניתן יהיה לספק למושבה אילניה מי שתייה מהפעל המים "עלי באר" שבמושבה בית גן (הסמוכה ליבנאל). יחלפו עוד שנים מספר בטרם יאוחר מקור מים שיאפשר חקלאות שלחין.

במרץ 1950 דיווח רענן ויץ, המנהל הכללי של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, כי מאז 1949 התיישבו באילניה 22 משפחות עולים בבתי המושבה שנעזבו, וכי ננקטו צעדים ראשונים להרחבת היישוב. אשר בובריצקי, ראש מחלקת התכנון, התבקש לקדם את תכנון ההרחבה לארבעים משפחות נוספות. 12 בד בבד התעורר דיון באשר למיקומם של הבתים החדשים: האם ייבנו כהמשך למושבה, או כנקודה נפרדת ממזרח ליישוב הקיים? חברי שדה אילן ביקשו שהרחבת אילניה תתבצע ממזרח למושבה, סמוך למושב החדש. המתכננים דחו את הבקשה והחליטו לקדם הרחבה של היישוב לכיוון דרום. הכוונה הייתה לבצע חילופי קרקע עם האיכרים הוותיקים – "למען הבטח תכנון רציונלי של כל הכפר [...] בכל" באי כוחן סג'רה מקבלים על עצמם להשיג הסכמה בכתב מהאיכרים שיסכימו לחלופין שיוצעו ע"י אגף התכנון".

13 על סיכום הישיבה חתמו נציגי האיכרים, בא כוח מועצת החקלאות הפרטית, ונציגי אגף התכנון. עד מהרה התברר כי האיכרים אינם מוכנים להחלפת שטחים, והם ביקשו לבנות את ההרחבה משני צידי כביש הגישה (כביש 65 של היום). אריה שרון, ראש אגף התכנון במשרד ראש הממשלה, טען: "אין אנו חושבים לנכון לתכנן משני עברי הכביש הארצי חלקים שונים של ישוב חקלאי אחד". 14 כך נפלה ההכרעה להותיר את הרחבת היישוב סמוך ליישוב הוותיק, ממערב לכביש. בפועל, רק משפחה אחת מהמושבה הצטרפה למושב העובדים. אילניה המושבה ואילניה המושב המשיכו להתנהל זו לצד זו. במושב קמה אגודה חקלאית ולה ועד מייצג, ואילו במושבה התנהל כל משק בנפרד. 15

משה קיזלשטיין, מזכיר מועצת החקלאות הפרטית, פנה ליוסף ויץ בבקשה להעביר את הבתים שבבעלות קק"ל למחלקת ההתיישבות, כדי שיוכלו לשמש את המתיישבים החדשים במסגרת ההרחבה המתוכננת. מחלקת ההתיישבות לא נענתה לבקשה, וכך למעשה נותרה המושבה ישות נפרדת.

עמנואל ילן, האדריכל ראשי של חבל צפון, מונה לתכנן את המושב, והציע לכלול בתוכו את המושבה הוותיקה. ילן התמחה בתכנון המשק המשפחתי, שביטוי המובהק ביותר בארץ היה מושב העובדים הקואופרטיבי. הוא שקד על הקמת יישובים חקלאיים חדשים ועל הרחבת יישובים קיימים. מחלקתו הייתה אחראית לתכנון הפיזי, להכנת תוכניות מפורטות, לרישוי במסגרת תקנות הבנייה ולביצוע בשטח. הוא ראה במשק המשפחתי את יחידת התכנון הבסיסית, ובמושב – אמצעי ליצירת תעסוקה, לייצור מזון, לקליטת עלייה וליישוב הארץ (ילן, 1959). ילן למד מצורות ההתיישבות השונות שקמו בארץ, החל בחקלאות המסורתית וכלה בצורות ההתיישבות החדשות שקמו ביישוב היהודי – המושבות, הקיבוצים והמושבים – כיצד לשפר את תוכניות המושב בהיבטים חברתיים וכלכליים. הוא ביקש להגיע לתכנון מיטבי שיאפשר מחד גיסא להקים את בתי המגורים סמוך לשירותים יום-יומיים, ומאידך גיסא לכלול במשק המשפחתי את בית המגורים ומבני משק דוגמת רפת, לול, מחסנים ושטח להרחבה לבית נוסף לבן ממשיך. כל אלה, תוך שמירת מרחקים סבירים בין המשק המשפחתי לבין השדות. אחת הבעיות המרכזיות שניסה לפתור הייתה איך להגדיל את מספר המתיישבים במושב, במטרה לשפר את יעילות השירותים. מאמצים בכיוון זה הביאו לפיתוח המשק הרב-גרעיני. דגם זה הקל, בין היתר, על השילוב של קבוצות מתיישבים שונות זו מזו מבחינת מוצא ורקע עדתי, ושימש השראה למקרה של אילניה. 16

הקצאת השטחים החקלאיים העיבה על הסיכוי להקים יישוב מבוסס. מושב שדה אילן החל בעיבוד חלקות שהיו בבעלות קק"ל והיו מיועדות להרחבת אילניה. 17 בובריצקי תבע מנציג הסוכנות בטבריה למנוע את עיבוד הקרקעות, וביקש להתקדם בתכנון השלב ראשון – יישוב עשרים המשפחות הראשונות – בלי להמתין לחילופי הקרקע עם האיכרים הוותיקים.

לאורך שנות החמישים התנגדה המועצה האזורית הגליל התחתון להרחבת המושב אילניה. יו"ר המועצה דאז, יעקב חכם, כתב למחלקת ההתיישבות כך: "נודע לנו על החלטתכם להרחיב את המושבה סג'רה

הבאה בד בבד עם ההחלטה להוציא למעלה מ־2000 דונם אדמה המעובדת ע"י המושב מצפה הגליל [שדה אילן].¹⁸ המועצה דרשה שלא להרחיב את אילניה על חשבון שדה אילן, וטענה כי האדמה הנחוצה להרחבה של סג'רה יכולה לבוא מנחלות מהאיכרים במושבה. "תפתרו קודם את בעיית המים, תבטיחו אפשרות קיום להתיישבות הקיימת [הדגש במקור] אחר כך נהיה אנו הראשונים שנעזרו לכם לפתור] גם את בעיית תקומתה ופיתוחה של סג'רה".¹⁹ מחלקת ההתיישבות, מצידה, טענה כי השטח של "אגודת נטעים" שנרכש על ידי קק"ל יועד להרחבת סג'רה ונמסר בחכירה זמנית לאנשי "מצפה הגליל", ולא כחלק מהמשבצת היישובית העתידית שלהם, והמשיכה בתכנון מושב העולים בסג'רה. סוגיית הקרקעות לא נפתרה, והסכסוך בין היישובים נמשך עוד שנים רבות. למושב שהוקם בסופו של דבר בשנת 1956 הצטרפו כמה משפחות מבני הדור השני, עולים שהגיעו אחרי 1949 וישבו בבתי המושבה הנטושים (בבעלות קק"ל), ומשפחות עולים שישבו במעברת אילניה, שאליה הגיעו במסגרת התנועה "מהעיר אל הכפר". איכרי המושבה נותרו מחוץ למסגרת המושב החדש. מושב העובדים תוכנן ל־49 משקים חקלאיים. על שטח של כשלושה דונמים תוכנן בית בשטח של 45 מ"ר, ונוסף על כך הוקצה שטח לפלחה ולשליחין. 17 בתים מקצועיים (נותני שירותים; בית על חלקה של כדונם, משק עזר ללא משק חקלאי), תוכננו לקום על גבי שטח של כדונם. בפועל הוקמו ארבעים יחידות, חלקן משקים חקלאיים וחלקן בתים מקצועיים עם משק עזר, שיושבו גם הם על ידי העולים שלא רצו להקים משק חקלאי. מרבית המתיישבים, עולים חדשים ממרכז וממזרח אירופה, היו חסרים כל ידע או ניסיון בחקלאות. הם הועסקו בעבודות דחק בקק"ל, ובהדרגה החלו להקים את המשק החקלאי הפרטי (איורים 6 ו-7).

בשנות החמישים הוקמה האגודה החקלאית השיתופית. מטרותיה העיקריות היו ארגון התיישבות שבה החברים מחזיקים ברכוש פרטי ומקיימים שיתוף בשירותים או במפעלים יצרניים – חקלאיים או אחרים. ראשיתו של רעיון "הכפר השיתופי" בשנות השלושים (העלייה החמישית) עם הקמתם של יישובי המעמד הבינוני על ידי עולים מגרמניה. בשלב תכנון ההרחבה של אילניה השתלבה מועצת החקלאות הפרטית בדיונים. בסוף 1950 התמזגה המועצה החקלאית הפרטית, שהייתה מזוהה עם מפלגת "הציונים הכלליים", עם ארגון הכפרים השיתופיים, שהשתייך ל"מפלגה הפרוגרסיבית". גופים אלה התאחדו והתפצלו במהלך שנות החמישים. בשנת 1960 הקימו המועצה החקלאית של בני מעמד הביניים ו"העובד הציוני" את "האיחוד החקלאי". הייתה זו תנועה מיישבת שאיגדה תחתיה שישים מושבים – כפרים שיתופיים, שלהם מוסדות שיווק ואספקה משותפים. אילניה משיכת לתנועה מיישבת זו.²⁰

הכפר השיתופי אילניה

הכפר השיתופי אילניה הוקם כמושב עולים, ונתמך עד אמצע שנות השמונים על ידי הסוכנות היהודית. בשנות החמישים המאוחרות נקלטו במושב עולי צפון אפריקה, חלקם נותרו במקום ואחרים עזבו. באמצע שנות השבעים בוצעה הרחבה עבור דור בניינים ועולים מארצות אנגלוסקסיות. משבר שנות השמונים בחקלאות לא פסח גם על אילניה. כיום יש במושב 59 משקים חקלאיים, אולם מרביתם אינם פעילים. לצד המושב הוקמה בסוף שנות התשעים הרחבה קהילתית שהשתלבה כהמשך למשקים החקלאיים, ובתווך נותרה המושבה ההיסטורית. הבחירה לבצע את ההרחבה באמצעות הקמת מושב עובדים, שהיה צורת התיישבות בעלת אידאולוגיה מוגדרת, לא תאמה את המציאות בשטח. האיכרים הוותיקים והמבוגרים לא יכלו להסתגל לשינויים ולווייתורים שנדרשו מהם, ולא הצטרפו למושב היעדר הכנה של העולים לעצם רעיון המושב נתן את אותותיו ובא לידי ביטוי בנטישת המשקים. במשך כל שנות החמישים המשיכה אילניה להתנהל באמצעות ועד האגודה החקלאית, וחברי המושבה דאגו לענייניהם. רק בשנת 1962 צורף היישוב לתחום השיפוט של המועצה האזורית הגליל התחתון, ובאותו מועד חגיגי (חגיגות השישים לאילניה) חובר לבסוף היישוב לרשת החשמל הארצית. מבחינה פיזית שונה אילניה ממושבים אחרים, בראש וראשונה מכיוון שהמושב עוטף את המושבה ההיסטורית. חלק מבתי המושב הראשונים עדיין ניצבים על מקומם, אף שנבנו באיכות הירודה שאפיינה את הבנייה של שנות החמישים בארץ. קשה להבחין כיום במבנים אלה בשל השינויים והתוספות שנבנו, ואלה שעדיין עומדים על תילם אינם זוכים לתשומת לב מיוחדת. זאת לעומת בתי המושבה, מבני המשק והחומה, הנשמרים בשימור מוקפד לאורך השנים.

התמורות שחלו בסג'רה – מחווה למושבה ולמושב: עדויות בנוף

סג'רה הייתה אבן דרך בתולדות ההתיישבות. הייתה זו חוות הכשרה שממנה צמחה מושבה, ולימים נוסף לצידן מושב עובדים שיתופי. השם אומנם אחד, אבל למעשה מדובר בשלושה רבדים, שלושה אתרים הסמוכים זה לזה ותולדותיהם קשורות זה לזה. כל אחת מצורות ההתיישבות הותירה חותם בנוף, והוא מלווה בעדויות – תצלומים ומסמכים. שרידי הכפר הערבי א־ש־שג'רא, החווה המשכנת כיום את בסיס החינוך של צה"ל, מייצגת את שאיפתה של יק"א להכשיר חקלאים. החומה והמבנים, חומרי הבנייה, שיטות הבנייה ומאגר המים הם הראיה למסגרת ההכשרה שהתנהלה במקום. המושבה היא אחת משבע מושבות יק"א שהוקמו בגליל התחתון המזרחי. היא נוסדה בשלהי העלייה הראשונה, ורצף הבתים, מבני המשק, החומה, גן הירק (החקורה) שבחזית הבתים, וכך גם בית הספר ההיסטורי, הם עדות לניסיונותיה של חברת יק"א ליישב אזור שכונה "הנגב של הצפון" באיכרים שלא יזדקקו לתמיכה ויתאפיינו

בעצמאות כלכלית. זאת שלא כמו האיכרים במושבות ביהודה, שנשענו על תמיכת הברון רוטשילד. הימצאותם כיום של שרידי המושבה בלב מושב העובדים אילניה מבליטה עוד יותר את סיפורה ההיסטורי. מושב העובדים אילניה, מושב העולים והכפר השיתופי, מתארם, הנחלות, בתי המגורים בחלקות א' ומבני המשק החקלאיים משקפים את עקרונות מושב העובדים, אך גם את הניסיונות להקל על עולים שהגיעו לישראל בשנות החמישים את התיישבותם, את הקשיים שנתקלו בהם ואת האופן שבו התמודדו עימם. הקמתן של השכונות החדשות בסוף שנות התשעים מצביעה על התמורות שחלו בהתיישבות החקלאית כולה ולא פסחו על אילניה. האתרים כולם – המתאר הפיזי של היישוב ובנייניו, מספרים סיפור אחד, המשכי, סיפורה של ההתיישבות בארץ ישראל

על המחברת:

אסתי ינקלביץ | estiyan@gmail.com

אסתי ינקלביץ מתגוררת באילניה משנת 1977, חוקרת תולדות החווה והמושבה. נשואה לאבי, ושתיים מבנותיהם מתגוררות במושב עם משפחותיהן. בשנת 1953 הגיעה משפחתו של אבי למעברת אילניה במסגרת התנועה "מהעיר אל הכפר", ובשנת 1956 התיישבה במקום וגידלה בו את ארבעת ילדיה. ד"ר אסתי ינקלביץ היא מרצה ועמיתת מחקר בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה, חוקרת מפעל ההתיישבות של יק"א בגליל התחתון, תולדות החינוך החקלאי וטבריה. היא יו"ר הוועדה הציבורית של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל – מחוז צפון, ומאז שנת 2015 עורכת את הפרסום של המחוז – הגלילה.

מקורות

ארכיונים

ארכיון אילניה

ארכיון מדינת ישראל (אה"מ)

ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (אה"ע)

הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי יק"א לונדון (אמתע"י-ל)

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)

ספרים ומאמרים

• אהרנסון, ר' (תשנ"ד). פילנתרופיה והתיישבות: על יק"א ופועלה בארץ-ישראל. **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל**, יד, 95 – 107.

• בן-ארי, י' (1990). תמורות בהעדפתן של צורות התיישבות עם קום המדינה: מבט היסטורי. בתוך ו' פילובסקי (עורכת),

המעבר מיישוב למדינה: 1947 – 1949: רציפות ותמורות

(עמ' 173 – 185). אוניברסיטת חיפה.

• הגליל, א' שזרה (תרפ"ה) **קונטרס**, י, 15 – 16.

• זלטנריך, י' (תשס"ו). מפגשי תרבויות? מושבות הגליל התחתון בעיני פקידי יק"א ופיק"א. **קתדרה**, 120, 119 – 134.

• ילן, ע' (1959). **חצר המשק במושב**. המרכז המשותף להדרכה חקלאית.

• ינקלביץ, א' (תשס"ו). האריסות בסג'רה: דגם להתיישבות החקלאית היהודית בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים.

קתדרה, 120, 79 – 106.

• פולטהיים, מ' (1998). **דרכי לגליל: מזכרונותיו של משה פולטהיים**. גל-און.

• פנסלר, ד' (2001). **תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל 1870 – 1918** (תרגום: י'

עמנואל). יד יצחק בן-צבי.

• רגב, י' (2003). **הגדות תש"ח**. אחיאסף.

• שאמה, ש' (1980). **בית רוטשילד וארץ-ישראל: אדמונד וג'יימס רוטשילד ומפעלם בארץ** (תרגום: מ' חצור). מאגנס.

התחדשות והתאמה – תנאים לשמירה על ערכי מורשת

כלל, התפתחות מרקם בנוי מתאפיינת בשינוי ובהתאמה. שתי מגמות מאפיינות אותה: האחת, הרס הישן ובנייה חדשה; והשנייה, התאמת הישן להתפתחויות, לצרכים ולרצונות חדשים. במרקמים ישנים שמצויים בהם נכסים היסטוריים שהודות לערכיהם התרבותיים זכו להיכלל ברשימת שימור בולטת ההעדפה השנייה. אלא שמימושה של העדפה זו נתקל בקשיים: לחצי פיתוח, הגורמים המעורבים ומאפייניהם השונים, תהליך איטי של התחדשות בגלל תשתיות ישנות, ריבוי תוכניות, עירוב בין שימושי קרקע, מפגש בין רצונות, הבחנה בין מי שתופס את הישן כמכוער לבין מי שמכיר בחשיבותו ובתרומתו לייחודו של המקום ועוד. כדי להתמודד עם קשיים אלה נדרש תכנון משמר, אסטרטגיה הקובעת כללים ברורים להשגת איזון בין צרכי ההתחדשות ורצונות השימור. אסטרטגיה זו נשענת על שיקולי העדפה, נעזרת בקריטריונים ברורים ובכללים שאפשר לממשם, ובעיקר – מתאפיינת בניסיונה למזער ככל האפשר את הפגיעה בערכי הנכס המוכרז לשימור.

נוס אוספת בצל בכפר יהושע

נטע הבר | אילת הרצולף

תקציר

מושב כפר יהושע נוסד בשנת 1927, שש שנים לאחר נהלל, מושב העובדים הראשון. כמו בנהלל – גם בכפר יהושע נמסר תכנון המושב לאדריכל ריכרד קאופמן, והוא שילב בתכנונו את תפיסת עולמו, את רעיונות ערי הגנים ואת עקרונות מושב העובדים. אלא שלהבדיל מנהלל, בכפר יהושע נזר האדריכל מתכנן שימנע הרחבה של המושב בעתיד. על בסיס גישה זו נבנו לאורך ציר במרכז היישוב מבנים ששירתו את ענפי החקלאות ואת חיי הקהילה. בתקופה של חיי עמל קשים ומחסור כלכלי, הקצו חברי הכפר משאבים עצומים להקמת מבני ציבור בעלי ערך תרבותי ואסתטי, מתוך הכרה בחשיבותם לאדם ולהתפתחות העתידית של היישוב. מבנים אלה ביטאו את עקרונותיו של מושב העובדים ואת רצונם של התושבים לחיות במסגרת שיתופית, מתוך ערבות הדדית, ועם זאת לאפשר לכל יחידה משפחתית לשמור על עצמאותה בתחום הייצור והצריכה. בעקבות התפרקות המארג השיתופי של המושבים בשנות התשעים ואילך מצאה קהילת כפר יהושע את עצמה על פרשת דרכים אידאולוגית וחברתית. יחסם של התושבים אל המרחב הציבורי והיצרני ואל נכסי המורשת המצויים בהם השתנה. הקמת הפסיפס לזכר ריכרד קאופמן בציר השדרה המרכזית בשנת 2004, ביזמת האומן אלי שמיר, עוררה את תושבי הכפר להתבונן מחדש במרחב הציבורי ההיסטורי של היישוב, ובשני העשורים האחרונים נוספו יוזמות שהתייחסו למורשת התרבותית הבנויה במקום: החייאת בית חנקין על ידי מתנדבים, בני המושב ובוגריו, כאתר מורשת ומרחב מוזיאלי רב-תחומי; הצבת נוס אוספת בצל, פסלו של האומן אלי שמיר, כמחווה וכהמשכיות לדור המייסדים ולהיסטוריה המקומית; שיפוץ ושימור בית האריזה והפיכתו למרחב למשרדי האגודה החקלאית והוועד המקומי כפר יהושע. כל אחת מן היוזמות הללו מייצגת גישה שונה של בני הדור השלישי למורשת התרבות המקומית. מטרת מאמר זה היא לתאר את היוזמות הללו, ובאמצעותן להציג את תחילתה של מסורת המגיבה לשינויים ומונעת על ידי כוחות מקומיים.

מילות מפתח:

כפר יהושע, תכנון, מבני ציבור, אנדרטאות, שימור ותמורות

מבוא

"ביסודו של הכפר העברי הונחו כיסופי גאולה משיחיים וכמיהות לתיקון החברה האנושית גם יחד. לשוב לאדמת המולדת, לעובדה ולשומרה ולאכול מפרייה" אליהו עמיצור, ממייסדי כפר יהושע (עמיצור, אצל פורת ואמית, 1982, 100)

תכנונו של כפר יהושע, מבני הציבור והמונומנטים המצויים בליבו של הכפר, במרחבו הציבורי, מבטאים כיסופים אלה. מטרת מאמר זה היא להציג את נכסי המורשת הללו ואת יחסה של אוכלוסיית המושב לשימורם. לשם כך נפתח את המאמר בתכנון כפר יהושע על ידי האדריכל ריכרד קאופמן, ונציג את השדרה המרכזית ואת המונומנטים שנבנו בה במהלך השנים: מגדל המים, בית העם והאנדרטה. לצידם

של אלה נתמקד בעיקר בפסיפס לזכר ריכארד קאופמן, בפסל ונוס אוספת בצל, בשיפוץ בית האריזה ובהחייאת בית חנקין. בזה האחרון נרחיב את הדיון, נתחקה אחר המקורות האידאולוגיים והאסתטיים של הבית, ונתאר את קורותיהם של המבנה והתצוגה. ניתוח המקרה יאפשר להרחיב את הדיון בדבר המהלך הדיאלקטי של חתירה לחידוש לצד הקפדה על שימור הערכים התרבותיים, ההיסטוריים והחזותיים.

תכנון כפר יהושע: התיישבות אוטופית

מושב כפר יהושע הוקם בשנת 1927 על ידי חלוצים וחלוצות בני העלייה השלישית, ששאפו לייסד בו חברה חדשה, מוסרית ושוויונית. המייסדים האמינו כי חזון אוטופי זה יחזיק מעמד גם בדורות הבאים. "להקים מעמד עובדי אדמה לעם חסר מעמד, לא כאפיזודה חולפת כי אם 'לנו ולבנינו' לדורי דורות" (עמיצור, אצל פורת ואמיתי, 1982, 103).

התכנון האדריכלי של המושב נעשה בידי האדריכל ריכרד קאופמן (1887 – 1958) מתכנן ערים יליד גרמניה, שעלה לארץ בשנת 1921 בעקבות הזמנה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית לתכנן את ההתיישבות החדשה בארץ. עד הקמת המדינה תכנן קאופמן למעלה ממאה קיבוצים ומושבים, שכונות ויישובים עירוניים. קאופמן פעל לאורו של רעיון "עיר הגנים" שהתפתח באירופה בסוף המאה ה-19, על פי הגותו של אבנעזר הוורד (Ebenezer Howard, 1850 – 1928), ועל פיו עוצבה העיר בהתאם לאידאולוגיה חברתית המשלבת בין חיי העיר וחי הכפר. רעיון עיר הגנים הלם בצורה מופלאה את רעיון ההתיישבות המעשית הציונית. וכך כתב קאופמן בשנת 1926: "לגבי ארצנו, לא תתואר שום צורה של התיישבות נאותה מזו, הן מבחינה מעשית והן מבחינה הסוציאלית, הבריאותית, המוסרית והאומנותית" (ליון, 1979, 116).

דוגמה לתכנון אידאולוגי אפשר לראות בצורת המעגל שיצר קאופמן למושבים נהלל וכפר יהושע (ראו איור 1). בשיחות מקדימות שערך עם מייסדי נהלל, הם הדגישו את עקרון השוויון כרעיון מרכזי של המושב. המעגל, שהוא צורה גאומטרית אידאלית, מאפשר חלוקה שווה של משקים, ויוצר מרחב משותף במרכז היישוב. בהתאם לחזון עיר הגנים, קאופמן הקצה שטח ניכר במרכז כפר יהושע לגינון, לתרבות ולפנאי. במרכז המעגל הוא תכנן שדרה רחבה החוצה אותו מדרום לצפון, בדומה לקרדו הרומאי. לשדרה שני נתיבים מקבילים החובקים גינה, והיא מזכירה שדרות המצויות בערים רבות באירופה. במהלך השנים נבנו לאורך שדרה זו מונומנטים בעלי ערך תרבותי רב, ואלה קיבלו עם הזמן גם ערך היסטורי חשוב. בעשורים הראשונים הוקמו במרכז היישוב, בזה אחר זה, מבנים ששירתו את ענפי החקלאות וחי הקהילה. בתקופה של חיי עמל קשים ומחסור כלכלי הקצו חברי הכפר משאבים עצומים להקמת מבני ציבור בעלי ערך אסתטי, מתוך הכרה בחשיבותם לאדם ומתוך מחשבה לעתיד לבוא. כתבה רינה פורת, בת הדור השני:

"תנופת בנייה התחילה בכפר יהושע למן היום הראשון. בנו בניינים מפח; בנו בעץ; בנו גם בנייני בטון – בנייני קבע – כאשר נמצא התקציב לכך; בנו בנייה פרטית ובנייה ציבורית. הבניינים הפרטיים היו תמיד צנועים, והציבוריים התאפיינו בתעוזה ובמבט מרחיק ראות" (פורת, 2005, 79).

סגנון הבנייה היה בעיקרו פונקציונלי ומודרניסטי. הבניינים נבנו מברזל ומבטון, ובשנים של מחסור בברזל – גם מלבנים אדומות (איור 2)

שדרת הבנים: ה-DNA האידאולוגי של כפר יהושע

במהלך השנים הוקמו לאורך השדרה מבנים ומונומנטים בעלי ערך אידאולוגי ותרבותי, והם מעידים על הרוח והחזון של התקופה שבה נבנו (איור 3). בכל מבנה ומונומנט מורגשת השפעתה של תרבות אירופה, ש"ובאה" לכאן בידי המתיישבים בהתאמה ובהלימה לערכים האידאולוגיים ולצרכים המקומיים. ניכר כי אף שהמייסדים, ילידי מזרח אירופה, בחרו להותיר את הגלות מאחור – הזיכרון התרבותי של מולדתם נותר טבוע בהם.

מגדל המים: רנסנס ציוני

מגדל המים נבנה בשנת תרפ"ט (1929). לא ידוע מי תכנן אותו, וייתכן כי איור 2. הקמת הצריף הראשון, 1927. באדיבות ארכיון כפר יהושע היו אלה הבנאים עצמם, חקלאים חברי הכפר, שהייתה להם הכשרה

בבניין. עיצובו מפואר במיוחד, וחורג מהדגם הפשוט שעל פיו נבנו מגדלי המים באותה עת. "רצינו לבנות דבר יסודי, שיהיה לדורות הבאים", כתב משה ארזי, מבוני מגדל המים (ארזי, 2005, 86). בסיסו מתומן, הוא בעל ארבע קומות, ומזכיר מבני פאר מהעת העתיקה, דוגמת הקולוסאום ברומא.

בית העם: כתר העיר

בית העם היה מרכז לחיי הציבור בכפר. על פי תוכניתו של האדריכל קאופמן, ובהתאם לעקרון ערי הגנים, המבנה הציבורי החשוב ביותר ביישוב – "כתר העיר" – ממוקם במקום הגבוה ביותר, בקצה

השדרה. את הבניין תכנן האדריכל גדעון קמינקא (1904 – 1985), והוא נחנך בשנת 1948. "עירום ועריה, בלי טיח פנימי וחיצוני, בלי חשמל ובלי ריהוט [...] רק בשנת 1964 שופץ ושולל בית העם בהשקעה של 150 אלף לירות נוספות, וגם זאת לאחר ויכוחים רבים עם חברים זהירים החוששים מחובות", העיד משה ארזי, ממייסדי כפר יהושע (ארזי, 1982,). 212 בסגנונו, מושפע הבניין מהסגנון הבינלאומי, אך צורתו הסימטרית ותכנון החלל מזכירים מבנה של בזיליקה. בחלקו הפנימי של החלל המוארך נבנתה תקרה גבוהה, ומשני צידיה תקרה נמוכה הנשענת על שורת עמודים עגולים. אל הכניסה לבניין מובילה אכסדרת עמודים סימטרית משני צידי החזית, ובמרכז גינה מלבנית. תכנון זה נועד לקבץ את הקהל אל האולם בשני מסלולי הליכה, ולשוות אווירה מכובדת וחגיגית לכל אירוע והתכנסות. מציין שמיר:

"גם בבית העם מתממשים עקרונות וסימני היכר של בנייה ציבורית הנובעת ממקורות עתיקים – הקרדו, בתי כנסת עתיקים והבזיליקה הנוצרית [...] גם הכניסה דרך אכסדרת העמודים נתלית באילן גדול. עיצוב כניסה כזה נדיר למדי, אבל דומה לו מצוי ברומא, בכניסת העמודים שתכנן הפסל ברניני (בשנים 1656 – 1657) (לכנסיית סנט פטרוס שבוותיקן".
(שמיר, 2004, 177).

בחזית, מעל דלת הכניסה, נוסף בשנת 1964 ציור קיר של האומן חבר הכפר סיוה מלקביץ. הציור נעשה בטכניקה העתיקה סגראפיתו Sgraffito – חריטה על גבי טיח צבעוני לח. הציור מתאר בקווים מודרניסטיים את חיי הכפר כשילוב אוטופי של עבודת כפיים ותרבות. בתחילת שנות האלפיים, לאחר שנים שבהן עמד הבניין שומם, הוא הושכר, ומאז הוא משכנו של בית ספר לאומנויות הקרקס.

האנדרטה לנופלים בתש"ח

עם תום מלחמת השחרור הוחלט להקים אנדרטה לזכר בני הכפר וחניכי עליות הנוער שנפלו במלחמה. הפסלת בתיה לישנסקי (1900 – 1992) הוזמנה לפסל את האנדרטה, וחצבה בפטיש ובאזמל את גוש האבן הגלילית במשך כ-14 חודשים. האנדרטה נחנכה בשנת 1953 (איור 6). לאנדרטה שני חלקים: התחתון – תיבה המזכירה צורת מזבח, והעליון – פסל המתאר דמויות אדם, ובכך מנוגד לדיבר השני – "לא תעשה לך פסל וכל תמונה". על סוגיה זו נסבו ויכוחים רבים באספות המושב, שלמרות חילוניותו המוצהרת היו בו שהתנגדו לכך שעל המזבח היהודי יעמוד פסל "גויי", אלילי. בפסל מתוארים ארבעה לוחמים ולוחמת הנושאים מאפיינים פלמי"חיים, כגון כובע גרב ורובה. ארבעה מהם נראים צועדים בנחישות קדימה, ודמות אחת, שידה אוחזת במחרשה, פונה לאחור. דמות זו מבטאת את המתח שבין שתי המשימות הלאומיות שצעירי הכפר נקראו אליהן – עבודת האדמה וההגנה על הארץ. שמיר מציין כי בפסל ניכרות השפעות של סגנונות פיסול אירופיים. הדמויות הבוקעות מן האבן מזכירות את פסלי העבדים המשתחררים של מיכלאנג'לו, כהקבלה לדור הקמת המדינה, שהוא "דור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה". ביטוי של הקרבה וגבורה מוכר גם מפסלו של אוגוסט רודן (1840 – 1917), **אזרחי קאלה** (איור 7), המתאר מעשה הרואי ממלחמת מאה השנים, אז התנדבו שישה ממכובדי העיר להקריב את חייהם למען הצלתה. אחת הדמויות בפסל זה פונה לאחור (שמיר, 2004, 178 – 180).

ניתן לראות ביצירה גם את השפעת הפיסול של הריאליזם הסוציאליסטי, שהתאפיין בקווים סכמטיים ונוקשים, ונתן ביטוי לאידאולוגיה המציגה את הפועלים כדמויות מופת של כוח וגבורה. האנדרטה השתמרה היטב, ומדי שנה פוקדים אותה חברי הכפר בטקס יום הזיכרון, ומבקרים בה מטיילים ושוחרי אומנות רבים. אין חולק על משמעותה כנסך תרבותי לאומי הניצב בלב היישוב

המאה ה-21 : תוספות מאוחרות לשדרה – דיאלוג עם העבר

ביוזמתו ובתכנונו של האומן אלי שמיר, בן הדור השלישי בכפר יהושע, נוספו לשדרה שני מונומנטים שהם מחווה והמשכיות לאידאולוגיה של דור המייסדים.

הפסיפס לזכר ריכרד קאופמן

הפסיפס הוקם בשנת 2004. באותה עת היה היישוב שרוי באווירה קשה של מחלוקת, בעקבות התפרקות האגודה השיתופית וסופה של הערבות ההדדית. האומן רצה ליצור חוויה שיתופית מלכדת, כבימים עברו, והפסיפס הוקם בעבודה קהילתית משותפת של החברים ושל ילדי הכפר. הפסיפס מזכיר בצורתו מפות ביזנטיות עתיקות, דוגמת מפת מידבא בירדן (איור 8.2). למבנה המגן על הפסיפס צורת מתומן, המזכיר בצורתו את בסיס מגדל המים הסמוך.

בפסיפס מתוארת מפה סכמתית של ארץ ישראל, ובמרכז כפר יהושע. במפה משובצים שמות של שכונות ויישובים שתכנן קאופמן בכל רחבי הארץ, והיא ממחישה את החותם העצום שהותיר על עיצוב היישוב בישראל.

הפסיפס מציג את כפר יהושע כנקודת מפגש של תרבויות, כפי שנרמז בשם המאמר שכתב שמיר, "כל הדרכים מוליכות לכפר יהושע" (שמיר, 2004). העיר פריז מיוצגת במפה על ידי אבן אדומה, המציינת "אתה נמצא כאן", בהשראת מפות הפסיפס המוצבות בתחנות המטרו.

העיר רומא מיוצגת בתחתית הפסיפס, שם מצוטט קטע מציור הקיר הנודע של רפאל **אסכולת אתונה**, שנמצא בוותיקן ברומא. בקטע מתואר המתמטיקאי היווני אוקלידס, הנחשב לאבי הגאומטריה, כורע לרצפה וידו אווזת במחוגה (איור 9). בחלקו העליון של הפסיפס מופיע דיוקנו של קאופמן.

נוס אוספת בצל: מחווה למייסדות

פסל הברונזה נוצר בידי אלי שמיר בשנת 2020, והוקדש לחלוצות העמק ולעובדות האדמה באשר הן (איור 10). ביצירה מתוארת דמות נשית צעירה כורעת על הקרקע ואוספת בצלים מן האדמה. גידול בצל היה נפוץ בכפר יהושע, והיה כרוך בעבודה פיזית מפרכת בימי הקיץ החמים. תווי פניה האסימטריים של הדמות מרמזים על השינוי האידיאולוגי הגדול שהתחולל מאז ימי המאבק על עבודה עברית ועד היום, כאשר עבודת החקלאות נעשית ברובה בידי פועלים זרים. תנוחת הישיבה של הדמות מזכירה את פסל השישי **נוס כורעת** מיוון העתיקה (איור 11). בבחירתו לצטט ביצירה אייקון תרבותי מן התקופה הקלאסית המשיך שמיר את מסורת המבנים בשדרה, שבכולם משולבים רעיונות אידיאולוגיים מקומיים עם השפעה אסתטית של תרבות אירופה.

בית האריזה: זיכרון ושינוי ייעוד

לצד נכסי המורשת המוחשית הממוקמים בשדרה, מצויים במרחב המושב נכסים נוספים הראויים להגנה ולשימור. שניים מהם ממוקמים במרכז המושב, ולערכיהם התרבותיים חשיבות מרובה לזהות הייחודית של כפר יהושע: בית האריזה ובית יהושע חנקין. בית האריזה נבנה בשנת 1943, וכמו רוב המבנים ביישוב, לא ידוע מי תכנן אותו. הוא בנוי מלבנים אדומות, ולו גג בעל ארבעה קמרונים. בציר המרכזי היה ממוקם סרט נע לשינוע התוצרת החקלאית למשטח ("הרמפה") שבחוץ, שם הועמסה על משאיות. בית האריזה פעל באינטנסיביות שנים רבות, אך בעקבות שקיעת החקלאות הוא נסגר והמבנה שימש לצרכים מזדמנים. בשנת 2021 עבר בית האריזה שיפוץ מקיף, והפך למשכן מהודר למשרדי היישוב (איור 12). עבודת השימור והשיפוץ נעשתה על ידי האדריכלים חזי לוי ויואב קיסוס ממשרד "הסדנא אדריכלים בע"מ". בחלקו החיצוני של המבנה נעשה שימור קפדני. "הרמפה" המקורית שופצה והפכה למרפסת שירות לעובדים. כל הפתחים המקוריים נשמרו, והותקנו בהם חלונות בלגיים ששמרו על האופי המקורי. הגג הופשט מציפוי הפח, ונחשף הבטון המקורי.

בשיפוץ נשמר הציר המרכזי המקשר בין כל החללים, והודגש בפתחים גבוהים בעלי משקופי ברזל חשוף. מחיצות הזכוכית החוצצות בין החדרים מאפשרות לראות מכל מקום את קמרונות הגג המיוחדים (איור 13). ההקפדה על שימור קירות הלבנים האדומות, ובניית מחיצות החדרים מזכוכית, חייבו להעביר את התשתיות בתקרה וברצפה בלבד. להבדיל מההקפדה בשימור מעטפת הבניין, בעיצוב הפנים נעשה שימוש באסתטיקה ובחומרים עכשוויים, המוכרים כיום ממשרדים וממרחבי עבודה בישראל ובעולם. אין ספק ששיפוץ בית האריזה משקף את שינוי פניו של מושב העובדים, ואת ערכי תושביו בזמן הזה.

בית חנקין: החיאה, שימור ופיתוח

בית חנקין, הנקרא על שם יהושע חנקין, הוקם ב-1949 בשטח שהוקצה לבית הספר המקומי. הבית יועד לשמש מרכז ללימודי טבע וידיעת הארץ (איור 14). המייסד היה מנחם זהרוני, מורה לטבע ומחנך מיתולוגי. מוזיאונים לטבע ולארכיאולוגיה דוגמת בית חנקין צמחו בארץ בעשורים הראשונים של המאה הקודמת, כחלק ממהלך כינונה של הזהות הלאומית החדשה. בספרה **חיינו מחייבים אומנות: בניין תרבות כבניין חברה: מוזיאונים לאמנות בקיבוצים, 1930 – 1960** כתבה ד"ר גליה בר אור: "ההתודעות לטבע ולארכיאולוגיה הייתה גם בבחינת התמודדות עם תחושת הזרות של המהגר, ואמצעי ליצירת תחושת בית בסביבה שאינה מוכרת" (בר אור, 2010, 7). הקמת בית חנקין ביטאה את הסקרנות והתשוקה לדעת את הארץ, וכן את השאיפה לפתח שיטות חינוך חדשניות. הבניין עוצב בסגנון כפרי שהיה נפוץ בארץ בשנות החמישים. וכך כתב זהרוני: "במלאכת סידורו של המכון הוקפד על מתן צורה אסתטית נאה לבית, בסגנון כפרי מובהק" (זהרוני, 1966 – 1967, 314). תחם בית חנקין כלל מוזיאון טבע ספון עץ ובו גלריית עץ מוגבהת, והוא הזכיר באופיו ובאווירתו מוזיאונים לטבע ולהיסטוריה מהמאות הקודמות. לצידו נבנו מעבדות כימיה וביולוגיה. במוזיאון הוצג אוסף רב-תחומי שנאסף במהלך השנים וכלל מוצגים זואולוגיים, בוטניים, גאולוגיים וארכיאולוגיים, חפצים ומסמכים מעיזבונו של יהושע חנקין, וספרות מקצועית. אופן התצוגה הצפוף והרב-תחומי הזכיר את "חדרי הפלאות" שהתקיימו באירופה מהמאה ה-15 ואילך. בימי הזהור של בית חנקין היו בו גם מצפה כוכבים קטן, פינת חי וגן בוטני.

בשנת 1953 נבנה אולם "יד מיכאל" – חלל להתכנסויות ולתצוגות. הוא נבנה בסגנון מודרניסטי, צנוע ופונקציונלי, וניכרת בו התאמה למזג האוויר המקומי. שורת חלונות ברזל נמוכים מאפשרת כניסת אוויר קר, ושורת חלונות עליונים מאפשרת יציאת אוויר חם וכניסת אור טבעי. עשר שנים לאחר הקמת בית חנקין עזב זהרונני את כפר יהושע. לאחר עזיבתו ניהל את המקום נגה הראובני, והסב אותו ל"מרכז לחינוך ישיבה".

בשנת 1970, לאחר שרפה במעבדות שגרמה נזק לבניין, נסגר בית חנקין. רוב האוסף ניצל, וכן הגלריה וארונות העץ. בשנת 1972 קיבל על עצמו אילן טל, תלמידו של זהרונני, את ניהול המקום. בשיתוף עם ביל פרגסון – צייר וזואולוג – הותאמו התכנים ואופני התצוגה לחידושי הזמן, והתצוגה עוצבה מחדש על פי נרטיב אקולוגי (איור 15).

בחרנו בנושא האקולוגיה בהיותו נושא אקטואלי, מגוון מאוד, מעניין ו חשוב לכולנו]... [בעת העבודה עמדו לנוגד עינינו חוקי היסוד של המוזיאון המודרני]... [היעוץ הניתן לנו על ידי המומחים הבטיח רמת ביצוע גבוהה ואמינות מדעית, בעוד שתלמידי בית הספר עוזרים לידינו]... [העבודה במקום מקרבת את התלמידים למתרחש במוזיאון ובגן הבוטני, יחסם נעשה חיובי והם משתפי פעולה נאמנים (טל, 1982, 202).

בראשית שנות השמונים, בעקבות משבר כלכלי במושב, איבד בית חנקין את מעמדו בהדרגה, עד שלבסוף נסגר. רק בשנת 2015 קמה קבוצה חדשה של "משוגעים לדבר", מתנדבים בני המקום, אשר פתחו מחדש את בית חנקין כמרחב מוזיאלי רב-תחומי ופועלים לשימור המבנה ותצוגת הקבע ההיסטורית. באולם יד מיכאל נפתחה גלריה לאומנות ישראלית עכשווית שמוצגות בה תערוכות המתכתבות עם המקום ואוספיו, ומאירות אותם במבט חדש, עכשווי ומשתנה (איור 16).

בשנת 2021 החלו עבודות שיפוץ ושימור המבנה, 2 בתכנון האדריכל רפאל כהן, והן עומדות להסתיים בימים אלה. העיקרון המנחה את העבודות הוא שמירה על רוח המקום ושימור המבנה, לצד התאמת המרחב לצרכים ולרעיונות עכשוויים. מקום שקפא בזמן – אך ממשיך לייצר חוויה תרבותית וחינוכית רלוונטית. השיפוץ נעשה מתוך כוונה לחזק את האיכויות והניגודים המאפיינים את המקום; שימור/חידוש, חיים/מוות, טבע/תרבות, פנים/חוץ. הרחבה שחיברה בין שני האגפים השונים זה מזה במהותם – אגף הטבע וההיסטוריה משמאל, וגלריית האומנות מימין – הוסבה למבואת כניסה בעלת חזית שקופה, שהיא נקודת יציאה ומעבר למסלולי הסיוור שבמתחם. תכנון המרחב יצר מסלול הליכה המאפשר תנועה בין הפנים לחוץ, ומוביל את המבקר בין חוויות פיזיות וערכיות שונות (איור 17).

בצד האחורי של המבנה נוספו מעלון, אגף שירות וגרם מדרגות חיצוני, העולה בין ענפי אלון זקן ועץ מיש גדול, ומאפשר לחוש בחילופי עונות השנה. המדרגות מובילות אל רחבת הכניסה של הקומה השנייה ואל גג הגלריה, שעליו יוצבו פסלי חוץ. תוספת הבנייה נראית כמונוליט, ואינה פוגעת בחזית הבניין. האדריכל בחר בחומרים פשוטים – ברזל קורטן ובטון – המתכתבים עם תולדות הבנייה המקומית. הם ניטרליים, עמידים ומתיישבים יפה, ואינם מתחרים בחזות הבניין המקורי.

בגלריית העץ הפנימית הוקמה תערוכת קבע חדשה מאוספי בית חנקין, לזכר מנחם זהרונני. העיצוב נעשה בידי האומן והמעצב תומר ספיר, ובאצרות משותפת עם צוות בית חנקין: אורנה אתקין רביב, אילת הרצוולף, נטע הבר וד"ר מרווה שמואלי. להבדיל משיטות המיון והתצוגה המסורתיות, אופן התצוגה נשען בעיקר על הקשרים אסוציאטיביים, המעוררים סקרנות ורצון לחקר ולגילוי – תצוגה רב-תחומית המזכירה את "חדרי הפלאות" ההיסטוריים. השילוב בין ההיסטורי לעכשווי מניע שיח תרבותי דינמי, המגיב לשינויים ומאפשר למקום להיות רלוונטי ומשמעותי לאורך זמן. שמירת המבנה והאוסף לצד חידוש התצוגה מדי דור, מכוננים מורשת מקומית המכילה ומבטאת שינויים ערכיים ותרבותיים

סיכום

"הכפר העברי החדש גדל כיצור מלאכותי מתוכנן מראש, ומייסדיו רובם ככולם בני עיר מדורי דורות]... [הוא קם בכוח אידאולוגיה, קיים וניזון הימנה כל השנים, ונדמה לי שגם להבא אין לו תקומה בלעדיה" (עמיצור, אצל פורת ואמיתי, 1982 : 99 – 100).

חלוצי כפר יהושע מרדו במסורת הגלותית, וביקשו ליצור בארץ סדר חברתי חדש. בד בבד הם עיצבו סביבה פיזית ברוח האידאולוגיה שהאמינו בה. המבנים שהקימו בשדרה – מגדל המים, בית העם והאנדרטה – מבטאים את רגשות הגאולה של המתיישבים ואת חזונם, לצד השפעות אסתטיות ורעיונות שהביאו עימם מתרבות אירופה. שנים לאחר מכן כתב עמיצור, שהאריך ימים והיה עד לשינויים רבים שעברו על המושב:

במציאות משתנה – תנאי-חיים מתחלפים]... [חובה היא להעביר מדי פעם את העקרונות תחת איזמל הביקורת, לקבוע ולפסוק מה מהם ראוי להיקבע כנכסי-צאן-ברזל כיסודות עליהם תיכון החברה לעולם כביכול, ומה מהם כהוראת שעה בלבד. חלפה השעה – לא עוד יש צורך בהם – והם בטלים ומבוטלים (עמיצור, אצל פורת ואמיתי, 1982, 102 – 103).

בעקבות התפרקות המארג השיתופי של המושבים בשנות התשעים, מצאה גם קהילת כפר יהושע את עצמה על פרשת דרכים אידאולוגית וחברתית. בעשורים הבאים החלו להיבנות במושב "הרחבות". הקהילה הפכה להטרורגנית, וחבריה אינם חולקים עבר משותף. לא עוד חברה אוטופית. הצייר אלי שמיר, שנולד וגדל בכפר יהושע וחזר אליו בסוף שנות התשעים, יזם את הקמת הפסיפס בשדרה בהמשך למחקר שערך עליה. בכך עורר את תושבי המקום להתבונן מחדש על המרחב הציבורי ההיסטורי שלהם. בהמשך הציב בשדרה את הפסל **ונוס אוספת בצל**, כמחווה לחלוצות וכהמשכיות לדור המייסדים ולהיסטוריה המקומית. בית האריזה של המושב הפך לבניין משרדים, וסיפורו מייצג את המתח בין הרצון לשמר מבנה היסטורי לבין צרכי הציבור העכשוויים. החלק החיצוני של המבנה נשמר היטב, אך החלק הפנימי חודש, ואיתו נעלם זיכרון הבניין שהיה הלב הפועם של החיים החקלאיים במושב.

דוגמה לשיפוץ ולשימור של בניין היסטורי שהצליחו לשמר בו גם את האסתטיקה וגם את התפקוד והמשמעות אפשר למצוא בתולדות בית חנקין. פרויקט התחייה שלו, שבוצע לאחרונה, נועד להמשיך את המסורת הערכית והחינוכית של המושב בהתאמה לימינו אנו. הבניין והתצוגות עברו שימור והרחבה כדי להחזיר את בית חנקין לימי הזוהר שלו כמרכז תרבות וחינוך פעיל, עכשווי ומעודכן. ארבעה דורות עברו מאז הוקם המבנה הראשון ברום הגבעה. השנים חלפו. לא נדבר עוד על מהפכה, אלא על כינון של מסורת מתפתחת המגיבה לשינויים, ומונעת, כמיטב המסורת, על ידי כוחות מקומיים. המבנים הראשונים שהוקמו בכוחה הגדול של הרוח משמשים השראה לדורות הבאים, ומסד למסורת ההולכת ונבנית. החל משנת 2015 **אילת הרצולף, נטע הבר ואורנה אתקין רביב** מובילות את פיתוח בית חנקין כאתר מורשת ומרחב מוזיאלי רב-תחומי. לאחר שנים רבות שהמקום היה סגור, ובעזרת **העמותה לקידום בית חנקין בכפר יהושע** וצוות מתנדבים, חזר בית חנקין לפעילות. הצוות פעל לשימור ולפיתוח המבנה והתצוגה, ופתח גלריה לאומנות עכשווית המתייחסת לערכי המקום ולמוצגיו. לאחרונה מתבצע במקום שיפוץ נרחב.

על המחברות:

נטע הבר | neta.haber@gmail.com

נטע הבר ילידת כפר יהושע. מנהלת ואוצרת בבית חנקין בכפר יהושע. יוצרת, אוצרת עצמאית ועורכת וידיאו. בעלת תואר ראשון בהוראה טכנולוגית מהמכללה להוראה טכנולוגית, ותואר שני בהוראה רב-תחומית ממכללת אורנים. בעלת תעודת אוצר.

אילת הרצולף | stayelet@gmail.com

אילת הרצולף גדלה והתחנכה בכפר יהושע. אוצרת, חוקרת ומרכזת חינוך בבית חנקין בכפר יהושע. למדה עיצוב במרכז האקדמי ויצ"ו חיפה וניהלה סטודיו לעיצוב. בעלת תואר שני באומנות בין-תחומית מאוניברסיטת תל-אביב, ובוגרת התמחות באומנות ישראלית ממכללת יפו תל-אביב. מורה ומרצה לאומנות.

מקורות

- ארזי, מ' (1982). מפעלים. בתוך ר' פורת ומ' אמיתי (עורכים), **כפר יהושע ביובלו** (עמ' 211 – 213). ספרית הפועלים.
- ארזי, י' (2005). מגדל המים. בתוך ר' פורת (עורכת), **כפר נולד: סיפורים מכפר יהושע שלוש השנים הראשונות** (עמ' 86). מערכת קיבוץ דליה.
- בר אור, ג' (2010). **חינוך מחייבים אמנות: בניין תרבות כבניין חברה: מוזאונים לאומנות בקיבוצים, 1930 – 1960**. אוניברסיטת בן-גוריון.
- זהרוני, מ' (1966 – 1967). בית יהושע חנקין: עשר שנותיו הראשונות. בתוך נ' תרדיון (עורך), **מארץ קישון: ספר העמק** (עמ' 313 – 318). מועצה אזורית קישון.
- טל, א' (1982). מוזיאון בית חנקין. בתוך ר' פורת ומ' אמיתי (עורכים), **כפר יהושע ביובלו** (עמ' 202). ספרית הפועלים.
- לוי, מ' (1979). "עיר גנים" כמקור לתכנון נהלל. קתדרה, 14, 113 – 119.
- פורת, ר' ואמיתי, מ' (עורכים) (1982). **כפר יהושע ביובלו: דור לדור יביע אומר**. ספרית הפועלים.
- שמיר, א' (2004). כל הדרכים מוליכות לכפר יהושע. קתדרה, 111, 165 – 180. יד יצחק בן צבי.

"סיפור מקום": המקום, הסיפור והשימור

למונח מקום משמעויות שונות. השכיחה ביותר היא מרחב מתוחם. למרחב זה מאפיינים, מתרחשים בו אירועים, הוא נקשר בדמויות בעלות תפיסות עולם מגוונות, ולכל אלה יחד השלכות על התפתחותו ועיצובו. ריבוי הגורמים השותפים ליצירת המקום מחדד את השונות, מבליט את הייחודיות ומבטיח סיפור מקום. לסיפור המקום ייעוד משולש: תיעוד של מאפייני המקום, חיזוק חוסנה של הקהילה המתגוררת במקום, ובאמצעות שני אלה – עידוד השימור של מורשת המקום ושל הנכסים המוחשיים המייצגים אותה.

מושבי בנים – דגם התיישבותי ייחודי וביטוי במתאר מושבי: המקרה של מושב לכיש עוזי אופיר

תקציר

מושבי בנים הם דגם התיישבותי ייחודי שהתקיים במדינת ישראל כשני עשורים, מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים. הוא נועד לתת מענה לצורך של המדינה ליישב חבלי מולדת ריקים, ולרצון של בני מושבים, שלא היו בני ממשקים בנחלת הוריהם, להמשיך בחיי מושב. במהלך אותם שני עשורים הוקמו תריסר מושבי בנים, מגבול הצפון ועד לערבה. ההרכב האנושי במושבי הבנים התגבש בתהליך סינון ממושך – שירות בנח"ל, ועדות קבלה ותנאי החיים המורכבים במושבים – בעיקר בראשית הדרך. הוא כלל בני מושבים, בוגרי בתי ספר חקלאיים שראו בחקלאות ייעוד, וצעירים עוזבי קיבוצים שמאסו בשיתוף היתר של חיי הקיבוץ. לייחודה של צורת יישוב זאת יש ביטוי באחדים ממושבי הבנים – במתאר המושב ובנכסיו, שנותרו במרחב ומייצגים את ערכיו ועקרונותיו. מטרת המאמר היא להעמיק את ההתבוננות במושב בנים אחד, לכיש, לתאר את הדגם היישובי, ובאמצעותו להבין את ייחודה של צורת יישוב זו; את עקרונותיה החברתיים, האידאולוגיים והכלכליים, ואת השוני בינה לבין מושבי העובדים. הניתוח נועד לשכנע רשויות לשמר מתאר יישובי זה, ועל ידי כך לחזק את מודעותה של אוכלוסיית מושבי הבנים ל"סיפור" המקום ולייחודו.

מבוא

מושב הוא צורת יישוב כפרית ייחודית בישראל, שממנה נגזרו מושב העובדים, המושב השיתופי ומושבי העולים. מרשימה זו נגרעה צורה אחת, מושב בנים. זהו דגם התיישבותי ייחודי שהתפתח במדינת ישראל במהלך כשני עשורים, מאמצע שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים של המאה הקודמת. הוא נועד לתת מענה לצורך של מדינת ישראל ליישב חבלי מולדת ריקים, וכן לרצון של בני מושבים, שלא היו בני ממשקים בנחלת הוריהם, להמשיך בחיי מושב. במהלך אותם שני עשורים הוקמו תריסר מושבי בנים, מגבול הצפון ועד לערבה (אבנרי, 1981; כהן ואח', 2005; המועצה האזורית הערבה התיכונה, <https://www.arava.co.il>). ההרכב האנושי במושבי הבנים התגבש בתהליך סינון ממושך – שירות בנח"ל, ועדות קבלה ותנאי החיים המורכבים במושבים – בעיקר בראשית הדרך. הוא כלל בני מושבים, בוגרי בתי ספר חקלאיים שראו בחקלאות ייעוד, וצעירים עוזבי קיבוצים שמאסו בשיתוף היתר של חיי הקיבוץ. ההרכב האנושי הייחודי הזה יצר קבוצה בעלת חוסן חברתי שאפשר – במרבית מושבי הבנים – להתמודד בהצלחה עם המשברים הכלכליים והחברתיים שפקדו את המושבים בסוף המאה ה-20. לעקרונותיו וליסודותיו של מושב הבנים נותרו עדויות בנוף המושבים המשתייכים לקבוצה זו, בקווי המתאר שלהם ובנכסיהם הציבוריים. מטרת מאמר זה כפולה: האחת, להציג את ייחודה של תופעת מושבי הבנים, את סיפורם ואת התפתחותם באמצעות ניתוח של מושב לכיש – מושב הבנים השני, שהוקם באמצע שנות החמישים. האחרת – להחזיר לצורת התיישבות זו את כבודה, ובאמצעות הדגשת ייחודה ההיסטורי והפיזי לעודד את הכללתה בהגדרות המושב. המאמר מתבסס על עבודת מחקר לתואר שלישי שבחנה את שלושת מושבי הבנים הראשונים, ואת התמורות שחלו בהם במהלך שישה עשורים: מהקמתם בשנות החמישים ועד אמצע העשור השני של המאה ה-21 (אופיר, 2019).

מילות מפתח:

מושבי בנים, התיישבות אזורית, חוסן חברתי, קואופרציה כלכלית, שבי מורשת

מושב הבנים לכיש: "סיפורו של מקום" וביטוי המרחבי

רקע היסטורי ובניית התשתית החברתית

מושב לכיש החל את דרכו כהיאחזות נח"ל שהקימו שלושה גרעינים של תנועת המושבים. היאחזות נח"ל זו, כמו שתיים נוספות שהוקמו באותה תקופה באותו אזור, הייתה חלק ממפעל התיישבות אזורי מתוכנן בחבל לכיש שהתבצע בשנת 1955. לאחר מלחמת העצמאות האזור היה מיושב בדלילות, וסבל מחדירות של פליטים שגורשו ממנו במהלך המלחמה לאזור חברון ולרצועת עזה. עם התגברות העלייה היהודית מארצות האסלאם בשנת 1953, והגעת קו צינור המים קו ירקון-נגב לאזור לכיש, החלה המחלקה להתיישבות לתכנן בסוף 1954 את מפעל ההתיישבות האזורית בחבל לכיש (אליאב, 1970; ויץ, 1993; מוריס, 1996). מודל ההתיישבות באזור התבסס על מדרג יישובי המורכב משלוש רמות, שביניהן מתקיימות אינטראקציות: במדרג הראשון נמצאת קבוצה של יישובים העוסקים בחקלאות. במדרג השני נמצאים יישובים שישמשו כמרכזים כפריים. כל מרכז כפרי כזה כולל מרפאה אזורית, בנק, מוסדות שיווק, אולם תרבות וכו'. במדרג השלישי נמצאת עיר שדה בגודל בינוני. בעיר יוקמו מפעלי תעשייה בינוניים, ואליהם תגיע לעיבוד התוצרת החקלאית מיישובי האזור המשתייכים למדרג הראשון. בעיר השדה יוקמו גם המוסדות הממשלתיים, מרכזי החינוך ואזורי המסחר והבידור שישרתו את תושבי היישובים משני המדרגים האחרים. כך, במהלך התיישבותי מתוכנן, בתוך שנה וחצי הוקמו כעשרים יישובים חקלאיים ושני מרכזים כפריים, והונחו היסודות לעיר המחוז קריית גת (רוקה, 1980). המתיישבים בחבל לכיש היו ברובם עולים חדשים מארצות האסלאם, ללא ניסיון חקלאי או ביטחוני. לכן הוחלט במוסדות המיישבים להקים באזור הגבול עם ירדן כמה היאחזויות נח"ל, שיאוישו בידי חיילים צעירים בעלי ניסיון חקלאי וביטחוני ויאזרחו מאוחר יותר. לאור רציונל זה נקבעה הקמתן של שלוש היאחזות הנח"ל על גבול ירדן: היאחזות לכיש, באזור היישוב הערבי קוביבה, ליד תל לכיש הקדום; היאחזות אמציה, ליד היישוב הערבי דווימה; והיאחזות נחושה, ליד היישוב הערבי דיר נחאס.

גרעין המתיישבים הראשון, שהיה הנדבך האנושי הראשוני להקמת היישוב לכיש, התיישב בשנת 1954 בתדהר, מושב עולים עזוב על כביש עזה- באר שבע. באתר זמני זה קיימו חברי הגרעין חיי קומונה, וחלקם עסקו בהדרכה חקלאית לעולים מארצות האסלאם שהתיישבו בצפון הנגב. תנאי החיים בתדהר, ללא חשמל ואמצעי קיום בסיסיים, העמידו את קיומו של הגרעין בסימן שאלה. זמן קצר לאחר שהגרעין התיישב בתדהר החליטה הסוכנות היהודית ליישב שם עולים, ולחברי הגרעין הוצע להצטרף למפעל ההתיישבות בלכיש. לאחר סיור באזור וביקור בתל לכיש החליטו חברי הגרעין כי שם תוקם היאחזות (איור 2). ב-26 במרץ 1956 התאזרחו היאחזות הנח"ל והפכה ליישוב קבע, ולגרעין הראשוני הצטרפו חברים משני גרעיני נח"ל של בני מושבים. בשנים הראשונות התנהל היישוב כמעין יצור כלאיים שבין קיבוץ לבין מושב. הוקצו לו כ-30 אלף דונם, מהם כ-20 אלף דונם לשטחי מרעה עבור גידול בקר לבשר וצאן לחלב. ענפי החקלאות האחרים היו פלחה, גן ירק ולול. המשק התנהל בצורה שיתופית במשך חמש שנים, והחברים התוודעו ליתרונות הקואופרציה הכלכלית. הסוכנות היהודית הקימה עבורם ארבעים יחידות דיור, וב-31 בינואר 1960 עברו המתיישבים לבתי הקבע ומושב לכיש הפך למושב עובדים.

בשנות השישים סבל לכיש ממצוקה דמוגרפית חריפה, ורק כמחצית מהנחלות אוישו. הקרבה אל הקו הירוק יצרה מציאות ביטחונית תובענית. החברים עבדו ביום ושמרו בלילה, וחלקם אף שילמו בחייהם. 5 מציאות זאת גרמה לעזיבת מתיישבים רבים מחד גיסא, וליציקת גרעין מתיישבים נחוש ומלוכד מאידך גיסא.

מלחמת ששת הימים הייתה לקו פרשת מים בהרכב אוכלוסייתו של המושב. ביטולו של הקו הירוק והתיישבות מצב הביטחון באזור יצרו לחץ מצד מתיישבים פוטנציאליים להצטרף למושב. בלטו בהם בני קיבוצים שמאסו בשיתוף היתר שהתקיים בקיבוץ, אבל הבינו היטב את היתרונות של קואופרציה כלכלית. עד תחילת שנות השמונים אוישו כל 66 הנחלות ביישוב.

התמורות הכלכליות והחברתיות, והשפעותיהן על נופו של מושב לכיש

בשלושת העשורים הראשונים ידעו אנשי לכיש שפל כלכלי מתמשך, ולא הצליחו להתקיים בכבוד מחקלאות. הסיבות העיקריות לכך היו, בין השאר, מיעוט מתיישבים בעשור הראשון, מכסות ייצור בעייתיות, החלטה אידאולוגית לא להעסיק פלשתינאים ככוח עבודה זול לאחר 1967 וירידה מתמשכת ברווחיות הייצור. עם זאת, הם זכו מלכתחילה למשבצת יישובית חריגה בגודלה, בשל הריק היישובי שהיה באזור בעת ההקמה, וההיענות של המוסדות המיישבים להרחבה הקרקעית. כך קרה שהמשבצת היישובית גדלה ל-45 אלף דונם – מהם 25 אלף דונם אדמות מרעה במעמד זמני, וחלקות העיבוד של 66 הנחלות שגדלו מ-31 דונם לנחלה בשנת 1977 ל-115 דונם בשנת 2013. לשטח העצום של המושב הייתה השפעה מועטה על רווחת החברים. הם נצמדו לגידולי ירקות, פלחה, פרחים, תרנגולי הודו ומרעה, ולא ניצלו את יתרונותיו הפיזיים והחברתיים של המושב.

השינוי במצב הכלכלי במושב לכיש החל באמצע שנות השמונים, כאשר מרבית המשקים במושב איחדו את הייצור, הפנימו את יתרונות הקואופרציה והחלו לגדל מטעי גפנים. ההם מיתגו את המוצר שלהם כ"ענבי טלי", שיווקו במאורגן את תוצרתם של כל חברי המושב, הקפידו על בקרת איכות והעברת ידע בין החברים, ויצרו קואופרטיב ששולט כיום על כרבע משוק הענבים בישראל. השינויים הכלכליים הללו לא מנעו לגמרי את השלכותיהם של משברי שנות השמונים, ובסוף שנות השמונים צברו כרבע ממשקי המושב חובות גבוהים.

קו פרשת המים הכלכלי של חברי לכיש התחולל עם הכניסה להסדרי "חוק גל" בשנת 1993. החוק הקפיא את ההליכים המשפטיים שננקטו נגד אגודות שיתופיות ומושבים בגין חובות שנבעו מעיסוק חקלאי ונצברו עד 31 בדצמבר 1991, ואפשר מחיקה של 20 אחוזים מהחובות הללו ופריסה של יתרתם. השינוי בלכיש לא היה מיידי. ההסדר התבצע באיטיות, אבל לווה בפריסת רשת ביטחון חברתית וכלכלית למשקים שהיו נתונים במצב קשה. מאז שנות התשעים האגודה החקלאית עוסקת בעיקר בתפקידים הנתונים בידה על פי חוק, דוגמת ניהול הקרקעות והמים של המושב. הערבות ההדדית פקעה. לעומת זאת, השיווק המאורגן מוסיף להתבצע, ומקיף את כל הכורמים במושב אם כי הוא נעשה על בסיס וולונטרי. בחינה של האופן שבו צלחו חברי מושב לכיש את משבר שנות השמונים ואת השינוי שחל בתפקידי האגודה השיתופית מזהה גורם מרכזי אחד: ההבנה שחוסנם החברתי והכלכלי נשען על האפשרות לייצר סינרגיה, כזו שתגביר את עוצמתם הכלכלית ואת חוסנם החברתי. בשנות התשעים והאלפיים, כדי לספק את הדרישה הגוברת ל"ענבי טלי", סיקלו חברי מושב לכיש אדמות בור והגדילו את שטחי העיבוד של המושב. בד בבד הוגדלו מכסות המים של המושב, זאת לאחר שנכנס כשותף למפעל מים עם גד"ש עציון, מפעל המשלב אגירת מי גשמים בפרוזדור ירושלים עם מים מטוהרים מירושלים וקריית גת, והקמת מאגר מים גדול במושב עצמו. בשנת 2023 עתידה להסתיים בנייתו של מאגר מים נוסף בחלק הדרומי של שדות לכיש, בנפח של 5 מיליון מ"ק. המאגר ישמש 14 יישובים באזור, ותוספת המים שתוקצה למושב לכיש תאפשר תוספת של עוד שלושים דונם כרם לכל נחלה. בעשור האחרון חברי האגודה החקלאית בלכיש חיים ברווחה כלכלית גבוהה. במושב נוצר מצב ייחודי שבו כל המשקים הם משקי כרם (אם כי שליש מהם מוכרים לחברים אחרים במושב ואינם מעובדים על ידי בעליהם). מצב זה אפשר למותג "ענבי טלי" שליטה ב-25 אחוזים משוק ענבי המאכל בישראל. נוסף על הכרמים יש במושב משקים אחדים המגדלים פרחי שעווה, מטעים שונים וענבי יין. מתוך דבקות אידאולוגית בחקלאות כמקצוע לא התפתחו במושב תעשייה זעירה, בתי ארוח או עיסוק בתיירות. כמו במושבי עובדים אחרים, אי אפשר להתעלם מהזדקנותו של דור המייסדים. אולם להבדיל מלא מעט מושבים, דור המייסדים בלכיש הצליח להנחיל לדור הבנים את הדבקות בעבודה החקלאית, ולכן נופו החקלאי של המושב לא השתנה. עדיין בולט בו השטח החקלאי העצום, הנטוע ברובו כרמי ענבים מלוא כל העין. לעומת השמירה על האופי החקלאי, המבנה החברתי השתנה כשהוחלט לאשר תוכנית הרחבה – בין השאר בניסיון לכסות על גירעונות שנצברו במשברי שנות השמונים. מכיוון שחברי המושב העלו את רעיון ההרחבות עוד לפני שנות התשעים, ותנועת המושבים נתנה לו הכשר, ההרחבה תוכננה ובוצעה בזריזות, וכבר בשנת 1992 אוכלסו ראשוני הבתים. עד לשנת 2014 נוספו ליישוב מאה יחידות דיור ללא נחלות, שנבנו מחוץ לתחומי היישוב הקיים. כיום תושבי ההרחבה מהווים כשני שלישים מאוכלוסיית המושב. ההרחבה הצעירה את חתך הגיל של המתיישבים ושינתה את מבנה התעסוקה, משום שמרבית תושביה עובדים מחוץ ליישוב.

התמורות הארגוניות והאידאולוגיות

את התמורות הכלכליות והחברתיות שתוארו לעיל אי אפשר לנתק מהשינויים שחלו בעקרונות הארגוניים שנגזרו מן האידאולוגיה המושבית. כל התמורות הללו קשורות זו בזו, ומשליכות יחד על נופו של מושב הבנים ועל השינויים שהתחוללו בו.

עקרונות המשק המשפחתי והעבודה העצמית:

עקרונות אלה התמססו כבר בשנות השישים, עם הירידה ברווחיות הייצור החקלאי והמעבר למשקים מתמחים שהצריכו הגדלת נפח הייצור, ומכאן גם הישענות על עבודה שכירה ולא רק על עבודת בני המשפחה. כך נוצר מצב שמבחינה משפטית החלוקה לנחלות במסגרת משפחתית ממשיכה להתקיים, והמשקים עדיין מנוהלים על ידי בעלי המשקים, אבל עיקר העבודה נעשית על ידי שכירים. בכך עוקרו שני עקרונות אלה מתוכם המרכזי.

עקרון העיסוק בחקלאות: יש לציין את דבקותם העיקשת של חברי מושב לכיש להמשיך בעיסוק חקלאי כמשענת כלכלית, בניגוד למגמה הרווחת במרבית מושבי העובדים. לאורך עשרות שנים עלו וירדו בין החברים הצעות לפתח תיירות באזור, שהוא בעל ערכי נופ וטבע ייחודיים. כל ההצעות נדחו על הסף על ידי גרעין המייסדים, מתוך דבקות בעיקרון ורצון להנחילו גם לדור הבנים הממשיכים.

עקרון הקרקע הלאומית: עיקרון זה ממשיך להתקיים בלכיש. הנחלות של החברים והשטחים המשותפים ממשיכים להיות קרקעות מדינה עד היום (שנת 2022). חוזי החכירה עדיין חתומים מול רשות מקרקעי ישראל, אולם הרצון של הוגי העיקרון למנוע מהמתיישבים למכור קרקע לאומית למטרות רווח וספקולציה הופר עם מכירת קרקעות ההרחבות לתושבי חוץ.

עקרון אי פיצול הנחלה: עיקרון זה נסדק. על רקע המשבר הכלכלי הותר למספר מועט של משקים לפצל את נחלתם, כמוצא כלכלי מהחובות שנקלעו אליהם. בעלי המשקים הללו פיצלו מגרש מגורים למחייטת מחלקה א', 2 והנחלה החקלאית (שלא הופרדה חוקית מבית המגורים) הועברה בדרכים יצירתיות לחבר משק שהיה מעוניין ביתרת הקרקע. תפקידי האגודה השיתופית: האגודה השיתופית עדיין קיימת ופועלת בלכיש, אך היא שינתה את תפקודיה ללא הכר. עד ראשית שנות התשעים היא פעלה בפן הכלכלי באופן רב-תכליתי; היא הייתה מעורבת באספקת מרב השירותים לחברים, בתיווך עם גורמי חוץ, בגיוס כספים ובהקצאתם לצורך פיתוח המשקים, וכן בפיקוח על החזר ההלוואות ובניוד אמצעי הייצור. מאז שנות התשעים התרוקנה האגודה מכל תפקידיה הכלכליים והמוניציפליים, פרט לניהול הזכויות בקרקע ובמים, שנשארו בידיה מתוקף החוק.

עקרון השיווק המאורגן: עיקרון זה יושם בלכיש עד שנות התשעים, אף שהיה פרוץ לאורך כל הדרך, וכיום הוא מתקיים באופן וולונטרי. זאת מכיוון שמרבית החברים הבינו את היתרונות הטמונים בסינרגיה ובגודל שהשיווק המאורגן מייצר לכל אחד מהם

עקרון הערבות ההדדית הכלכלית: המימוש הלקוי של עיקרון זה, שנוצל על ידי חברים אחדים כדי לחיות על חשבון חבריהם ברמת חיים שלא תאמה את יכולתם הכלכלית, היה אחד המאצנים המרכזיים לשינוי בתפקידי האגודה, והוא בטל בלכיש מראשית שנות התשעים.

המוסדות המשותפים: המוסדות המשותפים (מחסן, מוסך, צרכנייה, ואיגום כלים) הופרטו רובם ככולם במהלך שנות השמונים והוקרבו על מזבח היעילות הכלכלית.

עקרון זהות הוועדים: מכוח עיקרון זה, האגודה השיתופית הייתה אחראית בפן הניהולי-שלטוני גם על הניהול המוניציפלי של היישוב. נכון לשנת 2013, לאחר השינוי בתפקידי האגודה, נוצרה אפשרות חוקית להפרדה בין האגודה השיתופית לבין הניהול המוניציפלי, בתנאים מוגדרים. האגודה החקלאית, המייצגת את בעלי הנחלות, עוסקת בנושאים כלכליים מצומצמים שהחוק מחייב – ובעיקר בניהול הזכויות המשותפות בקרקע ומכסות המים. האגודה הקהילתית, המייצגת את כלל בתי האב, עוסקת בנושאים הקהילתיים.

עקרונות ששרדו את תהפוכות הזמן

החיים ביישוב קטן, המעוניין בתושבים איכותיים ובלכידות חברתית ומבקש לשמר רמת חיים גבוהה, גרמו לכך שעקרונות חברתיים כמו עזרה הדדית בפן החברתי, שוויון באמצעי הייצור, ניהול דמוקרטי ובחירה עצמית של חברים, התקיימו וממשיכים להתקיים בלכיש גם כיום. בראיית-על ניתן לומר שעקרונות שלא תאמו את המציאות הכלכלית המשתנה הגבילו את יכולתו של המושב להתמודד עם המשבר הכלכלי שפקד אותו בשנות השמונים, ואילו זניחת מרביתם היטיבה את מצבו הכלכלי. לעומת זאת, העקרונות החברתיים החיוניים לקיומו של יישוב קטן ומבודד שרדו את תמורות הזמן. לכאורה, ניתן היה להסתפק בתיאור התמורות שחלו במושב לכיש כדוגמה לצורת היישוב של מושבי בני-אלא שכדי לחזק את זהותם של חברי המושב המתגוררים בו כיום אי אפשר להסתפק במידע. סימון נכסי המורשת הממחישים תולדות אלה יכול לתרום לזהותה של הקהילה – להדגשת ייחודה ולהגדלת מעורבותה בשימורם.

ביטוי המרחבי של מושב הבנים ושימורו

כאמור, ייחודם של מושבי הבנים נעוץ בהרכב האנושי של דור המייסדים שלהם – חקלאים בני חקלאים שהיו חדורים באידאולוגיה מושבית ובמוטיבציה להקים מושבים באזורי פריפריה הנתונים בסיכון ביטחוני. המציאות הכלכלית, שלא האירה להם פנים, אילצה את מקימי לכיש להתאים את עצמם לירידה המתמשכת ברווחיות הייצור החקלאי. מכיוון שלא רצו לזנוח את עקרון העיסוק החקלאי, מצאו פתרון באמצעות הקמת קואופרטיב ענבי מאכל שייתן יתרון לגודל. לפתרון זה ביטוי מרחבי ניכר לעין בדמותם של שטחי העיבוד העצומים המקיפים את המושב בענף ייצור בודד, כרמי הענבים. נוסף על כך, בחלק המערבי והדרומי של שדות המושב בולטים שני מאגרי המים הגדולים שנדרשו להשקיית הכרמים. הקמת המאגרים משקפת את יכולת הארגון הפנימי של בני המושב ואת יכולתם לרתום את הממסד החקלאי לקידום רווחתם הכלכלית. יכולת הארגון של בני המושב, והשטחים הגדולים שעמדו לרשותם, אפשרו להם להקים שני מקבצים של הרחבות. ההרחבות תוכננו ונבנו ברציפות, ואפשרו

הקמה של כמאה יחידות דיור לבני הדור השני – מחציתן בשטחים גדולים של 1.5 דונם ליחידת דיור, ומחציתן בשטח של מחצית הדונם, בשולי היישוב הוותיק. יש לציין כי על אף הרווחה הכלכלית שהם חווים כבר שני עשורים, הבתים של דור המייסדים ביישוב הוותיק נותרו צנועים ומשקפים את הערכים שלאורם הוקם היישוב.

שביל המורשת

הרצון של דור המייסדים להנחיל לדורות הבאים את מאבקם העיקש לקיים צורת חיים ייחודית בחבל ארץ שהיה נידח עם הקמת המושב, דחף להקמתו של שביל המורשת במרכז היישוב. השביל המעגלי נחנך בשנת 2015 אורכו 1,150 מטרים, והוא עובר בתחנות השונות המהוות ציוני דרך בהקמת המושב ובהתפתחותו. הנקודה שבה ניצב שער היישוב בתקופת היאחזות הנח"ל, חדר הקשר, מחסן הנשק, חדר האוכל, המקום שבו התקיים טקס העלייה על הקרקע, המקלט הישן, מגדל השמירה, טחנת הרוח בנחל שיקמה ששימשה לשאיבת מים לעדרים, והנקודה שאליה לקח לובה אליאב את חברי הגרעין, הראה להם את הנוף, גרם להם להתאהב במקום, ובעקבות זאת – לקבוע בו את ביתם.

אתר הנצחה

בשנת 2018 הושלם תכנונו של אתר הנצחה ומורשת שהיה אמור לקום במרכז היישוב ליד מגדל השמירה הישן. התוכנית כללה הקמה של מבנה שיספר את תולדותיהם של המקום ומפעל ההתיישבות בחבל לכיש. במבנה המרכזי תוכנן מיצג מולטימדיה של תמונות וסרטים, וכן אמורים היו להיות מוצגים בו הדמויות, הענפים והווי החיים במושב, כולל ספר משפחות. בהצבעה באספת המושב התנגדו בני הדור השני להקמתו של אתר המורשת. ההתנגדות חשפה את ההבדלים בין סדרי העדיפות של דור המייסדים לבין אלה של בניהם. דור הבנים העדיף שהוצאה הכספית שיועדה לאתר המורשת תופנה לבניית מבנים לקיום חוגים שונים לילדיהם. __

סיכום והמלצות

בחינה של מושב הבנים חושפת את ייחודה של תופעת מושבי הבנים. הגרעין האנושי של דור המייסדים, שהתגבש לאחר הסינון הקפדני של תנועות הנוער, השירות בנח"ל, ועדות הקבלה ובעיקר המציאות השוחקת של יישוב פריפריאלי המתמודד עם בעיות ביטחוניות, יצר גרעין אנושי נחוש של עובדי אדמה בעלי רצון וידע להפוך לחקלאים. הבסיס האנושי הזה נאלץ להתמודד עם מציאות קשה של שחיקה ברווחיות החקלאות ותמיכה ממסדית הולכת ופוחתת. המצב חייב את דור המייסדים להתאים את אמצעי הייצור למציאות המשתנה. הפתרון שנמצא, לאחר לא מעט לבטים, היה קואופרציה. ההבנה כי כוחו של השלם גדול מסכום חלקיו אפשרה לחברים לשלב ידיים, ליצור יתרון לגודל ולהקים את קואופרטיב "ענבי טלי", המאפשר להם להיות דומיננטיים בענף ברמה הארצית, ולקיים רמת חיים גבוהה. לכל אלה ביטוי במרחבו ובנכסיו של מושב לכיש. מתאר המושב והנכסים הבנויים חושפים את הקשיים שחוו המייסדים בראשית הדרך את התמורות וגם את חוסנו של המושב. יש לקוות כי מאמר זה יעורר

על המחבר:

גופים ציבוריים להירתם למאמץ ולסייע בהקמתו של אתר הנצחה והמורשת שתוכנן בלכיש. דור הילדים (רובו עירוני) שגדל כיום במדינה שבעה, שאתגרי ההתיישבות בה מצומצמים, אינו יכול להעריך את חזונו ונחישותם של בני דור המייסדים, שבתנאים בלתי אפשריים נאחזו בקרקע והקימו יישוב פורח. הליכה בשביל המורשת, ובסיומה ביקור באתר הנצחה והמורשת שיוקם, יחזקו את הקשר בין המבקרים הצעירים לארץ ולמפעל ההתיישבות, שהוא המסד לקיומה של המדינה.

על המחבר

עוזי אופיר | hmo_13@netvision.net.il

עוזי אופיר יליד 1956. מורה להיסטוריה ולאזרחות בחטיבה עליונה בבית ספר בשרון. בעל תואר ראשון במדעי החברה והרוח מהאוניברסיטה הפתוחה, ותואר שני בתוכנית ללימודי ביטחון מאוניברסיטת תל-אביב. עבודת המחקר שלו עסקה בקשר בין בעיות מים לביטחון בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה. התואר השלישי שלו הוא מאוניברסיטת בר-אילן. עבודת המחקר חשפה דגם התיישבותי של מושבים שלא נחקר עד כה, "מושבי הבנים".

מקורות

- אבנרי, א' (1981). החלוצים האלמוניים. פלג.
- אופיר, ע' (2019). מושבי בנים: הגורמים להיווצרותם והתמורות בהתפתחותם (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן).
- אליאב, א' (1970). קפיצת הדרך. עם עובד.
- ויץ, ר' (1993). המחרשה הגדולה ומפת התכנון: מבט על תולדות ההתיישבות במדינת ישראל. מוסד ביאליק.

כהן, י', כהן, נ', מייזלס, ג', ירון, נ', קדם, מ' ואזולאי, נ' (2005). הגדת מושב לכיש: 50 שנות יצירה וצמיחה. מושב לכיש.
מוריס, ב' (1996). מלחמות הגבול של ישראל 1949 – 1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש (תרגום: י' שרת). עם עובד.
רוקח, א' (1978). לכיש: בין תכנון לביצוע. המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
רוקח, א' (1980). התיישבות אזורית. מרכז ההסברה, שירות הפרסומים.

שימור מרקמי

לסביבה בנויה, למרקם ולרחוב יש שפה וגם רוח. כך קורה שבתכנון מחודש של יישוב כפרי או של מתחם עירוני, עת נדרשים לתת פתרונות ללחצי פתוח, לתמורות שחלו בשימושי הקרקע ולמציאת איזונים בינם לבין הרצון לשמר את "סיפור" המקום ואת רוחו הייחודית – יש לדון בשימור מרקמי. בשימור מסוג זה הבחינה המעמיקה והשימור המחמיר של נכס בודד מפנים מקום לגישה רחבה יותר, לניתוח מאפייני הסביבה כולה וליחסים בין המאפיינים, ובהם תולדות הסביבה והתפתחותה, מתאר המרחב הבנוי וחזותו, היחסים בין המרחב הפנוי או הפתוח למרחב הבנוי, נפח המבנים וגובהם, הצמחייה, שיטות הבנייה, החומרים, צירי הדרכים והתשתיות. במושבים, שבהם לחצי הפיתוח חזקים במיוחד, יש לדון בשימור המרקמי חשיבות רבה.

שימור המרחב הכפרי ומבני ציבור בכפר אז"ר: לסוגיית ההיטמעות של הכפר בתחום שטחה של העיר רמת-גן

שלמה לוטן | נעה שק

תקציר

מושב כפר אז"ר נוסד בשנת 1932, בלב המרחב הכפרי של בקעת אונו. את תוכניתו של הכפר ערך המתכנן אדריכל ריכארד קאופמן, אשר לו זכויות רבות בתכנון מושבים ושכונות עירוניות בארץ ישראל. בימי המאורעות ובעת מלחמת השחרור ידעו אנשי כפר אז"ר תקופות מאבק ולחימה עם הכפרים שגבולו עימם. בין מבני הכפר נותרו עדויות למאבק זה בדמות מצדים ומגדלי הגנה. בכפר נבנו גם מבני ציבור מרשימים, ובהם בית העם, אשר תכנן אדריכל אריה שרון בתקופה שלאחר קום המדינה. מיקומו של כפר אז"ר בחלקה המזרחי של העיר רמת-גן, בלב המרחב העירוני הצפוף של מטרופולין תל-אביב, מאפייניו הפיזיים, שטחי החקלאות, מתאר הנחלות והשטח הפתוח – כל אלה יצרו לחצי פיתוח בגבולותיו ותמורות במרקמו. המאמר ידון בתולדותיו של כפר אז"ר, במגמות הפיתוח והבנייה העכשוויות העוטפות את שטחיו ובהשלכותיהן. הוא יתמקד בניסיונות לשמר את מתארו ההיסטורי של המושב ואת נכסי מורשתו, שהם בבחינת "מובלעת" מרקמית ייחודית שונה כל כך מסביבתו העירונית.

מילות מפתח:

שימור נכסי מורשת במרחב כפרי, אדריכל ריכארד קאופמן, אדריכל אריה שרון, תוכנית בניין עיר (תב"ע)

הקדמה

מושב כפר אז"ר, על נחלותיו החקלאיות ועל מבניו, שוכן בלב מטרופולין תל-אביב, בחלקה המזרחי של העיר רמת-גן, סמוך לדרך הראשית החוצה את גוש דן (דרך מס' 4). תחום כפר אז"ר עבר תהפוכות תכנון רבות, במיוחד בעשורים האחרונים, עת תוכניות בנייה משמעותיות בגבולותיו גרמו לצמצום שטחו ולשינויים במרקמו. למרות הלחצים והשינויים נותרו בתחום המושב אתרים רבי-עניין לשימור, והם יסקרו בחיבור זה. עוד תיבחן השאלה מה הם תהליכי התכנון והשימור, ומהי השפעתם ביישוב כפרי המוקף במרקמים עירוניים, ונתון משום כך לתהליכי פיתוח מואצים – כפי שקרה בכפר אז"ר. בשנת 2011 הושלם סקר השימור שנערך בעיר רמת-גן על יד אדריכלית השימור נעה שק, ביוזמת אדריכל העיר באותה עת סרג'יו לרמן. הסקר בחן מבנים רבים בתחומה של העיר, וכן אתרי טבע ונוף. ייחודו של הסקר המפורט היה בהתייחסות המרקמית אל חלקי העיר ואל שכונותיה, ובבחינה ההיסטורית של המבנים בעיר, גנייה ומתכניה. הסקר כלל תיאור של תולדות שכונותיה של רמת-גן והתפתחותן, ושל

אתרים שבעת הקמתם לא נכללו בעיר – ובהם כפר אז"ר, שכונת רמת אפעל, סמינר אפעל וחלקים מבקעת אונג – וסופחו לתחומה המוניציפלי של העיר בשנת 2008 (שק, 2011). מה הוא ייחודו של כפר אז"ר? אותו מושב עובדים, המהווה גם בשנת 2022 מובלעת כפרית וחקלאית בתחומה המוניציפלי של העיר רמת-גן, הוא ריאה ירוקה בלב שטח המיועד לבנייה רוויה, במסגרת של תוכניות מאושרות סטטוטורית בסביבת קריית קריניצי ורמת אפעל, במזרח רמת-גן. מה הם אתרי ההיסטוריים המרכזיים, מה ייחודם, ומדוע נכללו ברשימת מורשת והוכרזו לשימור? נושאים אלה ואחרים יעלו בחיבור זה.

תולדות כפר אז"ר

מושב העובדים כפר אז"ר נקרא על שמו של הסופר איש העלייה השנייה אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (1854 – 1945). הכפר הוקם בשלהי שנת 1932 במסגרת תוכנית "התיישבות האלף" – תוכנית שנועדה לעבות את אוכלוסיית המושבות הקיימות באזור גידול ההדרים, באמצעות יישוב אלף משפחות פועלים. במימוש התוכנית הוחל רק בתחילת שנות השלושים, כשהסוכנות היהודית קיבלה על עצמה לקדמה והמרכז החקלאי נרתם לבצעה. באמצעות תרומות של משקיעים יהודים הוקמה חברה מיישבת משותפת, "מפעל התיישבות האלף". המפעל הוסיף בסופו של דבר רק 11 יישובים למפת הארץ, ובפועל רק 437 משפחות מתוך אלף המשפחות המתוכננות יושבו במושבי עובדים חדשים שהוקמו סמוך למושבות ותיקות. כשבעים ממשפחות אלה יושבו במושב כפר אז"ר. אדמות המושב נרכשו מכפרים בבקעת אונג, ובאלה חירייה, סקיה וכפר אנא (בשטחי אור יהודה של ימינו). המושב היה מרוחק מרמת-גן, וסמיכותו לכפרים עוינים הציבה בפני חבריו בעיות ביטחון חמורות בתקופת מאורעות המרד הערבי (1936 – 1939) (ובימי מלחמת השחרור. הבידוד היחסי של המושב, לצד הקרבה למוקדי תהליכי קבלת ההחלטות בתל-אביב, הפכו את אזור כפר אז"ר לשדה אימונים של ה"הגנה", והביאו להקמתה של תחנת נוטרים במקום (שק, 2011, עמ' 482). תכנון המושב, החלוקה לנחלות, שימושי הקרקע והתשתיות הופקדו בידיו של האדריכל ריכארד קאופמן (1887 – 1958). קאופמן הגיע אל ארץ ישראל בשנת 1920 הזמנת התנועה הציונית, והיה המתכנן של "הכשרת הישוב", החברה לפיתוח ארץ ישראל. הוא היה מהמתכננים הבולטים ביותר בשנות העשרים והשלושים בארץ ישראל, ותכנן, בין השאר, מושבים דוגמת נהלל וכפר יהושע, קיבוצים דוגמת עין חרוד ותל יוסף, יישובים עירוניים ובהם שכונות גנים דוגמת בית הכרם בירושלים, וגם את שכונת הגנים שהייתה לעיר רמת-גן. בארץ ישראל מצא האדריכל כר נרחב ומתאים לפעילות התכנון בדמות אוכלוסייה חלוצית צעירה, שהייתה נכונה לשתף פעולה בהבאת דפוסי תכנון חדשניים מאירופה אל המזרח. כזה היה למשל רעיון "עיר הגנים", אשר היה גורם מפתח בתורתו האדריכלית (לוי, 1980, עמ' 47 – 52).

תוכנית הכפר נקבעה על בסיס הטופוגרפיה המקומית, אשר התאפיינה בשלוחות משתפלות משני עברי נחל אכזב. בשלוחה הדרומית היו נחלות שפנו לכיוון צפון-מערב, ואילו בשלוחה הצפונית היו נחלות שפנו למערב. פסגת השלוחה הדרומית הייתה הנקודה הגבוהה בכפר, ובה נבנו מגדל מים ומבני ציבור. הכפר תוכנן כמלבן ארוך וצר ובו נחלות מלבניות בכיוון צפון-דרום. בתי המתיישבים נבנו לצד דרכים שהתפצלו מהרחוב הראשי שחצה את הכפר, ונמשך מאזור השטחים הציבוריים צפונה.

בשל בעיות הביטחון רוכזו המבנים בלב היישוב לצד הנחלות, אשר שטחן נקבע לכארבעה דונמים. לאחר סיום מלחמת השחרור נוספו לשטחי כפר אז"ר חלקים נרחבים מאדמות הכפרים הסמוכים. יחידות המשק גדלו לכ- 25 דונם, ובחלקו הדרומי של היישוב נבנה בשלב מאוחר יותר שיכון בנים ובו כשלושים יחידות דיור על מגרשים קטנים. במרכז היישוב ניצבה כיכר הכפר, ובה מרבית מבני הציבור: בית העם והמשרדים, בית הכנסת, בית יד לבנים ואנדרטת הזיכרון. לצידם הוקמו מבני המשק החקלאיים המשותפים לחברי המושב, דוגמת המחלבה (שק, 2011, עמ' 483).

מבני ציבור ומבני משק בולטים בסקר השימור

בית העם על שם אז"ר ובית המשרדים, 1947. אדריכל: אריה שרון

בית העם על שם אז"ר הוקם לפני מלחמת השחרור. קדם לו מבנה אספקה וציוד אשר ניצב מול המחלבה. לאחר הקמתו שימש להופעות של מיטב אומני התקופה. משכן הקבע נבנה ביזמת חברי הכפר, שביקשו להנציח בו את חגיגות שנת התשעים לסופר אז"ר, אך הוא נפטר עוד טרם השלמת המבנה. בית העם נועד לשמש משכן לכתביו של הסופר, אך בסופו של דבר לא כך קרה.

את בית העם תכנן האדריכל אריה שרון, אשר היה בשנותיה הראשונות של המדינה המתכנן הראשי במשרד השיכון, והותיר את חותמו גם במבני ציבור רבים בהתיישבות השיתופית, בקיבוצים ובמושבים (איורים 2, 3, 4) המבנה הדו-קומתי מקורה בגג רעפים וייחודו בצניעותו הרבה, המשתלבת במבני הכפר. בחזיתות הראשיות של המבנה, המזרחית והמערבית, טבועה בקומת הקרקע רצועת חלונות המספקת הצללה ומרחיקה את הפנים מהחוץ. לאחר קום המדינה שימש בית העם כאולם הקרנות לסרטים,

והתווסף לו מבנה מעוגל צמוד דופן שנבנה בסגנון הבינלאומי (איור 4). לצד בית העם ניצב בית משרדים חד-קומתי, והוא מחובר אליו מצפון בפרגולה הנשענת על עמודי פלדה גליליים. מבנה בית העם הוכרז כראוי לשימור מלא בזכות ייחודו האדריכלי, כולל פרטי הנגרות והפרזול המקוריים, הדרך המרוצפת המובילה אליו והפרגולה המחברת בין שני המוקדים הציבוריים (שק, 2011, עמ' 485).

מגדל המים, 1933 – 1934 . מהנדס: אברהם כהן

בריכת מים נבנתה בראש מגדל בתוכנית אדריכלית סטנדרטית המוכרת ביישובים כפריים רבים בישראל, למשל בקיבוצים יגור ונגבה. מגדל המים ניצב בדרום המושב, בחלקו הגבוה טופוגרפית. המגדל מורכב ממכל בטון עגול המתנוסס לגובה 17 מטרים, וניצב על ארבעה עמודים הקשורים בחגורת בטון. בימי מלחמת השחרור שימש מגדל המים כעמדת הגנה וכמרכז קשר אזרחי להעברת הודעות אל יישובי ההר, בואכה ירושלים.

חרכי הירי שהיו ברומם נאטמו, אך הם שבו ונפתחו בעקבות מחאת בני המושב, שרצו להנציח את הזיכרון ההיסטורי ואת סיפור האתר (שק, 2011, עמ' 487-488).

מחלבת הכפר: פינת הרחובות בן גוריון 21 והפלמ"ח מבנה חקלאי, חלק מגרעין הכפר, הניצב לצד הכיכר המרכזית. למבנה חשיבות חקלאית וחברתית, והוא מייצג את העקרונות השיתופיים של המושב שהיו הבסיס להקמתו (איור 5). לימים הוסב המבנה למשרדי המועצה האזורית אפעל, ועבר שינויים. במבנה הקיים עדיין ניכרים סימני העיצוב המאפיינים את הסגנון הבינלאומי, ובאלה מבנה התיבה והגגון האופקי המעטר את קירותיו. כיום יש במושב כוונה להסב את המבנה לארכיון ולמרכז מבקרים (שק, 2011, עמ' 489).

בית יד לבנים. רחוב תל חי 15

במקור נקרא המבנה בית הנוער ע"ש דוד ברנדווין (1926 – 1948), החלל הראשון של הכפר, שנפל במלחמת השחרור בקרב על בית קק"ל באזור בית דגן (איור 6) השם שונה לבית "יד לבנים" בעקבות נפילתו של החלל השני במושב, דודו צ'רקסקי, בקרב לכיבוש משטרת נבי יושע בגליל העליון (מצודת כ"ח). עליו כתב המשורר חיים חפר את שירו "דודו". כיום שוכנת במבנה ספריית הכפר, והוא מומלץ לשימור כחלק ממתחם לב הכפר (שק, 2011, עמ' 489).

הצרכנייה: פינת הרחובות תל חי והפלמ"ח

בדופן החיצונית של הכיכר ניצב מבנה פריקסט מקורה בקמרון חבית (איור 7). דמיונו של מבנה זה למבני המחנה הצבאי שהוקם בתל השומר בימי המנדט הבריטי מצביע על קשר אפשרי בין המבנים, ובין מועדי בנייתם. עם זאת, בתיקי הבניין לא נמצאו לכך שום עדות היסטורית או רישום אדריכלי (שק, 2011, עמ' 491).

עמודות הגנה ביישוב

מבנה פילבוקס, רחוב היובל

עמדת שמירה מימי המנדט הבריטי הממוקמת במערב רחוב היובל, בחזית היישוב אשר פנתה אל שדות הכפר הערבי סלמה (איור 8). המבנה הוא שריד למערך שלם של עמדות, חפירות ומבני פילבוקס שנבנו סביב המגרשים הקיצוניים ביישוב (שק, 2011, עמ' 492).

בית טפר, פינת הרחובות הפלמ"ח 1 וה"א באייר

בניין מגורים הבנוי בסגנון הבינלאומי ובחזיתו מרפסת עגולה (איור 9). בימי מלחמת השחרור ניצבה על גג עמדת שמירה אשר נועדה להגן על חלקו המערבי של הכפר (שק, 2011, עמ' 492).

כפר אז"ר בשנת 2022 : לחצי הפיתוח, התכנון והשימור

כאמור, אדמות כפר אז"ר סופחו בשנת 2008 אל תחום העיר רמת-גן, לצד חלקים נרחבים במועצה האזורית אפעל. למרות הסיפוח, כפר אז"ר שמר על אופיו הכפרי-חקלאי כ"מובלעת" המוקפת בבנייה רוויה ובתכנון נרחב של שכונות מגורים, גנים ושטחים ציבוריים, וכן במערך דרכים הכולל אף תוואי של הרכבת הקלה ("הקו הסגול"). רבות מהתוכניות הסטטוטוריות אושרו, חלקן מומשו, והעידו על מגמה ברורה של בנייה רחבת היקף בסביבת היישוב, ושל שינוי במערך השטחים הפתוחים והדרכים באזור. שתיים מתוכניות אלה בולטות במיוחד:

תוכנית רג/ 1/1004

ממזרח לשטחו של כפר אז"ר אושרה למתן תוקף בשנת 2006 תוכנית רג/ 1/1004 (קריית קריניצי החדשה – רובע עמית). תוכנית זו הביאה לשינוי בשטח הפתוח שהשתרע בעבר ממזרח לכפר אז"ר (איור 10). באזור זה, הדומה למשולש ארוך וצר, קבעה עיריית רמת-גן בנייה של 980 יחידות דיור בשטח של 116 דונם. הבינוי כולל תמהיל מגוון של מבנים: חלקם צמודי קרקע, מבני "גן-גג", מבנים בני חמש קומות מעל חזית מסחרית, וכן חמישה מגדלים בני 25 קומות. בחלקה המערבי של השכונה הוקצה שטח נרחב למוסדות ולפארק ציבורי – גן קנוביץ' (איורים 11, 12). תכנון השכונה החדשה נועד ליצור חיץ ירוק בין שטחי כפר אז"ר לבין אזורי הבנייה הרוויה שממזרח לו. לחציצה זו נוספו תכנון דרך עירונית רחבה – דרך רפאל איתן – ותוואי לרכבת הקלה. כיום באזור החיץ נבנה קיר תמך נישא – קיר אקוסטי. עקב הבולטות של הקיר נעשים ניסיונות לתכנן את שיקוע תוואי הכביש, ועל ידי כך למנוע פגיעה אקוסטית בתושבי הכפר והשכונה הנבנית ממזרח.

תוכנית תמ"ל 1038

את התוכנית הגה מינהל התכנון בירושלים באמצעות צוות יועצים ואדריכלים בראשות משרד לרמן אדריכלים. התוכנית תוחמת את כל חלקו המערבי של כפר אז"ר בואכה כביש 4, והיא אושרה על ידי מינהל התכנון בשנת 2018 (איור 13). מטרתה הייתה הקמת רובע מגורים, תעסוקה ומסחר, מוסדות ציבור, שטחים ירוקים ועוד. בתוכנית זו נקבעו הוראות להקמת 1,920 יחידות דיור (גובה הבינוי 10 – 33 קומות) ו-250 יחידות לדיור מוגן (איור 14). ייחודה של תוכנית רחבה זו, מסוג תוכניות ותמ"ל (ועדה לתכנון מתחמים מועדפים לתכנון, במינהל התכנון בירושלים), הוא בתכנון דופן ציבורית רחבה החוצצת בין שטחי כפר אז"ר בחלקו המערבי לבין השכונה החדשה. באזור זה, ממערב לשטחי כפר אז"ר, תוכננה רצועה של שטחי ציבור, גנים ודרכים אשר נועדה לשרת את תושבי השכונה החדשה ואת כלל תושבי העיר. בדברי ההסבר לתוכנית תוארה מטרתה של הרצועה: "שטחים פתוחים ציבוריים לרווחת תושבי השכונה והאזור, המחבר בין השכונה החדשה ובין השטח הבנוי למגורים של כפר אז"ר **החקלאי באופיו** [דגש שלי, ש"ל] וכולל ציר ירוק מטרופוליני כמוגדר בתוכנית תמ"מ 5/5 התקפה". בשתי תוכניות אלה ביקשו המתכננים לייצור מערך של שטחים מבונים שיעטוף את כפר אז"ר. דומה כי כל פיתוח עתידי חייב לתת את הדעת למרקם הקיים, לנפחי הבנייה וליצירת "טבעת" פיזית סביב הכפר, כדי שלא ייטמע בין בתי העיר רמת-גן. להערכתנו, קיימת חשיבות בשמירה על נפחי הבנייה הקיימים בכפר ובטבעת המבנים שסביבו במטרה לאפשר רצועת בינוי נמוך, כולל התייחסות אל חתך הרחוב וגובה הבינוי.

סיכום

כבר בתקופה הראשונה שלאחר הקמת כפר אז"ר עלה החשש כי בשל קרבתו הפיזית של המושב למטרופולין תל-אביב הוא ייטמע במרקם העירוני. תחזית זו התגשמה בחלקה. כיום מוקף הכפר בבינוי גבוה, בשכונות חדשות המתוכננות בתכנון אדריכלי עכשווי, וכן במערך כבישים ובתוואי הרכבת הקלה. ממתאר המושב ההיסטורי נותרו החלוקה לנחלות ולמבני הציבור, התרבות והשירותים החקלאיים המשותפים. המתאר ונכסי המורשת הללו חשובים בהיותם עדות לעקרונות המושב ולסיפורו, לאירועים ולדמויות שנקשרו בתולדותיו. אומנם אחדים מנכסי המורשת הוכרזו לשימור, אך נשאלת השאלה אם יוכלו לשרוד את לחצי הפיתוח, את הביקוש הגדל לבנייה בשרידי השטחים החקלאיים ולמגורים ביישוב שעדיין שומר על חזותו הכפרית. לשאלה זו שתי תשובות. האחת – שימורו של ה"כפר" יתרום לתושביו, לחיזוק זהותם וחוסנם החברתי. האחרת – ייחודו של המרקם.

על המחברים:

שלמה לוטן, Shlomo-l@ramat-gan.muni.il

שלמה לוטן, בוגר החוג ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. בעל תואר מגיסטר בתכנון ערים ואזורים בטכניון, ותואר דוקטור מאוניברסיטת בר-אילן בתחום הגאוגרפיה ההיסטורית. עוסק בתכנון עירוני באגף התכנון בעיריית רמת-גן, ואחראי להובלת תוכניות בניין העיר בחלקה הדרומי והמזרחי של העיר, באזור רמת אפעל, תל השומר וכפר אז"ר. שלמה לוטן יזם וארגן חמישה כנסים בנושאי שימור מבנים ואתרים ברמת-גן, ובחינה היסטורית של תולדות העיר וסביבתה הקרובה

נעה שק noa.schek@gmail.com

נעה שק, אדריכלית בוגרת הטכניון. עוסקת רבות בתכנון ובניתוח מגוון נושאי שימור. ערכה את סקר המבנים לשימור ברמת-גן, בכפר אז"ר, באפעל ובאזור תל השומר – הסקר המשמש בסיס לחיבור זה.

עוסקת גם בשימור מבנים ובכתיבת תיקי תיעוד בערים מרכזיות בישראל, ובהן תל-אביב וחיפה, וכן בשימור מבנים ואתרים במגזר הכפרי בישראל, במושבים ובקיבוצים

מקורות

• ליון, מ' (1980). ריכרד קאופמן, חלוץ תכנון ערים וכפרים בא"י. קו: כתב עת לאמנות, צורות ותכנים חדשים, 1, 47 – 57.

• שק, נ' (2011). כפר אז"ר: סקר מבנים ואתרים לשימור ברמת-גן, ג. עיריית רמת-גן.
• אתר מבא"ת (מבנה אחיד לתוכניות). מינהל התכנון – תוכניות בניין עיר www.mavat.gov.

השימור: התהליך והיחסים בין הערך התרבותי לערך הכלכלי

שימור של נכס מורשת תרבות הוא תהליך מתמשך המורכב משלבים, ובו שלב אחד מכוון את הבא אחריו, ודילוג על שלב אחד פוגע באפשרות לקדם את התהליך כולו. במשך שנים הושם דגש על שלב הבחירה של הנכס, לאור היכרות עם תולדותיו ומאפייניו החזותיים; אולם מאז שנות התשעים של המאה ה-20 זוכים להבלטה תיעוד הערכים – החברתיים והתרבותיים, ההשלכות של הנכס על סביבתו, ולהפך – האופן שבו הוא מושפע מהסביבה, גם הפיזית וגם החברתית. לאלה מצטרף הדיון באפשרויות להשמשת הנכס. במקום להותירו כ"פיל לבן", נכס התלוש מההתפתחויות בסביבתו, לצקת לתוכו שימוש היכול להיות דומה לתפקודו בעבר, וגם שונה ממנו. הדיון בהשמשת הנכס ממעיט בהצגת הערכים התרבותיים, ומרחיב בהיבטים הכלכליים. אלא שבסולם השלבים של תהליך השימור, ההיבט הכלכלי נדרש להתחשב בערכים, ולדאוג למזעור הפגיעה בהם.

הדדיות – קשר ותלות בין שימור לבין השמשה: המקרה של נכסי מורשת בנויה במושבים

עירית עמית-כהן

תקציר

בדיון המתמקד בשימורם של נכסי מורשת תרבות בנויה מתחזקת בשנים האחרונות הגישה הדוגלת בהשמשתם (reuse) גישה זו מתבססת על שתי תפיסות: (1) נכסי מורשת תרבות ששרדו במרחב, ושבעברם הוקמו כדי למלא צרכים כלכליים, תרבותיים, פוליטיים וחברתיים, הם "סוכני זיכרון" לאירועי עבר, לדמויות, לאורחות חיים ולתפיסות עולם. אלא שהישרדותם זו לא תצלח כל עוד היא נשענת אך ורק על זיכרונות הנקשרים בנכסים. כדי שהישרדות תאריך ימים מחויבת השמשה שלהם, כזו שתתאים לרצונות התושבים ולצורכיהם העכשוויים, ושפגיעתה בערכי הנכס תהיה מזערית. השמשה מותאמת זו כוללת בחינה מעמיקה של מאפייני הנכס וסביבתו והתאמתם לקליטת התפקוד החדש, והחלטה בדבר אופן המימון של השימור והפיתוח התפקודי; (2) חשיבה מקיימת, המתבססת הן על אחריותו של דור ההווה לשמר את המורשת ולדאוג להישרדותה עבור הדורות הבאים, הן על ההכרה שהשמשה היא חלק מגישה אקולוגית-סביבתית. על פי זו האחרונה, יש להימנע מהרס הישן, ולהעדיף על פניו את שיקום הנכס ההיסטורי ואת ניצול נפחו וחומריו לשימוש מחודש. במושבים בישראל, באלה שנוסדו בשנים שקדמו לקום מדינת ישראל ובמהלך העשור הראשון לאחר הקמתה, מרובים נכסי מורשת התרבות הבנויה שהם עדות להיסטוריה מקומית של כל מושב, ולתולדות ההתיישבות בארץ ישראל, האירועים, האידאולוגיה והדמויות שעיצבו אותם. הנכסים היו בעת הקמתם חלק ממתאר ייחודי ששיקף את עקרונות המושב, והתפקודים שהם נועדו למלא הותאמו לרצונות, לצרכים ולאורחות החיים של המייסדים. מאז שנות השמונים של המאה ה-20 עובר מושב העובדים תמורות – כלכליות, חברתיות ותרבותיות, ולאלה השלכות על נכסי מורשתו, על מעמדם ותפקידם, וכן על הישרדותם הפיזית. מאמר זה מטרתו להתמקד בבחינת אפשרויות ההשמשה של נכסי מורשת בנויה במושבים לאור מיקומם של הנכסים, מאפייניהם וערכיהם, ובעמדות התושבים המתגוררים במושבים כלפי אפשרויות ההשמשה של נכסים אלה.

פתח דבר

בשנת 2021 נחוג יובלו הכפול של מושב העובדים, יישוב כפרי שנכסי מורשתו התרבותית מרובים והם חלק בלתי נפרד ממרקמו הבנוי ומנופו הכפרי והחקלאי. נכסים אלה אינם רק סוכני זיכרון לעברו של המושב, אלא חלק מזהותו. הזיכרון בחלקו אינטימי – ומתמקד ביישוב עצמו, בהתפתחותו, באירועים ההיסטוריים שנקשרו בו ובאוקולוסייתו, ובחלקו קולקטיבי-לאומי – ומייצג רעיונות, דמויות ואירועים שהחברה הישראלית כולה שותפה להם ומזדהה איתם. מעמדם של נכסי מורשת אלה והרצון להבטיח את הישרדותם לאורך זמן מחייבים בחינה כפולה, הן של ערכי התרבות שהם מייצגים הן של אפשרויות השמשתם. לבחינה זו מצטרף גורם נוסף: את השימור וההשמשה אי אפשר לקדם ללא התחשבות במיקום הנכסים ובמאפייני האוקולוסייה המתגוררת כיום במושבים, ברצונותיה ובצרכיה. מחקרים וספרים רבים נכתבו על המושב, על תולדותיו ועל התמורות שחלו בו – הפיזיות, הכלכליות, החברתיות והתרבותיות. לאלה מצטרפים מחקרים שהתמקדו בנכסי מורשתו התרבותית, ובעיקר בתפקידם לשמש סוכני זיכרון אינטימי של המושב, וסוכנים לזיכרון הלאומי והקולקטיבי שיעצב את הנוף והחברה הישראלית במהלך המאה ה-20 (Amit-Cohen & Sofer, 2017; Amit-Cohen, 2004, 2018). מאמר זה לא ירחיב ויעמיק בנושאים אלה, אבל יעזר בממצאי המחקרים לדיון בנושא מרכזי אחד: עמדותיה של האוקולוסייה החיה כיום במושב כלפי אפשרויות השימור וההשמשה של נכסי המורשת, לאור מאפייניהם ומיקומם במרחב המושב. הבחירה בנושא זה נשענת על הזמן שחלף מאז התגבש רעיון מושב העובדים וזכה למימוש, על התמורות שחלו בצורת התיישבות זו, החברתיות, התרבותיות, הכלכליות והמרחביות, על ההכרה בחשיבות שיש לנכסי המורשת בתיעוד רעיונות אלה, על החשש להישרדותם, ועל הידיעה שהשמשת נכסי המורשת יכולה לתרום לשמירת ייחודו המרחבי של המושב ולחיזוק קהילתו.

מבוא: נכסי מורשת תרבות – שימור והשמשה

לדיון בקשרים בין נכסי מורשת תרבות, ערכיהם ומיקומם לבין מאפייני שימורם והשמשתם יש היבטים שונים. במאמר זה, המתמקד במושבים וביחס של אוקולוסייתם העכשווית לאפשרויות השמשת הנכסים לאור מיקומם, יש מקום להרחבה בארבעה נושאים. שלושה מהם כלליים, והם עוסקים בהבחנות בין תפקיד ותפקוד; בתפיסת נכס המוכרז לשימור כמוצר ציבורי; בכלים ובתמריצים לעידוד אוקולוסייה להגן על נכסי מורשתה, לשמרם ולקדם את השמשתם. הנושא הרביעי עניינו נושא המאמר הנוכחי: נכסי המורשת הבנויה במושבים, מאפייניהם ומיקומם. **מורשת תרבות בנויה: תפקיד ותפקוד**

בתהליך בחינתו של נכס מורשת בנויה, בהכרזה על זכאותו לשרוד, ובעקבות זאת – בקידום פעולות להגנה עליו ולשימורו – מבחינים בין התפקיד (role) של הנכס לבין תפקודו והשמשתו (purpose/use) (or re-use). מתבססים על הערכים שהנכס מייצג, ועימם נמנים התפקיד הייצוגי בביטוי של נושאי עבר, הדגשת ייחודו של המקום, קידום אינטרס פוליטי וכלכלי, יצירת חוויה למתבונן או לשוהה בנכס, ביטוי לרעיונות חברתיים ותרבותיים ולתפיסות אידאולוגיות. **התפקודים** הם סוגי הפעילות המתקיימים בנכס השמור או מושפעים מהקרבה אליו. למשל, בחירה של תפקודים כמו מוזיאון וגלריה, מסעדה או חנות בוטיק בנכס היסטורי נשענת על ההכרה בתרומה שיש לערכי התרבות של הנכס, ההיסטוריים או העיצוביים, להעשרה של חוויית הפעילות של השוהים פועלים בתוך הנכס או סמוך אליו. לקשרים בין סוג התפקוד הנבחר לבין ערכי הנכס יש השלכות על זיהוי הגורמים שיכולים להיות שותפים במימון של שימור הנכס ובפיתוח תפקודו. דוגמה להשלכות שכאלה היא שימורו של נכס היסטורי שיש לו בולטות עיצובית, והסיפור ההיסטורי שלו מייצג זיכרון לאומי. שני הנושאים, התפקיד והתפקוד, מעודדים גם רשויות ומוסדות ציבוריים וגם יזמים להשתתף במימון השימור של הנכס, בהשבת סביבתו באמצעות השקעה בתשתיות, בתחזוקה ובגיבון, ובמימון התפקוד. הדיון בערכים התרבותיים ובתפקידים של הנכסים לייצגם קודם, לכאורה, לבחינה התפקוד. עם זאת ברבים מהמקרים הבחירה בתפקוד הופכת לרכיב המרכזי בתהליך, והיא שתקבע את הישרדותו של הנכס, את אופן השימור ואת מימונו. המרכזיות של היבט התפקוד נשענת על הגישה כי נכס מורשת תרבות יתקשה לשרוד לאורך זמן ללא פיתוח שיקלול את ייצובו והתאמתו לתפקוד עכשווי, כזה התואם את הרצונות ואת הצרכים של האוקולוסייה העכשווית. כפי שצוין לעיל, לבחירה בתפקוד יש השלכות על החיפוש אחרי גורמים שיהיו שותפים למימון השימור והפיתוח התפקודי. באחדים מהמקרים מתקיימת הפרדה במימון שני השלבים, ובמקרים אחרים הגורם המשמר הוא גם הגורם המפתח. למשל, כאשר מדובר בנכסים היסטוריים המייצגים זיכרון קולקטיבי, הסיכוי למימון שימורם מצד גורמים ציבוריים גדל. התפקוד עצמו – בחירתו לא תמיד קשורה בזיכרון ההיסטורי, אלא בפוטנציאל הכלכלי שלו. משום כך מימונו יש שיעשה על ידי הגורם הציבורי המשמר, ויש שיקודם על ידי גורם פרטי, שאינו שותף במימון השימור.

למרות המרכזיות שיש לנושא ההשמשה המותאמת של נכס מורשת, הדגש בנושא התפקוד אינו מבטל את חשיבותם של הערכים ההיסטוריים והתרבותיים. להפך, הוא מחזק את הגישה ולפיה כל פיתוח עכשווי צריך להתחשב בערכי הנכס, המוחשיים והלא מוחשיים. על הגורמים המממנים, הן את השימור הן את פיתוח התפקוד, להימנע ככל האפשר מפגיעה בערכים, וגם לדאוג לאזכורם באמצעות התפקוד הנבחר (איורים 1, 2 מציגים את המפגש בין ההקפדה על ערכי הנכס לבין התאמתו לתפקוד חדש).

השימור כמוצר ציבורי

ההכרה בחשיבותם של ערכי התרבות בנכס מורשת המוכרז לשימור קובעת את מעמדו כמוצר ציבורי, גם אם הנכס והקרקע שהוא ממוקם עליה הם בבעלות פרטית. ברבים מהמקרים, מעמד זה מקל על הבחירה התפקודית, על התאמת הנכס לתפקוד המוצע ועל זהות הגורמים שייקחו על עצמם את המימון של שימור הנכס ושל פיתוח תפקודו. לתפיסת השימור כמוצר ציבורי יש חשיבות בניתוח היחסים בין גודל הקהילה ומאפייני הזיכרון, האינטימי או הקולקטיבי, לבין הבעלות על הנכס. ואכן, יש נכסים היסטוריים שהוכרזו לשימור בזכות ערכיהם, המייצגים זיכרון קולקטיבי, אבל הבעלות עליהם פרטית. מצב זה מייצר נכס שהוא מוצר מעורב: כזה שהתועלות ממנו הן נחלתו של כלל הציבור, אבל שימורו או ההשקעה בפיתוחו תלויים ביכולותיהם של הבעלים הפרטיים של הנכס, ברצונותיהם, וגם בנכונות של גורמים ציבוריים לשתף עימם פעולה. למשל, עלויות שימור גבוהות עלולים למנוע מהבעלים לקדם את שימור הנכס ולהקפיד בשמירת ערכיו, או שהבעלים יבחר תפקוד שלא יאפשר לציבור הרחב הנאה מרבית מהנכס ומערכיו (Campoy et al., 2017; Valentina et al., 2015). Munoz et al., 2015). ברבים מהמקרים תפיסת השימור כמוצר ציבורי מעודדת גורמים ממלכתיים, רשויות וקהילה, להיות מעורבים בשימור ובמאפייני השמשתו (עמית-כהן, 2004; Amit-Cohen, 2012). בישראל, בדיון המתמקד ביחסה של האוכלוסייה המתגוררת במושבי העובדים לנכסי מורשתה התרבותית יש לנושא זה חשיבות, משלוש סיבות: האחת, קרקעות המושבים הן קרקעות מדינה; השנייה, רבים מנכסי המורשת המצויים במרחב המושב הם בבעלות ציבורית של המתיישבים; השלישית, הזיכרונות הנקשרים ברבים מנכסים אלה הם מעורבים, אינטימיים ולאומיים כאחד.

תמריצים לעידוד השימור וההשמה של נכסי מורשת

הדיון בציבוריות של נכס מורשת, בפעולות השימור הנדרשות, בהשמה ובעלויותיהן הוא רב-ממדי. משום כך, רשויות מייצרות מנגנונים הכוללים תמריצים לתמיכה בשימור ולעידוד הפיתוח (Lichfield, 2009; Loulanski & Shefer & Salinger, 2010; Tuan & Navrud, 2008). 2006 למנגנונים ולתמריצים ביטויים שונים: חוקים ותקנות; מענקים או הלוואות בתנאים מועדפים לבעלי מבנים שהוחלט לשמרם או ליזמים המחליטים להשמישם; הטבות מס על הוצאות השימור; שימוש של הממשלה או הרשות המקומית במבנה שהוכרז לשימור תמורת תשלום דמי שכירות ראויים לבעלי הנכס; מתן אפשרות לקיים בנכסים השמורים פעילויות המייצרות לבעלים או למנהלי האתר הכנסות, דוגמת חנויות בוטיק, מסעדות ומופעי תרבות מושכי מבקרים; מתן אפשרות לשימוש חורג, גם אם האתר ממוקם באזור שאינו מיועד לפעילות שנבחרה עבורו, ועוד. מנגנון מוכר הוא ניווד זכויות בנייה (Transfer Development Rights, T.D.R.), שנקבעו לאזור בתוכנית בניין עיר ואינן ניתנות למימוש, למקומות שבהם הן נושאות תרומה כלכלית גבוהה יותר לזכויות של בעל הנכס (Chan & Hou, 2015; Li, 2008; Linkous, 2016). ניווד זכויות מנוצל במרכזים היסטוריים בערים רבות, ובאמצעותו זוכים נכסים היסטוריים לשימור מלא או חלקי (סלינגר, 2011; Pruetz & Standridge, 2008). בישראל, במרכזים היסטוריים בערים שהוקמו לפני 1948, בכפרים ובמושבות, שבהם קרקעות רבות בבעלות פרטית, בולטת הישענות של הרשויות על מנגנוני תמרוץ וניוד זכויות. אחת הסיבות להישענות זו היא חולשותיה של התוספת הרביעית לחוק התכנון והבניה (תש"ן 1991), - ובלשון רבים "חוק השימור" - תוספת שהדחיפה לחקיקתה הייתה הצורך להתמודד עם מצב של נכס מורשת המוכרז לשימור בבעלות פרטית. 1 בהתיישבות השיתופית בישראל, במושבים ובקיבוצים, לתמרוץ הכלכלי לשימור הנכסים יש מאפיינים שונים מזה המתקיים בערים ההיסטוריות, בכפרים ובמושבות. הסיבות העיקריות לשוני הן אותן אלה שנקשרו בתפיסת השימור במושבים כמוצר ציבורי: בעלות המדינה על הקרקע; העובדה שמרבית הנכסים המוכרזים לשימור הם מבני ציבור ותשתיות שמייצגים זיכרון קולקטיבי; זיכרון שמעודד גופים ציבוריים, משרדי ממשלה, מוסדות ממלכתיים ורשויות להשתתף בהוצאות שימור הנכס. סיבות אלה מחזקות עוד יותר את ההבחנה בין שני סוגי עלויות: עלות פעולת השימור (התיעוד ההיסטורי, הבחינה הערכית, הוצאות ההגנה על הנכס ושימורו והתחזוקה לאורך זמן), ועלות הפיתוח התפקודי. הבחנה זו מעודדת לא פעם גורמים ציבוריים לממן את שימור הנכס, ואילו את הוצאות הפיתוח מכסים גורמים פרטיים. מימון משולב שכזה מתקיים ברבים מהמושבים (עמית-כהן, 2004) (איורים 3.1, 3.2).

נכסי מורשת במושבים ומאפייניהם: המיקום, השימור וההשמה

במחקרים אחדים שזכו לפרסום בשנים 2004 – 2018 נבחנו רשימות שימור של מושבים במועצות האזוריות לב השרון ועמק חפר, מיקומם של הנכסים ו"מעשה" השימור עצמו – שילוב הנכסים בתוכנית הפיתוח של המושב והפעולות להגנתם, לייצובם או לשימורם (עמית-כהן ובן-דוד, Amit-Cohen, 2018). (2012; הבחינה הצביעה על חמישה סוגים בולטים של נכסים שהכללתם ברשימות השימור כללה את מאפייניהם הפיזיים, את ערכיהם התרבותיים ואת מיקומם. לוח 1 להלן מסכם את חמשת הסוגים, את המאפיינים, את המיקום, את סוג השימור ואת אפשרויות ההשמה

עמדות תושבי המושבים כלפי אפשרויות השמשת נכסי המורשת, לאור מיקומם

כדי לדון בעמדות האוכלוסייה המתגוררת כיום במושבים כלפי אפשרויות ההשמשה של נכסי מורשתם, יש להבחין בין שתי קבוצות אוכלוסייה עיקריות המתגוררות כיום במושבים: הקבוצה הראשונה היא של "הוותיקים" ובניהם. חלק מהבנים הם "בנים ממשיכים" שגרים בנחלות ההורים, וחלקם בנים שחזרו למושב ומתגוררים בנחלת ההורים בחלקה א', לצד הבן הממשיך, או בשכונת ההרחבה. הקבוצה השנייה היא של תושבים שלא נולדו או גדלו במושב, ורובם מתגוררים בשכונות ההרחבה.

הבחנה זו מעלה השערה שלגיל, למצב המשפחתי ולוותק ביישוב תהיה השפעה על העדפה של התפקוד של נכס המורשת, תוך התייחסות למיקומו ולערכיו ההיסטוריים. הבסיס להשערה זו הוא ההבנה שמשפחות שלהן ילדים בגיל גן ובית ספר, יסודי ותיכון, יעדיפו קודם כול תפקודים שימלאו את צורכי ילדיהם. משום כך, בחירת התפקוד תושפע בעיקר מהמאפיינים הפיזיים של נכס המורשת, מיקומו, התאמת נפחו לתפקוד הנדרש, מאפייני המרחב, השטח הפתוח, והנגישות. הוותיקים, אף שמאפייניהם שונים מאלה של הצעירים (מבוגרים יותר, זמנם פנוי, והם נוטים לצרוך יותר פעילויות העשרה תרבותיות וחברתיות), יושפעו באופן דומה מתנאי הנכס. גם בעיניהם הבחירה בתפקוד תתייחס לנגישות הנכסים. אך שלא כמו הצעירים, ייתכן שהתעניינותם בנכסי המורשת במושב ובאפשרויות השמשתם תושפע מאוד מעברו של הנכס ומערכיו ההיסטוריים.

כדי לבחון השערה זו נבחרו למחקר המוצג במאמר זה אוכלוסיות מושבים בשתי מועצות אזוריות – לב השרון ועמק חפר. במועצות אלה מספר המושבים גבוה (15 במועצה האזורית לב השרון ו-27 במועצה האזורית עמק חפר), והם נוסדו בשנים 1930 – 1958. הבחינה כללה שני שלבים: בשלב הראשון, במהלך החודשים יולי 2017 – אוקטובר 2019 התקיימו ארבעה מפגשים עם תושבי המושבים שבשתי המועצות האזוריות. המפגשים התכנסו במבני ציבור: בבית העם, במועדון חברים, בבית ראשונים שהוא מרכז הנצחה, ובסילו ששינה את תפקודו והפך לגלריה ולמשרדים. כל מפגש כלל הרצאה שנועדה לקרב את אוכלוסיית המושבים לנושאי מורשת התרבות הבנויה ושימורה, הבהרה של הגדרות, הצגת ההיבטים השונים של הנושא, מיון הנכסים ודיון באפשרויות השמשתם – סוג התפקוד, והגורמים המעורבים במימון השימור ובמימון הפיתוח התפקודי. בעקבות המפגשים הוגדרו ארבעה סוגי תפקוד:

1. תפקוד חינוכי לתושבים: גן בשעות הבוקר וכיתות לימוד והעשרה בשעות אחר הצהריים לקבוצות קטנות של ילדים, בני נוער ומבוגרים; חוגים ופעילות חינוכית במסגרות טיפוליות. הוצאות שימור הנכס יהיו באחריות התושבים ובתמיכה של גוף ציבורי, דוגמת המועצה האזורית, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מפעל הפיס ומענק מיוחד של משרד ממשלתי. בהוצאות הפעילות החינוכית יישאו התושבים בתמיכת המועצה האזורית.

2. תפקוד תרבותי-חברתי לתושבים: מועדון לחברים, ספרייה, תקליטייה ומשחקייה. האחריות להוצאות השימור ולהוצאות הפעילות יהיו כמפורט בסעיף 1.

3. תפקוד יזמי תרבותי-חברתי לכולם: לתושבי המושב ולאוכלוסייה מחוץ למושב: למשל גלריה, חנות בוטיק, אירוח – מסעדה, חוגים, ספורט ואומנות. הוצאות השימור והפעילות יתחלקו בין גורם יזמי, התושבים וגוף ציבורי.

4. תפקוד יזמי, בדגש על אוכלוסייה מחוץ למושב: משרדי פרסום, אדריכלות, חברות פרטיות, צימרים. הוצאות השימור והוצאות הפעילות תמומנה על ידי היזם. בשלב השני חולקו שאלונים, ועליהם השיבו 289 נשאלים (הנשאלים כולם השתתפו במפגשים). מאפייניהם של הנשאלים מוצגים בלוח 2. במחקר הנוכחי ניתוח השאלונים לא נשען על ניתוח מובהקות סטטיסטית, אבל בחינתם נותנת מענה לקשרים בין מאפייני האוכלוסייה המתגוררת במושבים כיום לבין הבחירה בתפקודם של נכסי המורשת לאור מאפייניהם ומיקומם. העדפתם של הנשאלים את סוג התפקוד, לאור מיקום הנכס ולפי מאפייני גיל, ותק ומקום מגורים, מוצגת בלוחות 3, 4, 5 ו-6.

דיון ומסקנות

נתוני לוח 2 מלמדים שמחצית מהנשאלים הם בני 40 – 65, וכשליש הם בני 66+; 75% מהנשאלים מתגוררים במתחם ההיסטורי, ולא בשכונת הרחבה. ככלל, המתגוררים כיום במתחם ההיסטורי במושבים הם בני שלושה או שני דורות: מייסדים (אלה מעטים מאוד), בן או בת ממשיכים ולעיתים גם שניים, ונכדים. מספרם של חדשים שרכשו מושב ואינם נמנים עם דור המייסדים וממשיכיהם אינו גבוה. למרות העובדות הללו, השיעור הגבוה של המשיבים שהם ותיקים (מייסדים או בנים ממשיכים) וגם מתגוררים במתחם ההיסטורי הוא תוצאה של ההתעניינות הגבוהה בקרב קבוצה זו במורשת המושב ובעתיד נכסיו ההיסטוריים. התעניינות זו תרמה גם לנוכחותם במפגשים ולנוכחותם להשיב על השאלונים. לצד עובדה זו, בחינה מעמיקה של לוחות 3, 4, 5, ו-6 יכולה ללמד על עמדתן של קבוצות האוכלוסייה השונות המרכיבות את המושבים כיום לאפשרויות להשמשת הנכסים לאור מיקומם. ככלל, בשני מרחבים, הציבורי והיצרני, יש העדפה לתפקוד תרבותי-חברתי עבור התושבים, ואחריו לתפקוד חינוכי המיועד גם הוא לתושבים. ההבדלים בהעדפתם נמוכים, ובמרחב היצרני ההבדל ביניהם

מצומצם עוד יותר. בשטחים החקלאיים נדחק התפקוד החינוכי למקום השלישי, ובמקום השני יש העדפה לתפקוד תרבותי-חברתי המיועד לאוכלוסייה רחבה, גם לכזו המתגוררת מחוץ למושב. מאפייני ההעדפה זו מבססים את ההשערה שהוצגה לעיל. היא משקפת את צורכי האוכלוסייה במושב, ותיקים וחדשים כאחד, צעירים ומבוגרים, יחידים ובעלי משפחות. היא משקפת את צורכי האוכלוסייה במושב, ותיקים וחדשים כאחד, צעירים ומבוגרים, יחידים ובעלי משפחות. שני התפקודים התרבותיים-חברתיים והחינוכיים שנועדו לתושבי המושב תואמים את צורכי האוכלוסייה העכשווית במושבים – גם את אלה של הוותיקים המבוגרים וגם את אלה של המשפחות הצעירות החדשות.

התפקוד התרבותי-חברתי ממלא צורך של משפחות ומבוגרים במפגש ובחוויה תרבותית; התפקוד החינוכי נועד להעשרה הן עבור הילדים הן עבור ההורים, לראשונים בשעות אחר הצהריים ולאחרונים בשעות הערב. שני התפקודים הללו מתקיימים בעיקר בשני מרחבים, הציבורי והיצרני, שהם נגישים לאזורי המגורים ומתייחדים במאפייניהם הפיזיים:

בשניהם מרחב פתוח ובו מצבור של מבני ציבור, שנפחם תואם פעילות תרבותית-חברתית וחינוכית. עוד מתברר שהאוכלוסייה כולה אינה דוחה תפקוד תרבותי-חברתי כזה שיהיה מיועד לאוכלוסייה רחבה, הכוללת בתוכה גם כאלה שאינם חברי המושב. לתפקוד זה יש מקום בשלושת המרחבים, וכפי שצוין לעיל, בשטחים החקלאיים הוא אף זוכה למקום השני בסולם ההעדפות; ההבדלים בינו לתפקוד התרבותי-חברתי לתושבים בלבד קטנים, והוא דוחק את התפקוד החינוכי למקום השלישי. העדפה זו מוסברת במיקום השטחים החקלאיים (חלקה ג'). שטחים אלה רחוקים מאזורי המגורים, ומתאפיינים במרחב פתוח המתאים להפעלתם של תפקודים חברתיים-תרבותיים, המלווים לעיתים ברעש ובהתקהלות של אוכלוסייה רחבה. בנושא אחד נחשף הבדל, אם כי גם הוא אינו גדול; הבדל זה משתקף. בנתוני לוח 6, המציגים את ההשפעה שיש למקום המגורים במושב על ההבדלים בעמדות. מדובר ביחס לפעילויות המוקדמות על ידי יזם עבור אוכלוסייה רחבה. המתגוררים בחלקות א' במתאר ההיסטורי, ותיקים ובנים, מגלים העדפה לפעילות מסוג זה בכל שלושת המתחמים, ויותר מאלה שמתגוררים בשכונת ההרחבה. אפשר לשער שמקורו של הבדל זה בעובדה שחלק מהוותיקים ומהבנים הממשיכים נדרשים יותר מהחדשים לפתרונות תעסוקתיים שיחליפו את החקלאות, שבמשך שנים הייתה עיסוקם העיקרי, אך לא עוד (איור 4). משקף את השינוי שחל בפעילות החקלאית והזנחתם של נכסים בחלקות א' במשקי הוותיקים).

השיח שהתפתח במהלך המפגשים עם אוכלוסיית המושב ובחינת הלוחות מצביעים על כמה מגמות:

- ניסיונות לאפיין את אוכלוסיית המושבים העכשווית ואת יחסה לנסי מורשתה ולהשמשתם לאור מיקומם, על פי מאפיינים הקשורים בעקרונות המושב בעת היווסדו, אינם תואמים את הרצונות והצרכים של אוכלוסייה זו בהווה. להבחנות כמו גיל, ותק במושב או מקום מגורים – בחלקה א' או בשכונת הרחבה – יש חשיבות מועטה בתהליך קבלת ההחלטות באשר להשמשתם של נכסי מורשת התרבות במושב.
- לעומת זאת לנושאים חברתיים, לחשיבה של קיימות ולדרישה לנצל נפח קיים לקליטת תפקודים חדשים, לתרומת הנכס ההיסטורי ומאפייניו לחוויה התפקודית, לידיעה שאי אפשר לנתק את נכס התרבות ואת ערכיו מהסביבה שבה הוא ממוקם, לחשיבות ההשמשה להישרדותו של הנכס ההיסטורי, לבחינת האפשרויות למימון השימור ולמימון ההפעלה התפקודית – לכל אלה חשיבות בהעדפת סוגים שונים של תפקודים, ובניצול הנכסים הקיימים לקליטתם לאור מיקומם במרחב.
- מקהילת המושב מודעת לכך שנכסי מורשת תרבות הם במהותם מוצר ציבורי. הידיעה שהנכסים ממוקמים על קרקע ציבורית מצמצמת את הדילמות בדבר השימור והפיתוח התפקודי, ומקילה על תהליך קבלת ההחלטות באשר לשימור ולהשמשה של נכסים היסטוריים, ולמימונם.
- הבעלות הציבורית על הקרקע ועל נכסי התרבות מצמצמת את האפשרויות לשיתוף פעולה של וכלוסיית המושבים עם גורמים יזמיים, אבל אינה מבטלת אותה. ההכרה ביתרונות הכלכליים של היזמים ובאפשרויות השתלבותם בפיתוח במרחבים הרחוקים מאזורי מגורים, בעיקר במרחב החקלאי, מעודדת את פעילותם וגם פותחת אותה לשימושה של אוכלוסייה רחבה, מהמושב ומחוצה לו. לפתיחות זו יש חשיבות בחיזוק מעמדו של המושב בעיני הציבור הרחב.
- ההעדפה של תפקודים תרבותיים-חברתיים וחינוכיים עבור התושבים בלבד בנכסי מורשת במרחב הציבורי ובמרחב היצרני, וההפניה של תפקודים תרבותיים-חברתיים בשיתוף עם יזמים ועבור אוכלוסייה רחבה בעיקר למרחב החקלאי, מצביעות על כך שקהילת המושב על כל גווניה מתייחסת לתפקודים חברתיים, תרבותיים וחינוכיים המיועדים רק לה כאמצעי לחיזוק חוסנה וייחודה

סיכום

מאז אמצע שנות השמונים של המאה ה-20 השתנה המושב והשתנו הרכב והמאפיינים של אוכלוסייתו. בעבר האוכלוסייה הורכבה בעיקרה מתושבים בעלי נחלות המתבססים על חקלאות, ואילו כיום זוהי אוכלוסייה הטרוגנית רב-דורית, שרובה אינו עוסק בחקלאות. זו אוכלוסייה שמורכבת מוותיקים, מבנים וממתיישבים "חדשים". הקרבה של אלה האחרונים לעקרונות היסוד של המושב, הקשר לחקלאות והמחויבות לאידאולוגיה השיתופית הולכים ומתרחקים. ברבים מהמושבים מספרם של ה"חדשים" המתגוררים בשכונת ההרחבה גבוה מזה של הוותיקים שמתגוררים במתאר המושב ההיסטורי בחלקות

א'. אחת הסיבות לכך היא הביקוש הגובר להתגורר במרחב שהוא שונה במאפייניו הפיזיים מהמרקמים העירוניים; סביבה המתייחדת במרחבים פתוחים, בצפיפות מגורים נמוכה, בקהילה קטנה ואינטימית שנבנית על קשרים בין כל רכיבי אוכלוסייתה, ובשותפות בתהליך קבלת ההחלטות בדבר הדרכים לחזק את חוסנה ולשמר את ייחודה, גם החברתי והתרבותי וגם הפיזי. התמורות החברתיות והכלכליות שחלו במושבים, וההכרה של משרדי ממשלה ורשויות ממלכתיות בכך שמדובר בתהליך מתמשך, מקדמות חשיבה מחודשת על פיתוח קווי מדיניות וכלים תכנוניים לשמירה על המרחב הפיזי הייחודי. במסמך מנחה לתכנון היישובים במרחב הכפרי שהופץ בינואר 2019 נמנו כמה כלים והנחיות לשמירה על חזות המושבית:

בנושא רוח המקום, מורשת ושימור ייקבעו כלים לשמירה על חזות היישוב, השתלבות בטופוגרפיה, כללי בנייה, קישוריות למרכז, קביעת "שפה אדריכלית", עיצוב הרחוב הכפרי, מרקמים שכונתיים. שמירת מורשת הכוללת מאפיינים התיישבותיים, מאפיינים ייחודיים, מבנים, אתרים, מתחמים, מרקמים, שטחי ערך טבעיים ונופיים (כרמל, 2019, עמ' 27).

ממצאי מאמר זה תומכים בהנחיות הללו. הם מציגים כלי נוסף לשימור רוחו הייחודית של המושב: בחינת עמדותיה של האוכלוסייה המתגוררת כיום במושב להשמתם של נכסי המורשת, וזאת לאור סוג התפקוד שהיא מעדיפה ומיקום הנכס במרחב המושב. בחינת העמדות כפי שהוצגה במאמר זה מחדדת עוד יותר את החשיבות שיש לקביעת תהליך סדור להשמתם של נכסי מורשת התרבות. מדובר בתהליך שראשיתו בהיכרות עם מרחב המושב, עם מאפייניו ההיסטוריים לצד התמורות שחלו או מתוכננות לחול בו; המשכו בשיתוף ציבור והתייחסות לעמדות, לרצונות ולצרכים של כל רכיבי האוכלוסייה המתגוררת במושב; וסיומו בניתוח של מגוון תפקודים אפשריים שיכולים למלא את הרצונות והצרכים ויש אפשרות לממנם. ועם זאת – לבחון את ההשלכות התפקודיות על ערכי הנכס, ולעשות כל שנדרש כדי למזער את הפגיעה בהם.

על המחברת:

עירית עמית־כהן | amitirit@gmail.com

פרופ' עירית עמית־כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר־אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית־כהן חברת איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

מקורות

- כרמל, מ' (עורכת) (2019). מסמך מנחה לתכנון היישובים במרחב הכפרי. מרכז המועצות האזוריות, א.ב. מתכננים ומועצה אזורית עמק יזרעאל.
- סלינגר, א' (2011). כלכלת שימור מבנים בעלי ערך היסטורי: העיר הלבנה תל אביב (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". הטכניון, חיפה).
- עמית־כהן, ע' (2004). מעמדם, ערכם ושימורם של נכסי מורשת תרבותית בנויה במושבים. אופקים בגאוגרפיה, 59, 129 – 150.
- עמית־כהן, ע' ובן־דוד, א' (2012). מכלולי מורשת של ההתיישבות העובדת ויחסם למערך השטחים הפתוחים: המקרה של מישור החוף המרכזי בישראל. אופקים בגאוגרפיה, 81 – 82, 143 – 172.
- Amit-Cohen, I. (2004). Cultural built heritage in rural areas: Values and assets. In A. M. Mello, Bicalho de Souza & S. W. Hoefle Eds., *The regional dimension and contemporary challenges to rural sustainability* (pp. 448–466). Laboratorio de Gesttao Do Territorio.
- Amit-Cohen, I. (2012). Values and sites, attitudes and development: The status of cultural "built heritage" in the Kibbutz. In P. Michal & S. Reinharz (Eds.), *One hundred years of Kibbutz life* (pp. 215–229). Transaction Publishers.
- Amit-Cohen, I. (2018). Conservation rural space: The case of agricultural cooperative settlements. *International Journal of Heritage Architecture, Studies, Repairs and Maintenance*, 2(1), 159–173. DOI:10.2495/HA-V2-N1-159-173

- Amit-Cohen, I., & Sofer, M. (2017). Integrated rural heritage landscapes: The case of agricultural cooperative settlements and open space in Israel. **Journal of Rural Studies**, **54**, 98–110. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.06.006>
- Campoy-Mu.oz, P., Cardenete, M. A., & Delgado, M. (2017). Assessing the economic impact of a cultural heritage site using social accounting matrices: The case of the Mosque-Cathedral of Cordoba. **Tourism Economics**, **23**(4), 874–881. <https://doi.org/10.5367/te.2016.0554>
- Chan, E. H., & Hou, J. (2015). Developing a framework to appraise the critical success factors of transfer development rights TDRs(for built heritage conservation. **Habitat International**, **46**, 35–43.) <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2014.10.018>
- Li, P. (2008). Transfer of development rights approach: Striking the balance between economic development and historic preservation in Hong Kong. **Surveying and Built Environment**, **19**(1), 38–53.
- Lichfield, N. (2009). **Economics in urban conservation**. Cambridge Books.
- Linkous, E. R. (2016). Transfer of development rights in theory and practice: The restructuring of TDR to incentivize development. **Land Use Policy**, **51**, 162–171. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2015.10.031>
- Loulanski, T. (2006). Cultural heritage in socio-economic development: Local and global perspectives. **Environments: A Journal of Interdisciplinary Studies**, **34**(2), 51–69.
- Pruetz, R., & Standridge, N. (2008). What makes transfer of development rights work? Success factors from research and practice. **Journal of the American Planning Association**, **75**(1), 78–87. <https://doi.org/10.1080/01944360802565627>
- Shefer, D., & Salinger, E. (2010). **The economic value of conservation: Some empirical results**. Paper prepared for presentation at the ERSA Jonkoping Sweden, August 2010.
- Tuan, T. H., & Navrud, S. (2008). Capturing the benefits of preserving cultural heritage. **Journal of Cultural Heritage** **9**(3), 326–337. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2008.05.001>
- Valentina, V., S. Marius-Răzvan, & Stroe, A. (2015). Innovative valuing of the cultural heritage assets: Economic implication on local employability, small entrepreneurship development and social inclusion. **Procedia-Social and Behavioral Sciences**, **188**, 16–26. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.334>

נכסי מורשת נאלמים נעלמים

בתולדות יישובי ההתיישבות העובדת, הקיבוצים והמושבים, נכלל כמעט תמיד פרק היסטורי: העלייה לקרקע וההתיישבות בנקודה שלימים נעזבת לטובת מקום ראוי ונוח יותר לבניית היישוב החדש. אתר התיישבות זמני זה מכונה בשמות שונים: המחנה, הנקודה, ומצויים בו לעיתים נכסי מורשת המתעדים את צעדי ההתיישבות הראשונים. באלה כלולים באר, מגדל מים, סככה ובית בנוי בטון, שגם זוכה לכינויים התואמים את חומרי בנייתו ואת שימושי: בית הבטון, בית הביטחון, מחנה הפועלים ועוד. למרות חשיבותם, רק מעטים ממבנים אלה זוכים לתיעוד ראוי, להגנה ולשימור, ובמקרים רבים פיתוח תשתיות או שינוי בשימושי קרקע מעודדים את מחיקתם – גם מהנוף וגם מהזיכרון ההיסטורי.

לחצי פיתוח והחשש להישרדותם של סוכני זיכרון: בית הביטחון באתר הישן של מושב נבטים

תקציר

עליית י"א הנקודות לנגב במוצאי יום כיפור תש"ז נחשבת גם כיום לאחד האירועים המכוננים שעיצבו את ההתיישבות ואת הזהות הישראלית. בעלייה זו נכללה נקודת התיישבות ממזרח לבאר שבע, המושב נבטים. נבטים, שהשתייך לתנועת המושבים, התקשה להתמודד עם תנאי הסביבה, עם המחסור במים, עם ההכנות למלחמת העצמאות ועם המלחמה עצמה. האוכלוסייה בו התחלפה, ורק בשנת 1954 התאושש המושב ושוקם. באתר ההתיישבות הישן נותרו נכסים אחדים, עדות לשנים הראשונות, והבולט שבהם הוא בית הביטחון. תוכניות לפיתוח תשתיות, ובאלה הארכתו של כביש 6, מאיימות לפגוע בנכס מורשת זה. מטרת המאמר היא להציג בפני מוסדות התכנון והרשויות את תפקידו של בית הביטחון לשמש סוכן זיכרון למבצע עלייתן של 11 הנקודות ולייסודו של מושב נבטים, ועל ידי כך לשכנעם לדאוג לנכס ההיסטורי, למנוע את הזנחתו ולשמרו. לשם כך כולל המאמר שתי סקירות: האחת, סקירה של תוכניות הפיתוח ברמה הארצית והמקומית ושל האופן שבו הן מתייחסות לאתר בית הביטחון, והשנייה, סיפורה של נבטים.

מבוא

אתר נבטים הישנה נמצא ממזרח לבאר שבע, כשני קילומטרים ממזרח למושב נבטים. השרידים ההיסטוריים הנמצאים באתר הם עדות להיותו אחד מ-11 הנקודות שעלו להתיישבות בנגב במוצאי יום כיפור תש"ז (1946), ושלעלייתם היו השלכות על מהלך ההיסטוריה ועל מפת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. בגלל החשיבות ההיסטורית זכו אתר נבטים הישנה, וכך גם מקבץ 11 נקודות ההתיישבות, להיכלל ברשימת האתרים הלאומיים של ישראל. בשנים הראשונות התקשה מושב נבטים לשרוד בנקודת ההתיישבות שנבחרה עבורו. גרעיני ההתיישבות מעירק, מרומניה ומהונגריה לא החזיקו מעמד, ורק בשנת 1954, בעקבות הצטרפותם של מתיישבים מהעיר קוצ'ין שבהודו, התאושש היישוב ונבנה מחדש. המרחק מאתר ההתיישבות הישן לא עודד את תחזוקתם של נכסי המורשת שנותרו בו, והם לא נכללו ברשימת נכסי המורשת הראויים לשימור שהכינה המועצה האזורית בני שמעון, מלבד נכס אחד – בית הביטחון. בימים אלה מקדמת חברת "חוצה ישראל" עבור משרד התחבורה תוכנית להארכת כביש 6, בין מחלף שוקת למחלף נבטים. לפי תוכנית זו, בית הביטחון של נבטים הישנה ייוותר כלאו בין נתיבי תנועה של הכביש הארצי, והגישה אליו תתאפשר רק בדרך חקלאית. יישומה של התוכנית מחזק אפוא את החשש להידרדרות במצבו הפיזי ולמחיקתו. מטרת מאמר זה כפולה. האחת, לחזור ולהדגיש את ערכיו ההיסטוריים והתרבותיים של בית הביטחון באתר נבטים. שכיחות התופעה בנוף הישראלי, הבולטות של המבנה, מתארו – שתי קומות, חלונות מעטים ועמדות תצפית בחלקו העליון – טכנולוגיית הבנייה וחומרי הבניין, חלקו של ריכרד קאופמן בתכנון מבנים אלה ותדמיתו כ"מבצר בטון" – כל אלה מייצרים עניין בו ומצדיקים את ההגנה עליו ואת שימורו. האחרת, לשכנע את רשויות התכנון והפיתוח לא לוותר על מבנה זה, וגם לא על שרידים נוספים הסמוכים לו, משום שיחד הם מכלול מורשת המתעד זיכרונות לאומיים ומקומיים כאחד: את מבצע ההתיישבות של 11 הנקודות, ושל מושב נבטים עצמו. כדי לקדם את שתי המטרות תורכב הסקירה משני חלקים: התוכניות והתייחסותן לבית הביטחון, וסיפורו של מושב נבטים, יישוב אחד מתוך 11 היישובים שבעלייתם לקרקע תרמו להכללתו של הנגב בגבולות המדינה היהודית.

נבטים הישנה ובית הביטחון: המיקום ותוכנית הפיתוח

אתר נבטים הישנה נמצא בשטח של מועצה אזורית בני שמעון, וחלות עליו כמה תוכניות: ברמה הארצית, ברמה המחוזית וברמה המקומית. **ברמה הארצית** נכלל האתר בתוכנית מתאר ארצית לקליטה ועלייה-תמ"א 31 /א/ 21/4 דרך מספר 6 מנבטים עד צומת הנגב. התוכנית נערכה בשנים 2008 – 2010 ואושרה בשנת 2010. היא לא כללה נספח שימור, ולא נעשתה בדיקה אם מצויים בשטחה אתרי מורשת. אף שבנספח הסביבתי שהוכן לתוכנית ניתנה הנחיה לבצע בדיקה פרטנית לאיתור נכסי מורשת העלולים להיפגע מיישום התוכנית, נראה כי עד היום לא נעשתה בדיקה שכזאת.

ברמה המחוזית, המועצה האזורית בני שמעון הכינה תוכנית "שטחים פתוחים למועצה האזורית בני שמעון" שמספרה 56/305/02/7. התוכנית אושרה בשנת 2015, ומטרתה להסדיר את גבולות השטחים הבנויים של היישובים המיועדים לבנייה מכל סוג שהוא, ביחס לשטחים הפתוחים במסגרת תוכנית זו גם סומנו אתרים לשימור המצויים בשטחים הפתוחים של המועצה. לתוכנית הוכן נספח שימור שזיהה את נבטים הישנה כאתר לשימור על רכיביו השונים. סעיף 6.15.1 בהוראות התוכנית התייחס בפירוט לאתרים לשימור:

ברמה המקומית, לתוכנית המתאר של המועצה האזורית בני שמעון המקודמת בימים אלה, ומספרה 625-0800755, הוכן נספח שימור שכלל סקירה של האתרים לשימור בתוך היישובים בלבד. כפי שהוזכר במבוא לסקירה זו, אתר נבטים הישנה לא נסקר ולא תועד כנדרש. סקירה ותיעוד היו אמורים לספק את הידע והכלים הנדרשים לתכנון הפיתוח של הארכת הכביש.

בדין שהתקיים לאחרונה עם ראש תחום אגף תחבורה יבשתי ארצי במנהל התכנון, נציגי לשכת התכנון של מחוז דרום, והיועץ הסטטוטורי המלווה את הפרויקט מטעם "חוצה ישראל", נאמר כי אף שהשטח הופקע לטובת החברה הממשלתית שתבצע את סלילת הכביש הארצי – ככל הנראה היא לא תוכל ליטול על עצמה את האחריות לשימור ולתחזוקה של אתרי המורשת הנמצאים בו. זאת כיוון שמדובר בחברה ממשלתית, ללא מקורות תקציביים וסמכות לתחזוקת מבנים לשימור. לכן, להבדיל מחברת החשמל או "מקורות" שיש להן סמכות לתחזוקת מתקני התשתית (כגון קווי חשמל או מתקני מים) המצויים בשטח המופקע על ידי חוצה ישראל, כאשר מדובר באתרי מורשת לאומיים החברה אינה אחראית (לטענתה) לטיפול בהם או לתחזוקה שלהם. טענה זו סותרת למעשה את התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה (סעיף 14), אשר קבעה במפורש כי האחריות לשימור אתרים חלה על הבעלים של השטח.

משמעות הדבר היא שאם חברת חוצה ישראל לא תאפשר לשימור על המבנה, הוא יחדל מלהתקיים.

נכסי המורשת בנבטים: עדות לסיפורו של המושב בשנותיו הראשונות

יישובים הוקמו בנגב הצפוני במוצאי יום הכיפורים תש"ה, בלילה שבין 11 ל-6 באוקטובר 1946. בגלל השלכותיו של האירוע על ההתיישבות בנגב בשנים שקדמו להקמת מדינת ישראל, ובעיקר על הגבולות העתידיים שלה, זכה "מבצע נגב" להיכלל ברשימת האירועים המכוננים שעיצבו את זהותה ואת מרחבה של המדינה. במבצע ההתיישבות השתתפה קבוצת צעירים עולים מעירק שחיכו לתורם להתיישב וקראו לעצמם גרעין נבטים – דימוי לנבטים רכים העתידים לצמוח ולגדול (מיכאלי, 1980, 378). בערב העלייה לקרקע יצאו ממצפה בית אשל, שהוקם שלוש שנים קודם לכן, שתי קבוצות. האחת עקפה את באר שבע מדרום ופנתה לקלטה, היא חצרים; האחרת, שמנתה 24 חברים ובהם חמש חברות, פנתה מזרחה והתיישבה בנבטים.

היישוב החדש בנבטים קיבל 3,100 דונם קרקע ראויה לעיבוד, שיועדה להקמתם של כחמישים משקים. מייד בבואה הקימה הקבוצה שני צריפי מגורים, צריף חדר אוכל, בתי שירותים מפח, עמדות שקים ומכל מים, והקיפה את היישוב בגדר תיל (קרק, 1974, 108). היה על המתישבים הצעירים לפתור עוד שלוש בעיות: הקמת מבני קבע, הספקת מים סדירה וביטחון. ואכן, בימים הראשונים שקדו חברות הקבוצה על יצירת לבני אדובה, לבני טיט, להקמת מבני קבע ראשונים. ביישוב נקבע חדר מיוחד לקבלת האורחים הבדואים (מדאפה), במסגרת יחסים שהתבטאו בביקורים הדדיים (קרק, 1974, 155). אשר למים, התעוררו קשיים. אומנם המתישבים מצאו בשטחם בור ומים ושתי בארות, אלא שמתישבי בית אשל טענו כי הבארות הללו שייכות להם וסירבו לחלוק את המים עם המושב החדש. רק לאחר שהונח קו המים לדימונה ב-1955 ונבנתה שלוחה שהזרימה אותם לנבטים, השתחרר המושב מהתלות בבארות מקומיות, וגם התגבר על הסכסוכים שליוו אותן (סגל, 2015, 88).

ב-1947 בנתה חברת "סולל בונה" בנבטים את בית הביטחון. כמו ביישובים רבים אחרים, המבנה נועד לשמש מקום כינוס ומקלט לחברי היישוב כולו בעת צרה. אלא שבתי הביטחון תוכננו לתת מענה לצורכי הגנה לאור מאורעות 1936 – 1939, והם לא התאימו להגנה על היישובים מפני התקיפות שחוו היישובים בתקופת מלחמת העצמאות, שפרצה ב-15 במאי 1948.

בנבטים עצמה לא זכה בית הביטחון לשמש את תושבי המושב. בעת שהושלמה בנייתו כבר כמעט שלא נותרו מתיישבים במקום. הבדידות, קשיים בעיבוד הקרקע וסכסוכים גרמו לעזיבתם. כשפרצה מלחמת השחרור גם המעטים שנותרו לא שרדו, וכמו ההתיישבות השנייה הסמוכה, בית אשל, גם מושב נבטים כמעט נמחק מהנוף. כך תיאר יוסף ויץ את אכזבתו בעת שסייר במקום ב־ 23 בפברואר 1949:

"נבטים לא חרבה אבל התרוקנה... נשאר שניים, אחד עם אשתו, ויושבים שם אנשי צבא, והמחנה שלם, והבאר שלמה, ומים מצויים. ואני שאלתי: למה יצאו האנשים? רק מפני שמצאו מקום יותר טוב? האם אין כאן משבר בתנועה החלוצית להתיישבות?" (ויץ, 1949).

מסקנתו מהסיור הייתה כי יש לחדש את ההתיישבות ביישובים הנתונים, ובאלה גם בנבטים. הסיבות העיקריות לכך היו הימצאותם של מים וקרקע הטובה לעיבוד חקלאי. במאי 1949 הוחל בשיקום מושב נבטים, אלא שהוא התארך. ספיקת המים בבארות ירדה, גרעין התיישבות עלו ועזבו, והמוסדות חיפשו מקום חדש וגרעין מתיישבים חדש שיהיה מוכן וגם יוכל לבנות את המושב (מינקוביץ, 1962; סגל, 2015, 88). באפריל 1954 עלו על הקרקע שישים משפחות מחבל קוצ'ין שבהודו, ומושב נבטים יצא לדרך חדשה

סיכום

על תולדותיו של מצפה בית אשל, שנוסד בשנת 1943 על קרקעות שרכשה קרן קיימת לישראל ומסרה להתיישבות לתנועת המושבים, ועל תולדות מושב נבטים, שהוקם שלוש שנים אחר כך במבצע עליית 11 הנקודות להתיישבות בנגב הצפוני, אפשר לקרוא במקורות שונים (אליאב, תש"ל/ 1970; בר־און, 1984; ויץ, 1947; תירוש, 1988). את תולדות בית אשל ונטישתו בשנת 1949 מלווים שרידים שנותרו ושוקמו, וכיום הם חלק מאתר תיירות ומנופו של פארק נחל באר שבע. לעומת זאת, אין מי שידאג לנכסי המורשת שנותרו במרחב והם בבחינת סוכני זיכרון לתולדות מושב נבטים, ועדות למבצע 11 הנקודות ולהתיישבות בנגב הצפוני.

הארכת כביש 6 מטרתה לקצר מרחקים, להגדיל נגישות ולקרר את הפריפריה למרכז ועל ידי כך להחליש את תחושת הבדידות, זו שאפיינה את הנגב הצפוני בשנים שבהן הוחלט על מבצע 11 הנקודות, וזו שגם תרמה להידרדרות של מושב נבטים בשנותיו הראשונות. אלא שהארכה זו, במקום לחזק את "סיפורו של המקום" ולאפשר גישה לסוכני המוחשיים, המתעדים את תולדותיו, אינה מתחשבת בהם ובערכיהם התרבותיים. צריך לקוות שבמהלך התכנון והסלילה של קטע הכביש החדש תובא בחשבון האפשרות להנגיש את אתרי המורשת לתולדות נבטים, ועל ידי כך לחזק את סיפור המקום.

על המחברים

זאב זיוון | zeev.zivan@gmail.com

ד"ר זאב זיוון, חוקר גאוגרפיה היסטורית שהקדיש את כל מחקריו להתיישבות בנגב. עבודת הדוקטורט שלו נכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתם של פרופסור יהושע בן אריה ופרופסור זאב צחור. לימד שנים רבות מאוד באוניברסיטת בן־גוריון בנגב ובמכללות באזור. מספריו: מניצנה עד אילת: עשור ראשון למדינת ישראל בנגב הדרומי; ניצנה של לובה אליאב: העשור הראשון; יחסי יהודים ובדווים בשנות הארבעים והחמישים בנגב; מרמת נגב עד אילת: עשור שני למדינת ישראל בנגב הדרומי, 1958 – 1967; נגבולוג: סיפורים מן הדרך.

מריה מצרפי | maria@shimur.org.il

מריה מצרפי מנהלת מחוז דרום במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בוגרת תואר ראשון בשימור מהמכללה האקדמית גליל מערבי בעכו, ותואר שני בתכנון ערים ואזורים מהטכניון בחיפה. הצטרפה למשפחת המועצה לשימור בשנת 2019 כממלאת מקום מנהלת מחוז מרכז.

מקורות

- אליאב, א' (תש"ל/1970). קפיצת הדרך. עם עובד.
- בריאון, ד' (1984). מורדים בישימון: סיפורה של בית אשל 1943 – 1948. היוגב.
- ברזנר, ע' (1994). הנגב בהתיישבות ובמלחמה. משרד הביטחון.
- ויץ, י' (1947). התנחלותנו בתקופת הסער: ניסן תרצ"ו-ניסן תש"ז. הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- ויץ, י' (1965). יומני ואגרות לבנים. מסדה.
- מיכאלי, ב"צ (1980). יישובים שניטשו. מלוא.
- מינקוביץ, מ' (1962). נבטים – כפר במשבר קליטה. הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות חקלאית.
- סגל, ש' (2015). מצפה בית אשל – חלוצים במדבר: מעוף בראייה אחרת. היוגב.
- קרק, ר' (1974). תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב עד 1948. הקיבוץ המאוחד.
- תירוש, א' (1988). נבטים: שמץ עדות ותיעוד. מושב נבטים.

מכלול ומרחב מורשת

מאז שנות התשעים של המאה ה-20 בולט בקרב חוקרים, מתכננים ומשמרים, תאורטיקנים ואנשי מעשה, שימוש גובר בצירוף הלשוני מכלול ומרחב לשימור. הצירוף מתייחס למקבץ נכסים ונופים שמתקיים ביניהם קשר סינרגטי. במילים אחרות, השילוב בין ערכיהם התרבותיים והפיזיים מייצר שלמות וייחודיות, מעיד על היבדלותם של מכלולים או מרחבים אלה ממכלולים אחרים, ומכתיב את ניהולם ומאפייני שימורם.

העיסוק המתרחב במכלולי מורשת נובע מהדגש המתחזק מאז שנות התשעים על נושאים סביבתיים ועל נופי תרבות, וכן מההכרה שחויית המבקר או השוהה במרחבים אלה מועצמת משום שמתקיים בהם מפגש בין טבע לבין האדם ויצירתו התרבותית. בהתיישבות העובדת, במושבים ובקיבוצים, ההתעניינות במרחב או במכלול מורשת מתחזקת בגלל מתארו של היישוב והימצאותם של נכסי מורשת במרחבים מסוימים – למשל מבני ציבור במרחב ציבורי, ומבנים חקלאיים שיתופיים במרחב היצרני. במועצות אזוריות הסיבה להתעניינות היא ההכרה במהותם של השטחים הפתוחים, הנוף החקלאי והטבע כמייצגי נוף שונה מהנופים העירוניים המנוכרים, ובתפקידם במתן מענה לצורכי פנאי ונופש.

גזר: שמורת מורשת

רוני בורג | רן וולף

תקציר

במועצה האזורית גזר 25 יישובים. בתוכם חמישה קיבוצים – שניים מהם הוקמו לפני מלחמת העולם השנייה (נען בשנת 1926, וחולדה בשנת 1931), שניים בשנות הארבעים, אחרי מלחמת העולם השנייה (גזר בשנת 1945 ונצר סירני בשנת 1948), ואחד, שעלבים, הוקם בשנת 1950. לצד הקיבוצים הוקמו 15 מושבים, ומלבד מושב אחד – כפר ביל"ו, שהוקם בשנת 1932, כל המושבים האחרים נוסדו בשנים 1949 – 1956, שנות העלייה ההמונית לישראל, ומשום כך הם חלק מקבוצת מושבי העולים. אלא שאת המרקם הבנוי והנוף החקלאי בקיבוצים ובמושבים האלה אי אפשר להפריד מייחודו של המרחב כולו. בגבולות המועצה האזורית גזר שזורים אתרים היסטוריים בעלי חשיבות רבה לתולדות העם והארץ, משום כך היא נבחרה על ידי משרד ירושלים ומורשת והחברה הממשלתית לתיירות להיות חלק מפרויקט פיילוט לאומי לפיתוח מורשת מרחבית. זוהי הפעם הראשונה שבה משרד ירושלים ומורשת (שמאז הקמתה של ממשלת ישראל ה-37 פוצל) מבקש לפתח מרחב שלם, מתוך ראייה כוללת המעניקה פרשנות תכנונית-מרחבית למונח זה. במסגרת הפיילוט גובשה אסטרטגיה מרחבית הקושרת את כלל אתרי המורשת במרחב בתוכנית פיתוח מפורטת, הניתנת ליישום ולביצוע רב-שלבי. התוכנית פורצת הדרך מגדירה מודל חדשני המסדיר את הממשקים בין התיישבות, סביבה ואתרי מורשת. זוהי פרשנות עכשווית מתקדמת למדיניות שמירת השטחים הפתוחים ולמדיניות השימור המקובלות כיום בישראל.

מבוא

בין ימי יהושע בן-נון והקריאה המפורסמת "שָׁמַשׁ בְּגִבְעוֹן דָּוִם, וַיִּרְחַם בְּעַמְּקֵי אֵילָוִן" (יהושע י, 12) לבין המסדרון האקולוגי החשוב ביותר המחובר כיום בין שפלת החוף להרי יהודה, עובר ציר ברור ועקבי המסמך את חשיבותו ההיסטורית, הגאוגרפית, האקולוגית והאסטרטגית של מרחב המועצה האזורית גזר. עוד במקורות נזכר אזור גזר כאזור חקלאי פורה, והמאופיין בכרמים ובגיתות ששימשו יישובים בעלי חשיבות אסטרטגית. סיפורה של ההתיישבות בגזר מתחיל, כאמור, עוד בתל גזר, התל הארכיאולוגי שבו שכנה העיר גזר, המופיעה בתנ"ך פעמים רבות ואף נזכרת בכתבים חיצוניים. בתל גזר הוקם מפעל המים הכנעני הגדול ביותר שנחשף אי פעם, והוא מהחשובים שבתילי ארץ ישראל. בימי ראשית הציונות

התבלטה באזור חוות הרצל, חווה חקלאית ניסיונית, שממנה יצא מבצע הייעור הראשון בארץ – יער חולדה. מהלך ניסיוני זה הוא זה ששינה את פניה של הארץ, ועיצב למעשה את תבנית נופ המולדת המוכרת לנו כיום. מיקומה האסטרטגי של המועצה האזורית גזר ומרחביה מהווים קפסולה דחושה של תולדות ההתיישבות בארץ ישראל על שלל תקופותיה. באלה נכללים סיפורה של חולדה, בתחילה כחווה חקלאית ולימים כקיבוץ, וקיבוץ נען – הראשון שהוקם על ידי חברי תנועת "הנוער העובד" בשנת 1926. הקיבוצים והמושבים במועצת גזר הם מהחזקים והוותיקים בארץ, ועומדים עד היום כעדות לתקופה שחלפה מן הארץ. ברחבי המועצה שזורים מונומנטים אדריכליים מכוננים המרוכזים בתא שטח קטן והנגישות אליהם גבוהה. אלה נותרו עד היום כשרידים למעבדת הניסוי האדריכלית שהגדירה את המרחב הישראלי לדורותיו. כך למשל, לסיפורה של חוות חולדה, מהקמתה ועד להריסתה במאורעות תרפ"ט, יש עדויות בבית הרצל, ביער חולדה ובאנדרטה שבנתה על קברו של אפרים צ'יזיק הפסלת בתיה לישנסקי, והיא מאנדרטאות ההנצחה הראשונות בפיסול הישראלי. כמו כן, מכאן הבקיעו השיירות את המצור על ירושלים במהלך מלחמת העצמאות באמצעות שיירות המשוריינים.

נקודת היציאה המזרחית ביותר שלהן הייתה חולדה, וממנה גם יצאה שיירת חולדה – השיירה היחידה שלא הגיעה ליעדה – לקרב ההרואי שלה. ב-9 באפריל 1948 יצאו מחולדה כוחות "מבצע נחשון" שפרצו את המצור על ירושלים, ומחולדה נפרצה ביוני 1948 דרך בורמה, שהגיעה עד כביש הרטוב-שער הגיא. דוגמה נוספת למונומנטים אדריכליים המצויים במרחב המועצה האזורית גזר הם המבנים ההיסטוריים בקיבוץ נען. הקיבוץ עשיר במבני ציבור מרשימים שתכננו חשובי האדריכלים בישראל בין שנות השלושים לשנות השמונים של המאה ה-20. רבים מהמבנים אינם שמורים כנדרש, חלקם נטושים, ואופן השימוש באחרים חוטא לייעודם המקורי. דוגמה מובהקת לכך היא האמפיטיאטרון אשר תכנן אדר' שמואל מסטצ'קין, "אדריכל הקיבוצים" – אחד משלושת בוגרי בית הספר באוהאוס שבגרמניה שפעלו בארץ ישראל (השניים האחרים היו אדר' אריה שרון ואדר' מוניו גיתאי וינראוב). בשנות השבעים החל האמפי הפתוח לרדת מגדולתו, וכיום הוא עומד נטוש על אף הפוטנציאל העצום שלו. לא רחוק ממבנה זה עומד בית החמרה, אשר טומן בחובו את סיפורה של נען במערכות ההגנה והביטחון. אלו הן רק שתיים משכיות החמדה העומדות בלב הקיבוץ, אך אינן מקושרות ואינן מחוברות לכדי סיפור רציף אחד, וחלקן הגדול הולך ומתפורר.

"מלאו אַסְמִינוּ בָּר וּקְבִינוּ יַיִן / בְּתִינוּ הוֹמִים מְתִינוּקוֹת": סיפורה של התיישבות חקלאית עובדת

הסקירה לעיל מצביעה על כך שאת סיפור המורשת של המועצה מובילה ההתיישבות החקלאית. את ראשיתה של התיישבות זו מספר תל גזר שתולדותיו קשורות במרחב החקלאי הסובב אותו, ואת המשכה מספרים הקיבוצים והמושבים שמימשו את חזון ההיאחזות באדמת הטרשים. וכמו אז גם היום חבל ארץ זה מעובד, בעיקר בגידולים של כרמי יין ומטעים בשנים האחרונות הפכה המועצה לרשות המקומית המובילה במרכז הארץ בגידול ענבי יין, והיא נמנית עם חמשת האזורים המובילים בארץ בגידול כרמים. החקלאות במועצה אזורית גזר מקיפה מגוון פעילויות ותוצרים. המרחב החקלאי הוא המגדיר את אופייה של המועצה יותר מכול, ועושה אותה אטרקטיבית, ריאה ירוקה אחרונה במרכז הארץ ההולך ומצטופף. עיקר שטחי המועצה (כ-80%) מוגדרים שטחים ביעוד חקלאי סטטוטורי, מיעוטם של השטחים הירוקים מוגדרים שמורות, גנים ויערות – הגדרה המעמידה אותם תחת איום ישיר של לחצי הפיתוח. ממערב, מצפון ומצפון-מזרח מוקפת המועצה ביישובים עירוניים בתהליכי גדילה מואצים. שטחי המועצה הם יעד לגריעת שטחים כפריים לטובת בנייה עירונית במסגרת הסכמי גג ותמ"לים. לצד אלה נחלשת היכולת להגן על השטחים החקלאיים, בשל מגמות ארציות: מונוקולטורה (חקלאות חד-זנית) והאחדה – השתלטות גידולים דוגמת אבוקדו וכרמי ענבים ליין, תוך מחיקת המורשת החקלאית ואובדן הערכיות והייחודיות של השטחים החקלאיים, וכן כניסתם הנרחבת של חברות ומשקים גדולים ושליטתם על שטחים נרחבים באזור. בתוכנית הכוללת המקודמת כיום הגדירה לעצמה המועצה שתי מטרות עיקריות: שמירה על השטחים הפתוחים של המועצה, ושמירה על התעסוקה בתחומי החקלאות והתיירות הכפרית כמשאב טבע וכאוצר מורשת וצביון.

גזר: שמורת מורשת – האסטרטגיה

בדומה למרחבים כפריים אחרים בארץ, ובעיקר במרכזה, גם המועצה האזורית גזר נאבקה על שימור צביונה ונכסי המורשת שבתחומה. בשנת 2021 יצא לדרך מהלך תכנוני תקדימי בהובלת משרד ירושלים ומורשת והחמ"ת (החברה הממשלתית לתיירות), ובתכנון משרד רן וולף תכנון אורבני, שכותרתו "מורשת מרחבית" בתחומי המועצה. המהלך האסטרטגי שהוביל משרד התכנון רן וולף הוא מהלך צופה פני עתיד, המנתח תוכניות ונערך אל מול מגמות ארציות ועולמיות – ציפוף, עיור, פגיעה בשטחים פתוחים ואובדן נכסי מורשת. המשרד הוביל את התוכנית למן הרגע הראשון מתוך תפיסה המתייחסת דווקא אל השטחים הפתוחים והשטחים החקלאיים, וכן אל שטחי התפר ביניהם, המצויים בתת-פיתוח – כאל נכס המורשת, ההתיישבות והכלכלה החשוב ביותר של המועצה, וכאל מאיץ לפיתוח ולצמיחה כלכלית. התפיסה אסטרטגית שבלב התוכנית גרסה כי על תוכנית המורשת להוביל ליצירת שכבת הגנה משמעותית על

השטחים הפתוחים, כדי למנוע פיתוח עתידי בתחומם וכדי לאפשר הרחבה עתידית של המהלך אל נכסים בנויים ואל מערכת ההקשרים ביניהם.

כדי להבטיח את שימור המורשת הייחודית של המועצה, המספרת את סיפורה של ארץ ישראל לנוכח אתגרים עתידיים, קבעה התוכנית כי על המועצה לבסס כיום מהלך המעגן את נופיה, שטחיה ומרחביה בתוכנית אסטרטגית סדורה. התוכנית תשמור על מורשתה המפוארת אל מול אתגרי העידן החדש באמצעות הגדרה ועיגון של מודל ייחודי: "שמורת מורשת לאומית". הגנה על "השטיח המרחבי" המגדיר את אופייה של המועצה תאפשר פיתוח עתידי של נכסי המורשת המרשימים בתחומה – מתל גזר ועד לאתרי מורשת ההתיישבות בקיבוץ נען, בכפר שמואל ועוד, תבטיח את אופיים, את המארג שבתוכו הם פועלים, ותיצור מנגנון ניהול המתייחס אל המרחב כולו.

עֵתָה הֵם עוֹלָיִם וְצוֹמְחִים: 2 מחזון למעשה

עם הצגת התוכנית האסטרטגית ואישורה על ידי הגורמים והשותפים המובילים את המהלך יצא לדרך שלב מימוש התוכנית והטמעת החזון בתוכניות העבודה המועצתיות. היות שמדובר במהלך אסטרטגי מורכב, מבוצע הליך הטמעה סדור וארוך טווח, המתחשב בגורמים השונים ומבקש לייצר שותפויות, הידרות ויזמה משותפת כדי לקדם את הגעה אל היעד הסופי. המסגרת המאגדת את המהלך כולו מתנקזת לכדי מהלך לאומי הצהרתי, מגובה תקציבית, להכרה בשטחי מועצת גזר כשמורת מורשת, וכתקדים לאומי לשימור ולהגנה על נוף המולדת ההולך ונעלם מן הארץ. המהלך המקודם כיום יבקש להכיר בחבלי ארץ בעלי חשיבות לאומית כ"מרחבי מורשת", ואלה יעוגנו בהכרזה שתבטיח שימור של אופיים, מעמדם ונופי המורשת שבתחומם, למען הדורות הבאים. מרחבי המורשת שיוכרוזו יתבססו על מרחב גאוגרפי המייצר הקשרים מגוונים בין נכסי המורשת שבתחום המוגדר. מתוך הבנה כי יישום התוכנית בפועל יתבסס על שיתופי פעולה עם גופים וארגונים שונים, המשיכה המועצה בביסוס מנגנוני העבודה עם הגופים המנהלים את השטחים במרחב. בתחומי המועצה, כאמור, מיעוט שטחים שמורים – גן לאומי אחד (תל גזר), ושתי שמורות טבע קטנות – שמורת סלעי האוגליקון, ושמורת עינות גיבתון. לגן הלאומי ולשמורות הטבע ייעוד ותקנות שונים. כך למשל שמורת גיבתון מיועדת להרחבה ורשות הטבע והגנים והמועצה האזורית גזר פועלות יחד לשיפור חוויית הטיול בה. הגן הלאומי תל גזר שהוא ליבת העשייה המשותפת בין שתי הרשויות, וייעודו המרכזי הוא לקלוט קהל רחב, לפיכך נקבע שהכניסה אליו לא תהיה כרוכה בתשלום. לאחרונה הושלמו בו עבודות להתקנת 175 מדרגות, המורידות את המבקרים בסדרת גרמים מרשימה אל מפלס מי התהום. בחודש יולי 2022 התחוללה בתל שרפה גדולה. חשיבות האתר הובילה להחלטת ממשלה לקדם את שיקום הגן והנכסים הארכיאולוגיים שבו, ולפתחו ברוח המרחב, הקושרת בין אתרי המורשת להתיישבות קיימת. בדרום-מזרח המועצה, סמוך לכביש 3, נמצאת רצועה של יערות קרן קיימת לישראל, שהם אתרי טיול פופולריים לתושבי המועצה ולתושבים מן החוץ. ההכרה ביכולותיה של קק"ל לנהל את רצועת היערות העיקרית, הכוללת את יער חולדה, יער משמר דוד, יער המגנים ויער לח", הובילה לחיזוק השותפות האסטרטגית בין הגופים, לקראת הגדרת מרחב תחום שינוהל באמצעות תיאום בין התוכניות השונות המקודמות במרחב המועצה.

כצעד ראשון לביסוס השותפות וליצירת שיח מרחבי אחיד הצטרפה מועצת גזר לפיילוט ארצי של תוכנית "מכלולי התרבות". התוכנית היא חלק ממערך כוללני שמוביל מנהל התכנון להתמודדות עם סוגיות מפתח במרחב הישראלי: דיור, תחבורה, תשתיות, תעסוקה ושטחים פתוחים.

פרק התרבות בתוכנית מתמקד בהבטחת השטחים הפתוחים הנדרשים לקיום המשאבים התרבותיים והחברתיים: מורשת, נוף, פנאי ונופש – כמענה לגידול הצפוי באוכלוסייה, ותוך הנגשה זמינות לכלל התושבים. שכבת מכלולי התרבות הושלמה בכל הארץ, והיא מונה בשלב זה 25 פוליגונים (הגדרה תכנונית למתחמים נופיים). עם השלמת פיילוט ארצי ראשון בהובלת קק"ל ורשות הטבע והגנים באזור השרון, הוחלט לקדם פיילוט נוסף במרחבי גזר – "מכלול תרבות", כעבודה משלימה ליוזמת שמורת המורשת. מרחב המועצה האזורית גזר הוא מקרה מבחן שונה ממכלול השרון, שבוצע כשלב ראשון של הפיילוט, שכן שטחי המועצה פרוסות עדויות לתקופה שחלפה מן הארץ, ועל אף סמיכותם למוקדי אוכלוסייה הם עדיין מצויים בתת-פיתוח תיירותי והתיישבותי.

עבודת המיפוי והגדרת הפוליגון הראשוני נעשתה בשיתוף הדוק בין קרן קיימת לישראל, רשות הטבע והגנים והמועצה האזורית גזר, ובהובלת משרד רן וולף, בשיתוף מתכנתת הערים רות אברהם. בכך הונחה התשתית הפיזית הראשונית ליצירת מנגנון ניהול השטחים במרחב. המיפוי התבסס על איסוף שכבות מידע, ובראשן תוכנית המתאר הכוללנית למועצה האזורית גזר. על גבי שכבת הבסיס הונחו עשרות שכבות: התיישבות, חקלאות וערכי חקלאות, אתרים ארכיאולוגיים, נכסי מורשת התיישבות, אתרי טבע, אתרים בעלי חשיבות אקולוגית, שבילי אופניים, שבילי הליכה מסומנים המשמשים את תושבי האזור על בסיס מקומי יומי, ועוד.

המיפוי הוצלב עם שכבות המנתחות מרחקים מריכוזי אוכלוסייה קרובים בתוך המועצה ומחוצה לה; נעשה ניתוח רציפות ונגישות בין השטחים, והובאו בחשבון שטחים המוגדרים לכתחילה כשטחים שמורים:

גנים לאומיים, שמורות טבע ויערות קק"ל. בהמשך הוגדרו פוליגונים רציפים ומנומקים המניחים תשתית עתידית למהלך פיזי משותף: יצירת שכבת הגנה ומנגנון ניהול משותף שיבטיחו את עתידם של השטחים הפתוחים, שהם קריטיים להמשך ההתיישבות במרכז הארץ בעידן הנוכחי.

"לנו כל הארץ תען, בשמחה ובִּרְקוּד 4": המודל

כפי שהוצג לעיל, המועצה האזורית גזר הייתה הראשונה שקידמה ויישמה בתחומה מנגנון לניהול שטחי מורשת (שמורות מורשת) באופן המתכלל ומארגן רבדים והיבטים שונים במרחב הישראלי. ככלל, הקמתו של מנגנון ליצירת שמורת מורשת היא מהלך צופה פני עתיד, והיא נועדה ליצור מנגנונים המעניקים לשמורת המורשת משמעות סטטוטורית מוגדרת, הכוללת הוראות תכנון, פיתוח, מנגנוני ניהול, מדיניות השקעה ועוד. מדובר בדגם מרחבי המגדיר ממשקים בין קהילה, סביבה ומורשת המוגנות באופן רשמי, בדומה לשמורות טבע ולגנים לאומיים. בשמורת המורשת שבתחומי המועצה האזורית גזר נקבע שהיא תתבסס על מודל המבליט ומדגיש ערכי מורשת בנויים ושאינם בנויים, לצד ערכים סביבתיים, קהילה והתיישבות, חקלאות ותיירות, הפועלים ביחד בתיאום. המהלך מבוסס על שותפות בין כמה גורמים, במטרה להיטיב עם המרחב באמצעות שיתופי פעולה והסרת חסמים אזוריים, להגשמת היעד המשותף. התוכנית המתהווה בימים אלה תגדיר מנגנוני ניהול, ועדות ונהלים, שיפעלו במשותף למען שימור ערכיה של שמורת המורשת. כלל הפיתוח במרחב ייעשה מתוך ראייה כוללת. מנגנוני הניהול יגדירו אזורי פיתוח, אזורי שמורים ומוגנים ועוד, כנגזרת של התוכנית הכוללת ומתוך רצון לפתח ולהעצים את נכסי המורשת הנמצאים בתחומי המועצה. מנגנוני המורשת שיוקמו יציבו להם למטרה להעצים ולפתח נכסי מורשת תרבות, לפתח מסורות ייחודיות ואירועים ולגבש היבטי תוכן נלווים. כל אלה ינכיחו את רוחה של שמורת המורשת בחיי היום-יום של התושבים והמבקרים, וישמשו מנוע לפיתוח תיירותי עתידי. כדי לייצר שכבת הגנה אקטיבית המייצרת הגנה מחד גיסא והנכחה מאידך גיסא, יש לבצע פעולה פיזית מרחבית בשיתוף הגופים הנוספים המנהלים שטחים במרחב, ולהבטיח את ההגנה על השטח במנגנון משותף. בימים אלה מקדמת המועצה באמצעות חברת רן וולף את מהלך ההמשך, שיבסס באופן פיזי את הפעילות הרצויה במרחב. המהלך נשען על התשתית הראשונית ששורטטה בתוכנית מכלולי התרבות, ועל ההבנה כי יש להגדיר גבולות ברורים ופוליגונים הניתנים לתכנון, לניהול ולבקרה משותפת של כלל הגופים, ונשען על חזקתיהם ויכולות הביצוע המוכחות של כל אחד מהם. המשך המהלך יכלול בחינה מעמיקה של כלל התוכניות במרחב, גיבוש מתודולוגיה משותפת המתבססת על שטחים, היקפים וצפי פיתוח, במטרה לקבוע גבולות ברורים לשטחים מנוהלים. הגדרת השטחים תניח באופן פיזי ומוסכם בסיס להמשך ההצמחה של נכסי המורשת המצויים במרחבי המועצה איך אינם מוכרים ואינם מנוצלים, בדגש על נכסי המורשת של ראשית ההתיישבות.

סיכום: הנה ימים באים 5 – ממאה השנים הראשונות למאה השנים הבאות

נופה של הארץ נקבעה בראשית שנות העשרים באמצעות מפעלי הנוף והיעור האדירים שהובילה הקרן הקיימת לישראל. משמעותו של יער חולדה, יער נטע אדם הראשון בישראל, היא יוצאת דופן, שכן היער הוא מפעל חלוצי שחולל שינוי בתבנית נופה של הארץ. לשטחים הפתוחים יש חשיבות במישור הלאומי. הם מהווים תבנית נוף מולדת ההולכת ונדחקת במהירות בשל הצורך הדחוף לפתח פתרונות מגורים ותשתיות, בדגש על מרכז הארץ. מועצה אזורית גזר היא נכס מורשת אחרון במרכז הארץ, ומכאן – המקום שבו הונחה התשתית למפעל הנופי הגדול ביותר שידעה המדינה. יש לדאוג לשימורה של המורשת הנופית וההתיישבותית בארץ, למען הדורות הבאים. לצד המהלכים ארוכי הטווח המקודמים בשותפות ובמציאות פוליטית ושלטונית מורכבת, יוצאת אל הדרך הסנונית הראשונה המבשרת על הצלחת המהלך והגעתו אל השטח. בימים אלה נשלמות ההכנות לפתיחה מחודשת של חוות הרצל שביער חולדה, בשיתוף ובהובלה משותפת של קק"ל והמועצה האזורית גזר, ובניהול חברת רן וולף. החווה תיפתח לקהל הרחב כ"בית תרבות עונתי", העושה שימוש בחללי הבית השמורים ובשטחי היער הנרחבים שסביב. פעילות התוכן תחולק לארבע עונות המבטאות את רכיביו הייחודיים של מרחב מורשת גזר והיער הישראלי הראשון: סתיו – חקלאות; יערנות והחווה החקלאית; חורף – סביבה: קיימות, טיילות ורכיבה; אביב – גבורה: גיבורות מקומיות; קיץ – התיישבות: היישובים במוקד הפעילות. המקום יהווה בית ופלטפורמה ליוזמות, ליוצרים, לאומנים ולפעילים אשר מביאים לידי ביטוי בעבודתם את התחום ה"ירוק", היערני, הבוטני, אשר מתכתב עם המורשת המרחבית והכוחות המקומיים, מוקיר אותם וממנף אותם לכדי עשייה ברמה הגבוהה ביותר. לפתיחתו המיידית של הבית יש משמעות קריטית להצלחת התוכנית ולהנעת השטח לפעולה גורפת ומשמעותית. החווה תהיה למוקד שממנו יצאו יוזמות מרחביות ואליו יתחברו מהלכים רחבים, כחלק מן התוכנית האסטרטגית. הנכחה פיזית של פעילות, כחלק מתפיסת שמורת המורשת, דווקא במקום שבו ניטע ב־1907 יער נטע אדם הראשון ששינה את פניה של הארץ לעד, היא צעד תכנוני, הצהרתי ותוכני חשוב, שיקדם את תפיסת מרחב המורשת הלאומי.

בשנת 2021 יצא לדרך מהלך תקדימי בשותפות בין משרד ירושלים ומורשת, החברה הממשלתית לתיירות והמועצה האזורית גזר. המהלך מתקדם כיום בשלושה מישורים מקבילים:
1. התשתית: קידום מהלך לאומי הצהרתי שיבסס את חשיבות המרחב ויבטיח את מעמדו בראייה לאומית;

2. המנגנון: הגדרה פיזית של שטחים שמורים (פוליון) והקמת מנהלת/ מנגנון משותפים לגופים מנהלי השטחים במרחב. זאת כדי להגדיר מודל שימור, תפעול ואכיפה שיבטיח הגנה ארוכת טווח על השטחים.
3. הפעולה: הנכחת המהלך במרחב באמצעות פתיחה של חוות הרצל לאור פרוגרמה מארגנת מוקפדת, המביאה לקדמת הבמה תכנים רלוונטיים.

על המחברים

רוני בורג | roni@ranwolf.co.il

אדר' רוני בורג, בוגרת בהצטיינות של המחלקה לאדריכלות בבצלאל. בשנת 2016 הצטרפה ל"חברת רן וולף, תכנון אורבני וניהול פרויקטים". מאז שנת 2021 היא סמנכ"ל התכנון של החברה, ומנהלת את צוות המתכננים העוסק בפרוגרמות תוכן המתמקדות במרחב, במורשת ובתרבות, ובהפעלת מבני תרבות וציבור בנושאים אלה.

רן וולף | ran@ranwolf.co.il

רן וולף, מתכנן ערים בהכשרתו, ומנכ"ל חברה עצמאית לתכנון אורבני וניהול פרויקטים מאז שנת 2012. בעברו הוביל את פרויקט השיקום של נמל תל-אביב, ואת שיקום נמל יפו בשנים שלאחר מכן. חברת רן וולף מונה כשלושים עובדים, ומתמחה בשיקום מרחבים אורבניים בדגש על אתרי שימור מורשת ותרבות. רן וולף ואדר' רוני בורג הובילו ומנהלים גם היום את המהלך האסטרטגי מטעם משרד ירושלים ומורשת, מועצה אזורית גזר והחברה הממשלתית לתיירות

מקום וביוגרפיה של אדם והתרומה לשימור המורשת הבנויה במושבי העובדים
ביוגרפיה היא סוגה ספרותית המתארת תולדותיו של אדם. היא יכולה להתבסס על ראיונות עימו, על עיון בתעודות שהותיר, על צילום, על מחקר מעמיק על אודות רעיונותיו ועשייתו, אך גם על תחנות חייו: המקומות שבהם שהה, עבד וגיבש את תפיסת עולמו או הותיר את חותמו.
רבים הם נכסי המורשת הבנויה שחויית השעות, הפעילות וההתבוננות בהם קשורה באדם, זה שהיה מעורב בהקמתם או פעל בהם. במושבי העובדים קשר זה הדוק במיוחד. את עקרונות מושב העובדים, את ניסוחם ואת מימושם אי אפשר להבין ללא הדמויות שגיבשו אותם ותחנות חייהם. לאלה גם אלה ביטוי בסוכני הזיכרון שנותרו במושבים והם עדות לייחודה האידיאולוגי, החברתי והפיזי של צורת יישוב זו.

פנחס וולף: מטרנוב שבגליציה להקמת נהלל

איתמר בן דוד

תקציר

את עקרונות מושב העובדים – כמו את נהלל, מושב העובדים הראשון שנוסד בספטמבר 1921 – אי אפשר להבין ללא היכרות עם הדמויות שגיבשו את העקרונות והתנסו במימושם במושבים עצמם. בדמויות אלה היו בעלי שם שזכו להיכלל בפנתיאון הזיכרון הלאומי, ורבים אחרים שהם חלק מהזיכרון האינטימי של משפחות ויישובים. מטרת סקירה זו היא לתאר את מסלול התחנות בחייו של איש אחד, פועל חלוץ בן העלייה השנייה, מיום עלייתו לארץ ישראל ועד להתיישבותו במושב העובדים הראשון נהלל. בתחנות אלה התנסה בצורות ההתיישבות שהתקיימו בארץ ישראל, למד והכיר את יתרון ואת חסרונותיהן, וגיבש את עמדותיו כלפי צורת התיישבות חקלאית חדשה שתתאים לתנאי ארץ ישראל ולחברה חדשה שהחלה מתגבשת בה. עם השנים השתנו תחנות אלה; רבות שינו את מעמדן מיישוב חקלאי לעירוני; מתארן,

כלכלתן, חברתן וניהולן השתנו גם הם. ולמרות השינויים, ההליכה בעקבות פועל – ולימים איכר – אחד חושפת לא רק סיפור של מקום ואדם, אלא גם את תהליך התגבשותו של רעיון מושב העובדים.

מבוא

מושב העובדים נהלל הוקם בחודש ספטמבר 1921. מתיישביו הראשונים נמנו עם בני העלייה השנייה, ואליהם הצטרפו בני העלייה השלישית, צעירים יוצאי מזרח אירופה אשר עלו ארצה כבודדים או בקבוצות קטנות. את נופה של ארץ ישראל, את תושביה ואת אפשרויות התעסוקה בה הם לא הכירו, אבל הם דגלו בערכים החברתיים והתרבותיים שרכשו בארצות מוצאם. הם ראו בעלייתם חלק מהתפתחות לאומית ציונית שהציבה את חזון ההתיישבות בארץ ישראל כדרך לקיומו העתידי של עם ישראל, ותחיית השפה העברית הייתה מרכז הווייתם התרבותית. הם היו חברים במפלגת "הפועל הצעיר", ומעמודי התווך בתפיסותיה הלאומיות והחברתיות-סוציאליסטיות.

נהלל לא הייתה התחנה הראשונה של אותם חלוצים; את מסלול התיישבותם מאז עלייתם ארצה קבעו המקומות שבהם נמצאה להם תעסוקה. מקומות אלה היו בעיקר מושבות, שייצגו עבורם צורות התיישבות שהיו מוכרות להם ממקומות מוצאם, אך גילם הצעיר, הצורך להתמודד עם קשיי מציאת עבודה והרצון להקל על בדידותם גרמו להם להתארגן בחבורות. בחבורות אלה ביטאו החלוצים את עמדותיהם, התדיינו ביניהם וגם גיבשו רעיונות ליצירת צורות התיישבות שתאמנה לתפיסות עולמם, לרצונותיהם ולצורכיהם. בחינה של עקרונות המושב שפרסם אליעזר יפה בחיבורו בשנת 1919 מצביעה היטב על התפתחות זו. קרקע לאומית, עבודה עצמית, ערבות הדדית, שותפות בקנייה ובצריכה – לכל אלה היו ניצנים בצורות התיישבות בארץ ישראל שקדמו להקמתו של מושב העובדים, ושהחלוצים שהו בהן באופן זמני עד שבחרו את מקום התיישבותם הקבועה.

מטרת סקירה זו היא להציג את התחנות הראשונות במסלול התיישבות של סבי, פנחס וולף, את האידאולוגיה שליוותה את שהותו ואת עבודתו מיום עלייתו לארץ ישראל ועד להתיישבותו בנהלל, מושב העובדים הראשון. הסקירה תלווה בתצלומים המתעדים התפתחות זו, והם מחדדים עוד יותר את החשיבות שיש לחיבור בין אדם למקום בהתוודעות להתגבשותם של רעיונות מושב העובדים, ולצורת התיישבות הייחודית שביטאה רעיונות אלה.

פנחס וולף: תחנות חיים בדרך לנהלל

פנחס וולף נולד בשנת 1889 בעיר טרנוב שבגליציה, בשוליים המזרחיים של האימפריה האוסטרו-הונגרית. הוריו היו חסידים יראי שמיים שעסקו לפרנסתם במסחר. הוא התחנך בלימודי קודש בחדר ובישיבה. כמו חלוצים רבים בתקופתו, בנעוריו הוא נסחף ברוחו אחר הרעיון של תחיית ציון ותחיית השפה העברית, וקרא בסתר בכתבי ההשכלה. בהמשך הוא השתייך לתנועת הנוער הציוני "השחר", מרד בהוריו ועלה לארץ ישראל בשנת 1908.

פנחס הסתיר את כוונתו לעזוב את המשפחה ולעלות לארץ. לאורך השנים הוא שב ותיאר את עזיבתו הפתאומית. תחילה הוא הסתפר וגזז את פאותיו כדי להסוות את זהותו. בעודו יושב בקרון הרכבת היוצאת מתחנת הרכבת בטרנוב הוא ראה על הרציף את אמו, מחפשת אחריו עם צוות שוטרים. הרכבת יצאה לדרכה, והמסע של פנחס לציון החל. אביו ישב עליו שבעה בגלל כפירתו והחלטתו לעלות לציון. כעבור שלוש שנים עלה אחיו הצעיר דוד, ולאחר שנים מספר עלה גם האח הבכור נתן. בני המשפחה שלא עלו נספו בשואה, למעט אחת. זו ניצלה, עלתה לארץ ישראל וסיפרה את סיפור השמדתם האכזרי על ידי הנאצים לאחר כיבוש טרנוב.

כמו רבים מחלוצי העלייה השנייה, גם פנחס החל לעבוד כפועל חקלאי מייד עם עלייתו. הבחירה בעבודה זו הייתה חלק מתפיסת עולמו. הוא היה ממקימי מפלגת הפועל הצעיר ודבק ברעיונות שעיקרם מימוש הציונות בעבודה עברית, תוך התמקדות בכיבוש העבודה ובכיבוש האדמה. הוא וחבריו האמינו שרק אם המושבות יעסיקו את העולים החלוצים בעבודה חקלאית ובשמירה יתאפשר קיומם בכבוד, ובכך יתגשם הרעיון הציוני.

תחנות הראשונה בארץ ישראל הייתה המושבה חדרה. המושבה מנתה אז בתים בודדים ומשפחות ספורות שחיו בהם, לאחר שנות קשיים, חולי ומוות במחלת הקדחת. ריח ביצת חדרה הורגש בכל מקום, וקרקורי הצפרדעים הגיעו למרחקים. לא הייתה במקום משפחה שלא היו בה אבדות בנפש. ממשפחות שהיו בהן שמונה או עשר נפשות נשארו בחיים אחד או שניים מבני המשפחה. ציבור הפועלים הקים ועד כדי שייצגו מול מוסדות המושבה המשתקמת. איכרי חדרה קיבלו בשמחה את תגבורת הפועלים, אשר הגיעו למושבה כדי למצוא בה עבודה ולחיות בה. חיי החברה והתרבות במקום היו משותפים באותם ימים לציבור האיכרים ולפועלים – דבר חריג לתקופה זו בארץ ישראל.

הקבוצה "לגיון עבודה" שמה לה למטרה את כיבוש העבודה והשמירה כאחת. חבריה נחלקו לשניים: אחדים נמנו עם אנשי "השומר", שעיקר עיסוקם היה כיבוש השמירה במושבה, ואחרים ששילבו בין

עבודה ושמירה ולא השתייכו לקבוצת השומר. החברות בלגיון של אלה וגם אלה חייבה הישמעות לתקנון בן 14 סעיפים שנוסח ברוח משמעת צבאית: כל צעיר מישראל חייב להקדיש שנתיים מחייו לעבודה ולשמירה; על החברים לגלות נכונות לכל תפקיד ולהישלח לכל משימה – כאנשי צבא. הם חיו חיים משותפים, והחברות בלגיון הקנתה להם ביטחון כלכלי וחברתי. הלגיון ארגן את חבריו בקבוצות והפנה אותן לכבוש מקומות חדשים. כך, למשל, אחת מקבוצות הכיבוש עזרה ליהושע חנקין, גואל האדמות, במימוש הבעלות על קרקעות שרכש בסמוך למושבה חדרה. הקבוצה שפנחס השתייך אליה עזרה בשנת 1909 ל"אגודת נטעים", חברה שייסד אהרון אייזנברג להקמת חוות המטעים חפצי-בה, בשטח שנכלל באדמות שרכש יהושע חנקין עוד בשנת 1890 להקמת המושבה חדרה. החווה הוקמה מדרום לשפך נחל חדרה ולמנהלה נבחר תנחום חנקין, אחיו של יהושע. לימים החליפו משה ליובין, שנישא לימימה בלקינד, ימימה הייתה בתו של שמשון בלקינד, אחיה של אולגה חנקין, אשתו של יהושע. קבוצת הכיבוש שפנחס נמנה עימה הכשירה את הקרקע עקרה יבילות בשטחי ביצת עטה, יישרה את הקרקע ונטעה שתילים. אחדים מחברי הקבוצה לא הסתפקו בעבודה זו והשלימו

את הכנסתם במשקי האיכרים במושבה. כבר בשנתם הראשונה במושבה הם התבססו בה בזכות דבקותם בעבודה הקשה, בידיים מדממות מיבלות שנגרמו מחיכוך כף היד במוטות המעדר (הטוריה), התמודדותם עם התפרצויות קשות של מחלת הקדחת. בראשית התיישבותו בחדרה הכיר פנחס את אשתו הראשונה, החלוצה רחל גולדשטיין. רחל עלתה לארץ ישראל ב-1910, שנתיים אחריו, מהעיר יזפקי ברוסיה. היא עלתה עם שני אחיה, מונס גולדשטיין, ממיסדי שכונת בורוכוב, ראשיתה של גבעתיים, ומשה גבעוני, ממיסדי ארגון השומר. הילדים גדלו בבית ציוני, ורחל השתייכה גם היא למפלגת הפועל הצעיר והתמסרה לרעיון כיבוש העבודה העברית. היא עבדה כפועלת בכל עבודה שהוצעה לה במושבה. בתקופות שונות הוטל עליה לדאוג לצורכי קיום של ארבעים איש במטבח הפועלים הדל, ועבודתה תוארה כקשה ביותר. מעת לעת היא טיפלה במסירות בחולי הקדחת שנאבקו על חייהם. פנחס ורחל, עם חבריהם יחד, המשיכו בניסיונות להתיישבות שיתופית בחדרה על פי העקרונות שהתוותה מפלגת הפועל הצעיר – כיבוש העבודה וכיבוש האדמה. באותן שנים הם השתייכו לקבוצת פועלים שעבדה בפרדס דורשי ציון, שנמצא בדרום המושבה חדרה. אהרון אהרונוסון היה המנהל המקצועי, והדריך את הפועלים בעבודות הפרדס השונות. בעקבות הדרכתו נענתה קבוצת הפועלים לקחת על עצמה את העיבוד השנתי של הפרדס, ויוזמתה זכתה להדים בקרב ציבור הפועלים בארץ ישראל. ההצלחה של ניהול פרדס דורשי ציון קידמה משא ומתן בין המשרד הארצישראלי לבין אהרון אהרונוסון, ועניינו מסירת העיבוד של פרדס גן שמואל - שניטע על ידי "חובבי ציון" ונקרא על שמו של הרב שמואל מוהליבר - לחברים בקבוצה שעבדה בפרדסי "דורשי ציון" בחדרה ושרבים מחבריה השתייכו לתנועת "פועלי ציון". פנחס וחברו הטוב יונה הורביץ קיבלו על עצמם לעבד כרם זיתים ששטחו 160 דונם, סמוך לפרדס גן שמואל, וזמן קצר אחר כך, ב-1912, זכתה קבוצת הפועלים לעבד את פרדס גן שמואל. בשנת 1913 נישאו פנחס ורחל, ובאותה שנה נולד להם בנם בכורם שמואל שהיה הילד הראשון בפרדס גן שמואל. מבין הילדים שנולדו לחברי הקבוצה, הוא היה היחיד ששרד את מחלת הקדחת. עם שותפיהם לקבוצת הפועלים השונות נמנו דמויות בולטות בקרב עולי העלייה השנייה ואבות ההתיישבות, ובהם יונה ובילה הורביץ, שמואל דיין, ברל כצנלסון, יוסף ויץ ואחרים. במפגשים הרעיוניים שהובילו אישים אלה הם חידדו עוד יותר את הצורך בייסודה של צורת יישוב חקלאית שתתאים לפועלים, לתפיסותיהם, לשאיפותיהם ולצורכיהם. במהלך שנותיהם בחדרה זכו פנחס ורחל בבית ובחלקת קרקע, חלק מעשרה בתים שנוספו למושבה – בתי עזרא. הבתים נבנו ביוזמתה של חברת "עזרא" מגרמניה, אשר השקיעה באותה עת בחיזוק היישוב בארץ ישראל. חמישה מהמבנים הוקצו לבני איכרים, וחמישה לפועלים (על הזכייה בבית ראו אירוסים 3, 4, 5). הקצאה זו סימלה ניצחון במאבק ממושך של הפועלים מול איכרי חדרה בדרישה למעמד חברתי שווה ולזכות לבנות בית במושבה (מבין בתי עזרא נותר מבנה אחד שזכה לכינוי "בית הפועלים הראשון", ביתו של משה ליובין) ¹. משפחת וולף, בגלל השתייכותה לקבוצת פועלים שהחליפה עבודות ונדדה בין הפרדסים הסמוכים למושבה, לא מימשה את זכותה לבית בבתי עזרא, ומשעזבה צפונה כעבור שנים אחדות העבירה את זכותה לפועל אחר.

בתקופה שבה שהתה המשפחה בחדרה חלו פנחס, רחל ושמואל בנם בקדחת שחור השתן, ולאחר שהחלימו החליטו עם עוד פועלים לעבור לגליל ולעבוד במושבות שם כפועלים עבריים, אך גם כשותפים לשמירה עברית. באותן שנים נדדה קבוצת הפועלים בין מושבות הגליל כפר תבור, יבנאל, מנחמיה, סג'רה ומגדל. היא עברה ממשק איכרים אחד לאחר, וחבריה ספגו רעיונות ששילבו עבודה עברית ושמירה עברית, קרקע בבעלות הלאום, משק משפחתי ועזרה הדדית. בשנת 1919 הצטרפו פנחס, אשתו ובנם לקבוצת הפועלים שהקימה את חמרה – הניסיון הראשון לייסד מושב עובדים באדמת חברת יק"א, סמוך למושבה מטולה בגליל העליון.

חמרה הוקמה בשנה שבה החליטו שתי קבוצות פועלים – פועלי ציון בראשות דוד בן-גוריון ו"הבלתי מפלגתיים" בראשות ברל כצנלסון להתאחד ולייסד מפלגה ציונית סוציאליסטית – "אחדות העבודה".

בוועידת האיחוד שהתכנסה בפסח 1919 הודיעו על רצונם להקים יישוב שיממש את עקרונות מושב העובדים, עקרונות שזה עתה זכו לפרסום: התיישבות על אדמת הלאום, משק מעורב בעיבוד עצמי ועזרה הדדית. חיים מרגלית קלוורסקי, מנהל מושבות יק"א בצפון, נענה לאתגר, ויישבם בקרקעות שהיו בבעלות חברת יק"א. ניסיון ההתיישבות בחמרה לא האריך ימים. הקבוצה המייסדת לא החזיקה מעמד, היישוב ננטש חודשים אחדים לאחר הקמתו, ב-1 בינואר 1920 משיצאו הבריטים מאזור הגליל בראשית נובמבר 1919 בהתאם להסכם שנחתם בשיאה של המלחמה בינם לבין צרפת בדבר חלוקת אזורי הכיבוש (הסכם סייקס-פיקו, 1916) – הפך האזור לשטח מאבק בין הכוחות הערביים לבין הצרפתים. היישובים היהודיים באצבע הגליל, גם אם ניסו לשמור בתחילת המאבק על ניטרליות, נקלעו לתוכו. בתחילת ינואר 1920 החלו איכרים נוטשים את המושבה מטולה, ואיתם נטשו גם חברי חמרה. בין העוזבים הייתה גם משפחת וולף. לאחר שנות נדידה ועבודה חקלאית כפועלים במסגרות שונות ומגוונות, כחלק מתנועה אידאולוגית וחברתית, החליטו פנחס ורחל להצטרף לגרעין המייסד של מושב העובדים הראשון, נהלל. הם הגיעו להתיישבות שם כקבוצה שחלק מחבריה היו פועלים וחלקם בני איכרים ממושבות הגליל העליון. רחל חלתה ערב העלייה לקרקע בשנת 1921. היא נשלחה לבית החולים בצפת, נותחה אבל לא החלימה, ונקברה בינואר 1922 בבית העלמין בעיר הגלילית. על מצבתה נכתב: "פ"ג החלוצה רחל וולף... מראשוני כובשי העבודה העברית." באביב שנת 1927 נישא פנחס בשנית. אשתו, דובה רייגרודצקי, נולדה בשנת 1899 בעיר ברדיצ'ב באוקראינה. אביה עסק במסחר, והיא עצמה קיבלה חינוך מסורתי. לאחר שלא התקבלה ללימודי רוקחות באוניברסיטה בשל יהדותה, עלתה לארץ ישראל בשנת 1923 ועבדה במשק חקלאי בכפר תבור, שם הכירה את פנחס. שמואל, בנו הבכור של פנחס, היה בן 14 בעת שנישאו. לפנחס ולדובה נולדו עוד ארבעה ילדים: מוטיק, לאה (גריזולט), נעמי (בן דוד) ובנצי (איורים, 7, 8). כעבור שנים מספר שמואל נישא, והקים משפחה. נעמי היא אמי. משפחתי לא נטשה את הקשר עם מושב העובדים, והתיישבה במושב גאליה, שנוסד בשנת 1948

סיכום

סבי ורחל נרשמו להתיישבות בנהלל. בגלל פטירתה של רחל הגיע סבי לנהלל חצי שנה אחרי הקמתו, והוא אלמן עם ילד יתום. הבחירה להתיישב בקביעות בנהלל נעשתה אחרי שנות נדודים ברחבי ארץ ישראל ועבודות זמניות בחקלאות ובשמירה. בבואו לנהלל היה פנחס ספוג ברעיונות שאימץ ובחוויות שחווה במקומות שהותו, בפרדס דורשי ציון בחדרה ובגן שמואל, ובמשקי האיכרים במושבות הגליל. עתה יכול היה לממש את השקפת עולמו ולנצל את ניסיונו הרחב, ולהיות שותף להקמתו של יישוב שהוא שונה מהמושבות. בנהלל הוא הקים משק חקלאי, ויישם את עקרונות מושב העובדים בדבקות ובאמונה כדרך חיים נכספת. ולא הסתפק בכך. בשנות השלושים והארבעים פעלו הוא ואשתו השנייה בקליטת עליית הנוער בנהלל, סייעו בהקמת מושבי עולים בנגב ועוד. לאחר קום המדינה עסקו בני המשפחה המורחבת בהתיישבות חקלאית, בקליטת עלייה ובשירות בכוח המגן ובצה"ל, כדרך למימוש הציונות ולאהבת הארץ. פנחס נפטר בשנת 1979 ונטמן בבית העלמין המקומי בגבעת שמרון, הסמוכה לנהלל. ב"צעידה" בעקבות תחנות חייו של סבי יש תרומה כפולה. האחת – היא ביססה את ההכרה ולפיה כדי להבין את התפתחותו של רעיון מושב העובדים ואת מימושו אי אפשר להסתפק רק בתיאור רעיונות שהשמיעו בעלי שם ובציון אירועים כרונולוגיים שזכו לפרסום בעיתונות המקומית והונצחו לימים במחקר ובספרי ההיסטוריה. יש צורך להכיר את האנשים, ששמן של רבים מהם לא הוזכר בספרי ההיסטוריה, ואת המקומות שבהם שהו, ובהם גם ניסו לממש את הרעיונות הגדולים אותם ספגו. היכרות זו מבליטה את החשיבות שיש להיסטוריה המקומית, לסיפור ולזיכרונות האינטימיים בבואנו לתעד ולשמר את המורשת ונכסיה. האחרת – התרומה המשפחתית. בניגוד לרבים מאבות ההתיישבות, אשר כתבו את סיפורם, סבי התמקד במימושה של הדרך שבחר בה, לחיות חיי עמל, ולא דאג לכתוב ולפרסם את קורות חייו. באמצעות חיפוש בכמה מקורות כתובים, האזנה לסיפורים משפחתיים, איסוף מידע בארכיון העיר חדרה שבמוזיאון החאן, זכתה משפחתו להכיר את מסלול חייו: מנער תלמיד חדר וישיבה בגליציה ועד לזכאות להיכלל ברשימת מייסדי נהלל, מושב העובדים הראשון

על המחבר:

איתמר בן דוד | itamar.spni@gmail.com

איתמר בן דוד, גאוגרף מתכנן ערים ואזורים. לשעבר מנהל תחום התכנון בחברה להגנת הטבע (2006 – 2017), ויושב ראש הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה מחוז חיפה במשרדי האוצר והפנים (2017 – 2022).

קריאה נוספת

- אלישיב, א' וטלבי, י' (1982). אלבום חדרה. שליג' עמ' 47 (שכון לפועלים – בתי "עזרא").
 - אמתי, מ' (עורך) (1971). נהלל: חזון בהגשמתו (ספר היובל). ראשון למושבי עובדים, תרפ"א-תשל"א, 1921 – 1971. מפעלי תרבות וחינוך.
 - דיין, ש' (1959, 26 בינואר). דרכו של יונה הורביץ. דבר.
 - דיין, ש' (1968). עם אבות ההתיישבות. מסדה. עמ' 74 – 78, 298 – 299.
 - חבס, ב' (עורכת) (תש"ז). ספר העלייה השנייה. עם עובד. עמ' 202 – 217, 258 – 262.
 - סמילנסקי, מ' (1978). פרקים בתולדות היישוב. דביר. עמ' 166 – 171, 176 – 177, 199 – 200.
 - עבר הדני (תש"א). חדרה: תרנ"א-תשי"א, 1891 – 1951: שישים שנות קורותיה. מסדה וחברת מייסדי חדרה. עמ' 198 – 199.
- ### מקורות נוספים
- ארכיון העיר חדרה, מוזיאון "החאן".
 - ביקור במוזיאון החאן בחדרה, פגישה עם מנהלת המוזיאון דורית גורן וצוות המוזיאון, 17 בנובמבר 2020.
 - סיור במרכז חדרה עם מאיר ליובין, 29 באוגוסט 2022.
 - רב-שיח בביקור ובכנס משפחת וולף במוזיאון החאן בחדרה, 12 באוקטובר 2022.

סיפורו של מקום: הרעיונות, הדמויות והמרחב ותרומתם לעיצוב מורשתו

את הדין בצמיחתם של רעיונות אי אפשר להפריד מניתוח מאפייניהן של הדמויות שהגו אותם, מאירועי הזמן, ומהמרחב שבו הם צומחים. מהותה של מורשת תרבות היא באפשרות לתחום אותה בזמן, ביכולת לזהות את החברה היוצרת אותה, בתפיסותיה, ברעיונותיה ובמרחב שבו היא נוצרת ומתפתחת. עובדות אלה מסבירות את השימוש הגובר בצירוף הלשוני "סיפורו של מקום" בבואנו לתעד נכס ואתר מורשת, את מאפייניו המוחשיים, את ערכיו, ואת יחסיו עם הסביבה והחברה שהוא שוכן בהן. העדפתו של צירוף זה מקורה בתפיסה שהוא מקדם העמקה בהיבטים נוספים, שהבולטים שבהם הם ערכים לא מוחשיים, חברתיים ותרבותיים, תחושת המקום והיחס למקום, והזיכרון המאדיר את המקום, גם הביוגרפי והאינטימי וגם הלאומי. בבואנו לנתח את צורת ההתיישבות מושב העובדים ואת מורשתה איננו יכולים להתעלם מכל אלה

סיפורו של מקום: יצחק וילקנסקי, החווה החקלאית בחולדה וקבוצות הפועלים שעבדו בה, וחלקם בהתגבשותם של עקרונות מושב העובדים

תמר אגמון

תקציר

תולדותיה של חולדה נחלקות לכמה פרקי זמן: 1906 – 1910 – 1910 – רכישת הקרקע ונטיעת היער; 1910 – 1929 – הקמתה של חווה חקלאית; שלהי – 1930 התיישבות גרעין חברים מתנועת גורדוניה והקמתו של קיבוץ; אמצע שנות השמונים של המאה ה-20 – משבר הקיבוצים וההחלטה של הקיבוץ להיכלל ברשימת "הקיבוצים החדשים", לעבור תהליכי הפרטה ולהיפך לאגודה קהילתית; 2013 – השלמת בנייתה של שכונת הרחבה; 2017 – הקמתה של שכונת בנינים. לזהותו של היישוב תורמים נכסי מורשתו המוחשיים. אחדים מהם מייצגים את הזיכרון הלאומי הישראלי, ובאלה יער חולדה ובית הרצל, ואלהם מתווספים אישים בעלי שם – הוגים, מנהיגים ויוצרים. במרחבי הקיבוץ עצמו נותרו על תילם נכסי מורשת הנושאים את הזיכרון המקומי. נכסים אלה תואמים את פרקי הזמן המרכזיים את סיפור המקום של חולדה. סקירה זו תתמקד בפרק אחד בתולדות חולדה, השנים 1910 – 1929, עת הייתה חווה חקלאית. בתקופה זו פעלו בחווה שני גורמים עיקריים: יצחק וילקנסקי (וולקני), שחולדה הייתה עבורו שדה ניסיונות לרעיונות התיישבות שלימים נמצא להם ביטוי במושב העובדים; וקבוצות פועלים שעבדו בחווה, נאבקו על קיומה, ספגו את רעיונותיו של וילקנסקי והותירו את חותמם בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל.

פתח דבר

שלוש סיבות הובילו אותי לכתיבת סקירה זו. האחת, חגיגות מאה שנה להיווסדו של מושב העובדים הראשון, נהלל, בשנת 1921. השנייה, האזכור המועט של תרומתו של יצחק וילקנסקי לצורת ההתיישבות מושב העובדים: הרעיונות שהעלה והניסיונות להגשימם בחוות החקלאיות שהוקמו בארץ ישראל בעשור הראשון של המאה ה-20, עד הקמת נהלל. והשלישית, הסיפור האישי שלי. סיפור זה הוא חלק מתולדות ההתיישבות הצינונית במרחב הארץ-ישראלי, ונקשר בקבוצות הפועלים שעבדו בחולדה. אבי, יואל אפרת, פעל בחולדה ונמנה עם "קבוצת רחובות" שהתיישבה בה במטרה להקים שם מושב עובדים; ודודי, בנימין מונטר, הגיע גם הוא לחולדה, היה מועמד לעלות להתיישבות בנהלל, ואלמלא נהרג בתליחי לצד טרומפלדור ייתכן שהיה זוכה להיכלל ברשימת המייסדים שם.

לכל שלוש הסיבות אחיזה במקום אחד, בחולדה. כדי לבחון את הקשרים בין חולדה לבין יצחק וילקנסקי, הרעיונות שלימים היו לחלק בלתי נפרד מעקרונות מושב העובדים, ותרומת קבוצות הפועלים להגשמתם, תתמקד סקירה זו בשנים 1910 – 1929, שבהן פעלה בחולדה חווה חקלאית.

מבוא: חולדה בשנים 1905 – 1929

פרק השנים 1905 – 1929 בתולדותיה של חולדה נחלק לשניים. בחלק הראשון, 1905 – 1910, נרכשה קרקע מתושבי הכפר הערבי ח'ולדה, במימון שלושה גופים: חברת גאולה, בנק אפ"ק (Anglo Palestine Company) והקרן הקיימת לישראל. לאחר תהליך ארוך ומייגע נרכשו בחודש יוני 1905 אלפיים הדונם הראשונים, שכללו באר (ביר שח'מה). הבאר הייתה מקור המים היחיד במקום, ומשום כך גם מקור למאבקים עם ערביי הסביבה. בשנת 1908 הועברה הבעלות על הקרקע לידי הקרן הקיימת, וזו החכירה אותה ל"אגודת תרומות עצי זית", שנוסדה בשנת 1904 כדי לקדם את ייעור ארץ ישראל. להגשמת הרעיון הוחלט לאסוף תרומות מיהודי העולם ובאמצעות קרן קיימת לישראל לנטוע בקרקעותיה אלה שאינן מתאימות לחקלאות – עצי זית. לאחר פטירתו של תיאודור הרצל (1904), במהלך הקונגרס הציוני השביעי, הכריז אוטו ורבורג כי היערות שיינטעו בארץ ישראל יישאו את שמו של הרצל. ההכרזה הובילה להחלטה לנטוע באדמות חולדה יער עצי זית. החלק השני, 1910 – 1929, נקשר בהקמתה של חווה חקלאית בניהולו של יצחק וילקנסקי ובקבוצות העבודה שעבדו בחווה, ספגו את רעיונותיו וניסו להגשימם. איור 1. מציג את עבודת הפועלים בחוות חולדה בשנים הראשונות. יצחק וילקנסקי שהה בחווה החקלאית בשנים 1918 – 1910 והפועלים שהיו מאורגנים בקבוצות עבודה הוסיפו להגיע אליה. לילקנסקי ולקבוצות הפועלים הייתה תרומה מרכזית להתגבשותה של צורת ההתיישבות מושב העובדים. במאורעות תרפ"ט בשנת 1929 נהרסה החווה, ושנתיים אחר כך, ב' 1931, התיישבה במקום קבוצת גורדוניה וייסדה את קיבוץ חולדה.

החווה החקלאית בחולדה ויצחק וילקנסקי: הרעיונות והניסיונות להגשימם

הרעיון להקים חוות חקלאיות שבהן ילמדו פועלים ויוכשרו לעבודה חקלאית התגבש בשלהי המאה ה-19 והורחב בעשור הראשון של המאה ה-20. בשנת 1896 קרא פרנץ אופנהיימר, רופא, לכללן וסוציולוג, שראה בבעלי האחוזות ובפועלים העובדים אצלם בתנאי אריסות ובשכר זעום את אחת הסיבות המרכזיות לעוול החברתי כלכלי בחברה, להקים חווה קואופרטיבית שתנהל על ידי אגרונום, ופועלים ילמדו בה את מקצועות החקלאות. לאחר שקבוצת הפועלים תוכיח את יכולותיה האדמה תעבור לבעלותה, והעיבוד יהיה באחריותה המלאה. הרצל תמך ברעיון, קרן קיימת לישראל אימצה אותו גם היא, והצהירה בקונגרס הציוני השישי בשנת 1903 שלצד ייסוד תחנות ניסיונות לבחינת סוג הגידולים וענפי החקלאות הניתנים לפיתוח בקרקעות ארץ ישראל, תקדם גם ייסוד של חוות לימוד חקלאיות, וגם תפעל להגשים את הרעיון של אופנהיימר ולייסד חווה שיתופית.

חוות ללימוד חקלאות קמו בסג'רה (1899), בדגניה, בבן שמן (בית עריף) ובחולדה, ותוכננה לקום חוות לימוד גם באדמות חיטין, אלא שהתוכנית לא יצאה לפועל (שילה, תשמ"א/1981). בראשית שנת 1909 מונה האגרונום לואי בריש לנהל את חוות חולדה. לאחר כשנה הוא פוטר, ובמקומו מונה האגרונום יצחק וילקנסקי (לימים וולקני). לצד ניהול החווה בחולדה ניהל וולקני גם את החווה בבן שמן, וגם ייעץ למשרד הארצישראלי כמנהל המחלקה החקלאית שלו. וילקנסקי (1880 – 1955) למד כלכלה, פילוסופיה ואגרונומיה, ועלה לארץ ישראל בשנת 1908. בקיאותו בחקלאות, כישוריו כמנהל, למדנותו ומפגשיו עם הוגים ופעילים בנושאי התיישבות בארץ ישראל תרמו לרעיונותיו, ובחווה החקלאית הוא מצא שדה נרחב לבחינת כדאיותם לקידום ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל. את צורת ההתיישבות המרכזית שדגל בה כינה "איכרות זעירה". עקרונותיה המרכזיים היו התיישבות חקלאית המבוססת על משקים פרטיים ורכוש משותף; משק מעורב הנשען על עבודה עצמית כבסיס חקלאי; ובניית קהילה שיש בה עזרה הדדית, אחריות וערבות הדדית, שוויון זכויות וחובות, וכל חבריה שותפים בקבלת ההחלטות. פעילותו להפצת רעיונותיו התבטאה בהדרכת קבוצות פועלים בחולדה ובבן שמן ובהכשרתם לעבודת האדמה, וגם בפרסום מאמרים שבועיים בעיתון **הפועל הצעיר** ובהרצאות שנשא בכל רחבי הארץ. בשנת 1915 הכין תוכנית להקמת "משק אריסים", שלח אותה למשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל וקיווה ליישמה בחולדה. ב' 1918 פרסם ספרו **בדרך**, שבו כונסו מאמריו. לרעיונות, לפרסומם ולניסיונות להגשימם היו השלכות על הוגי רעיון מושב העובדים ועקרונותיו.

וילקנסקי עזב את ניהול החווה בחולדה בשנת 1918 כדי לקדם את רעיונו לייסד את "המכון למדע הטבע, תחנת הניסיון החקלאית" (בתחילה בתל אביב ואחר כך ברחובות), אך עד לעזיבתו הספיק להדריך בה קבוצות פועלים בעבודת האדמה, ייסד חווה בוטנית לאקלום גידולים חקלאיים, אימץ רעיונות חקלאיים שלמד מהטמפלרים בחוות וילהלמה, וגיבש את תפיסתו ולפיה המשק החקלאי בארץ ישראל צריך להתבסס על היכרות מעמיקה עם מאפייני האקלים והקרקע באזורים השונים. היכרות זו תקדם שיפור והשבחה של זנים ושיטות עבודה חקלאיות, תבטיח התאמה של גידולים וענפים חקלאיים לכל אזור, ותתרום להתפתחותם של היישובים החקלאיים, ולהתבססותם המשקית של מתיישביהם.

מחולדה לנהלל: קבוצות הפועלים בחולדה והגשמת רעיונותיו של וילקנסקי

וילקנסקי העסיק בחולדה בעיקר פועלים יהודים, רובם מחלוצי העלייה השנייה. רבים מהפועלים התנסו בעבודה חקלאית במושבות, וכדי להתמודד עם קשיי מציאת עבודה, התחרות עם הפועל הערבי, תנאי העבודה במשקי האיכרים והבדידות – התארגנו בקבוצות. התארגנותם כקבוצה תאמה את רעיונותיו של וילקנסקי, והקלה עליהם את קליטתם בחוות חולדה.

בסך הכול פעלו בחולדה בשנים 1910 – 1929 שבע קבוצות פועלים: "קבוצת הפלחה" (1910 – 1913) ו"קבוצת הנוטעים" (1915 – 1921), שהתאחדו וקראו לעצמן "קבוצת חולדה"; "קבוצת העבודה" (1917 – 1918); "קבוצת רחובות" (1921 – 1924); "קבוצת בריסק" (1921 – 1923); "קבוצת פרוסקורוב" (1925 – 1928); "קבוצת השומרון – ארגון ד" (1928 – 1929) (איור 2 מציג אחדים מהפועלים בקבוצת חולדה).

בשנים שבהן ניהל וילקנסקי את החווה החקלאית בחולדה ספגו קבוצות הפועלים את רעיונותיו, התנסו בפיתוח משק מעורב, בשיפור גידולים חקלאיים ובפיתוח משק החלב והלול. כדי לחזק את האוטונומיה של הקבוצות נקט וילקנסקי בשנים אלה שיטת ניהול שונה מזו שהייתה נהוגה בחוות. הוא קבע רק בשאלות האגרונומיות והטכניות, ואילו את כל שאר הנושאים, החברתיים והניהוליים, השאיר להכרעת חברי הקבוצות. כך למשל אפשר לחברי "קבוצת הפלחה", שהיו מקבוצות הפועלים הראשונות, להגשים בחווה רעיונות התיישבותיים משל עצמם. הם הקימו בחווה משקים קטנים פרטיים לבעלי משפחות, עיבדו חלקות אדמה קטנות לגידול ירקות ורכשו במשותף עופות ופרה להפקת תוצרת חלב. הם גם בנו מטבחים פרטיים למשפחות, ומטבח משותף לרווקים. למרות האוטונומיה לנהל את חייהם כראות עיניהם, חברי הקבוצות נתקלו בקשיים שאיימו לא רק על קיומם אלא גם על לכידותם כקבוצה. הניסיון לפתח בחווה את המשק המעורב גרר סכסוכים עם השכנים הערבים: משק מעורב זקוק למים, ובחולדה הייתה רק באר מים אחת. אומנם חוזה הרכישה התיר למתיישבי חולדה להשתמש בה, אבל במשך הזמן נוצרו עימותים עם המפעיל הערבי, בעיקר בימי הקיץ – אז פחתה תפוקת המים הטובים בבאר. בעיית המים הגיעה לפתחו של ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי, והוא ניסה לפתור את הבעיה באמצעות חפירת באר נוספת, לא הרחק מזו הקיימת. המומחים שהביא רופין ממזרחים הצליחו לחפור לעומק רב, אבל כשהגיעו סוף־סוף למים התברר שהם עשירים בגופרית ואינם ראויים לשתיה.

אכזבה נוספת נחלו כשהתגלה שלא כל האדמה בחולדה טובה לגידול מטעי זיתים. מניסיונם של הטמפלרים בוילהלמה למד וילקנסקי שאפשר להשביח את האדמות באמצעות חריש עמוק וזיבול. הוא יישם זאת בחולדה, וגידול המטעים זכה להצלחה רבה. אבל ההצלחה לא מחקה את צרות הפועלים. החברים הוסיפו לסבול מהביצות סביב החווה, שגרמו לקדחת ולתחלואה רבה, ממצוקת דיור וממחסור בתנאים סניטריים, וגם ממחסור בכסף. התקציבים שהובטחו להם מטעמם של הגופים המיישבים, המשרד הארצישראלי וקרן קיימת לישראל, לא הגיעו בזמן ולא בכמות הנדרשת. הקשיים הכלכליים ותנאי עיבוד הקרקע הקשים גרמו למתחים חברתיים, לתחלופה של הקבוצות ולעזיבות. בין העוזבים הייתה משפחתו של זאב סמילנסקי, אביו של יזהר סמילנסקי. היציבות החברתית הופרה, והקבוצות בחולדה חששו ממשבר. בזמן מלחמת העולם הראשונה המצב בחווה הוחמר. הטורקים גייסו חברים לעבודות כפייה והחרימו את התבואות, את בהמות העבודה ואת העגלות. בחולדה נשארו אז רק שתי בהמות נכות, והמתיישבים סבלו מאוד מרעב וממחסור. ב־1917 חל מפנה, כאשר ל"קבוצת הנוטעים" הצטרפו חברים חדשים, ושלוש משפחות מ"קבוצת הפלחה" שעזבו בתקופת המלחמה למושבה קסטינה (באר טוביה) שבו לחולדה. ההרכב החדש קרא לעצמו "קבוצת חולדה" וגם הצליח להתמודד עם הקשיים והמשברים שחוו חבריה. הם המשיכו לעבוד ללא גבול והתוצאות היו משובחות. בתחרות חקלאית שנערכה ביפו ב־1920 זכו בפרס ראשון עבור תוצרת החלב והזיתים אותה הפיקו בחווה. (איור 3 מציג את חברי קבוצת החולדה). בשנים שלאחר עזיבת וילקנסקי את חולדה התחזק הקשר בין העבודה וההכשרה של קבוצות הפועלים בחווה לבין השאיפה לייסד מושב עובדים. מגמה זו הייתה תוצאה של ספיגת הרעיונות שווילקנסקי חזר והשמיע, הניסוי להגשימם בשנים שבהן שהה בחווה, והפרסומים הרבים של הגוים ומנהיגי ההתיישבות בארץ ישראל בנושא זה בעיתונות היומית, בחוברות ובספרים. כך למשל, חברי "קבוצת הנוטעים", שעבדו בחווה מאז 1915, קיוו לייסד בחולדה עצמה מושב עובדים בדומה לנהלל. כבר בראשית בואם לחווה פרסמו בעיתון הפועל הצעיר שהם רואים בחולדה את ביתם ומתחייבים לעבוד בה לא בקבלנות, כפי שהיה מקובל אז, אלא באופן ש"טיב העבודה [יהיה] על אחריותנו המוסרית". בקשתם לא מומשה, אבל לימים 24 מפועלי "קבוצת חולדה", שבעברם השתייכו ל"קבוצת הנוטעים" ול"קבוצת הפלחה", חברו יחד והיו לגרעין הגדול ביותר במקימי מושב נהלל.

הזיכרון האינטימי ותרומתו לסיפורו של מקום: "קבוצת רחובות"

לאחר עזיבת חברים לנהלל, הגיעה בשנת 1921 לחוות חולדה "קבוצת רחובות". בקבוצה היו 17 פועלים לא מאורגנים שעבדו בפרדסי המושבה רחובות, ובשנת 1917, ביוזמתו של יואל אפרת, אבי (ראו איור 4), החליטו להתארגן כקבוצה. הקבוצה התבססה על חיי שיתוף מלאים: מטבח משותף, תורנויות, בישול, כביסה וכדומה. אחדים מהחברים גרו בחדרים משותפים. הקבוצה הנהיגה קופה משותפת, שהחברים הכניסו אליה את משכורתם והתחלקו בכול שווה בשווה. כאשר חבר לא עבד, בגלל מחלה או היעדר עבודה, הוא המשיך לקבל את חלקו. בקבוצה התפתחו יחסי חברות אמיצים ומחויבות לחברים. באותם ימים, שלושה חברים וחברה אחת שמעו על ההכשרה המתקיימת בחוות החקלאיות, ופנו לוילקנסקי לקבל ממנו הדרכה בבן שמן, חווה אותה ניהל במקביל לעבודתו בחוות חולדה. לאחר הכשרתם שם הצטרפו לפועלים בחולדה. לאחר בואה לחווה בלטה הקבוצה בניסיונותיה לממש את רעיונותיו של וילקנסקי, ולבסס בה משקי איכרות זעירה הנשענת על משק מעורב.

הם אימצו את ניסיונותיו לטפח בחולדה סוגים שונים של עצי פרי (זיתים, שקדים וגפנים), לפתח משתלה של עצי פרי ושל עצי סרק, להקים רפת ולשפר את זן הפרות, ולהקים לולים שיכולו לטפח בהם זן של עופות שיתאים לתנאי ארץ ישראל. למרות הקשיים שנתקלו בהם, התוצאות היו משובחות. חברי הקבוצה פיתחו והרחיבו בהדרגה ענפי משק מגוונים – נטעו עצי פרי ועצי סרק, עיבדו שדות פלחה ומספוא, גידלו ירקות וטיפחו משק חי שהיו בו עופות, פרות, כבשים ודבורים. עם הזמן גם בנו מחלבה וייצרו בה גבינות משובחות. חברי קבוצת רחובות לא שהו זמן רב בחווה. את ניסיונם לקחו עימם והתיישבו במושבי העובדים. בשנת 1924 נותר בחווה רק חבר אחד מהקבוצה. היה זה אלימלך נוימן (נאמן), שבחר להמשיך לשמור על הנטיעות. בשל מסירותו הוא זכה להערכתו העמוקה של יוסף ויץ, מראשי הקרן הקיימת לישראל. שמש של שאר החברים כמעט שנשכח, אבל הגדרה אחת לא נמחקה ונתורה להזכיר את סיפורם – גם האינטימי וגם הלאומי הארץ-ישראלי. אבי, יואל אפרת, היה איש טבע, חוקר טבע אוטודידקט. הוא הגדיר צמחים ובעלי חיים, למד ולימד את חברי קבוצתו על הטבע בארצם החדשה. כאשר עברה הקבוצה לחולדה הוא הקים שם מוזיאון לבעלי חיים וצמחים. חברי הקבוצה תמכו בו, ואף סייעו לו לקנות ציוד למחקריו ולתצוגה במוזיאון. באחד ממחקריו גילה אפרת בביצות חולדה זן של טריטון שלא היה ידוע עד אז. הגילוי קיבל את אישורו של פרופ' מקס בודנהיימר, מראשוני הזואולוגים בארץ וחתן פרס ישראל לחקלאות לשנת 1954 והטריטון נקרא על שם חולדה, "טריטון ויטוס חולדאנזיס".

ב-4 במרץ 1923 הציע האגרונום והמפקח על החקלאות, ד"ר מלך זגורודסקי, לרכוש את המוזיאון ולהציג את האוסף המעניין שהיה בו במוזיאון טבע גדול – אם וכאשר יוקם בירושלים. למרבה הצער, עד שנדונה הצעתו של זגורודסקי פרצו מאורעות תרפ"ט, חולדה עלתה באש, ועימה נשרף גם המוזיאון. כיום לא נותר אלא פיליטון מקסים שכתב החבר מאיר גולדמר על חברי הקבוצה, על אפרת ועל המוזיאון.

מאז 1929 שינתה חולדה את פניה. במקום שבו שכנה החווה נבנה קיבוץ, ומאז אמצע שנות השמונים ומשבר הקיבוצים הוא עבר תהליכי הפרטה, נכלל ברשימת "הקיבוצים החדשים" והפך לאגודה קהילתית בשנת 2013 נבנתה לצד מבני הקיבוץ שכונת הרחבה, ובשנת 2017 – שכונת בנינים. למרות השינויים במתאר הקיבוץ, בנופיו ובאקולוסייתו, את זהותה של חולדה מעצבים גם כיום סוכני זיכרון שנותרו מרחבה. אחדים מסוכנים אלה הם מוחשיים ומייצגים את הזיכרון הלאומי הישראלי. באלה בולטים יער חולדה ובית הרצל, שדרת העצים המובילה אליו ופסלה של בתיה לישנסקי ושלוש דמויותיו, אפרים ושרה צ'יזיק ובנימין מונטר (שלו כליפא, תשס"ב/2002). אליהם מתווספים נכסי מורשת מוחשיים הנושאים את הזיכרון המקומי, ומתעדים את התפתחות החווה והקיבוץ. לצד כל אלה קיימים גם סוכני זיכרון לא מוחשיים ובאלה, האירועים, הדמויות והאנקדוטות המסופרים בחגי הקיבוץ ובטקסיו. למרות כל אלה התמונה המלאה חסרה. ואכן, סקירה זו ביקשה להשלימה ולצרף לזהותה של חולדה ולמורשתה שני זיכרונות נוספים: את חלקו של יצחק וילקנסקי – רעיונותיו והניסיונות לממשם בחולדה, ואת חלקן של קבוצות הפועלים שעבדו בחוות הלימוד. להשלמת "הפזל" של מורשת חולדה הייתה תרומה חשובה נוספת – חיזוק מורשתו של מושב העובדים הניסיון שנעשה כאן, לשלב בין הזיכרונות הביוגרפיים, המקומיים והלאומיים, יכול לשמש עבור אתרים אחרים דוגמה לאופן שבו סיפורו של מקום תורם למורשתם

על המחברת:

תמר אגמון | tamar_agmon@013net.net

ד"ר תמר אגמון, אשת חינוך. ב-2007 פנתה למחקר היסטורי. כתבה את הספר **שדות אדומים** על חיי של דודה החלוץ, בנימין מונטר, שנהרג בתל-חי לצד יוסף טרומפלדור. כתבה דוקטורט על התפתחות תורת מושב העובדים. ב-2017 פרסמה ספר שירים: **בשבילי הרוח**

קריאה נוספת

- אגמון, ת' (תש"ע/2010). **חולדה ויצחק וילקנסקי ותרומתם למושבי העובדים ולעיצוב אידיאולוגיה התיישבותית חברתית בארץ ישראל, 1905 – 1929** (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן).
 - אורי, י' (תש"ו). **בנתיבי מושב העובדים**. המחלקה לענייני נוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית.
 - אידן, ר' (תשמ"ט/1989). **מרעיון לתנועה: התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו 1919 – 1933** (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב).
 - גיטלין, מ' (תש"ב). **חולדה**. חברת אומנות בע"מ.
 - וילקנסקי, י' (תרע"ח). **בדרך**. הפועל הצעיר.
 - קולת, י' (1980, 10 באוקטובר). **יצחק וילקנסקי (וולקני) ממניחי היסוד של חקלאות יהודית מודרנית בארץ-ישראל**.
 - **סקירה חודשית ירחון לקציני צה"ל**, 10, 27 – 39.
 - שילה, מ' (תשמ"א/1981) **התוכניות להקמת חוות הלימוד החקלאית הציונית הראשונה והביקורת עליהן**. **קתדרה**, 19, 181 – 203.
 - שלו כליפא, נ' (תשס"ב/2002). **אנדרטת "עבודה והגנה" בחולדה**. **קתדרה**, 102, 97 – 122.
- ארכיונים**
- אפרת, יואל, **תש"מ. זיכרונות איש העלייה השנייה**. כתב היד נמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, ארכיונים פרטיים, AK 750
 - אדלר, חנה, **קבוצת רחובות**. ארכיון פרטי, אצל בתה רחל שדה חן.
 - חופשי (פרנקל), נתן. **קבוצת חולדה, יומן וזיכרונות: תיעוד החיים בחולדה ועד העלייה לנהלל, דברי הגות**. אצל בתו לאה חופשי-בן דור, רמת-אביב

תמורות בתוכנם של הסכמות, אמנות, הוראות וכללים שנועדו לשמר נכסי מורשת תרבות ולהגן עליהם

שימורם של נכסי מורשת תרבות, מבנים ותשתיות, נעשה משחר ההיסטוריה. בעבר הוא כוון בעיקר למבנים מונומנטליים שהתאפיינו בבולטות סגנונית, חומרית או טכנולוגית, ושחשיבותם הוכרה ברמה המקומית או הלאומית. בהחלטה לשמרם היו מעורבים אנשי שלטון או עילית חברתית, והם דנו בעיקר באמצעים, בדרכים ובפעולות שימנעו פגיעה חומרית בנכס, יאפשרו לו לשרוד במרחב הגאוגרפי שבו הוא נמצא, ובתפקיד מאפייניו ועיצובו להעברת מסרים, ובכך – להאדרתו של הגורם המעורב בבחירתו ובשימורו. עם עליית הלאומיות באירופה במאות ה-18 וה-19 והתחזקות תהליכי התיעוש, הפך העיסוק בשרידי העבר אמצעי פוליטי לחיזוק הקשר בין קהילת הלאום לבין מרחבה הגאוגרפי, וקיבל לראשונה משמעות ציבורית. העיסוק הגובר בעבר הוביל לייסודם של גופים ממלכתיים ולהתפתחותן של מתודות ברמה הלאומית לשימור נכסים היסטוריים, ובהמשך לחיפוש אחר הסכמות בין-לאומיות בדבר כלים אחידים לשמירת מורשת התרבות. הקמתם של מוסדות בין-לאומיים להגנה על המורשת ולשמירתה קידמה גיבוש של מכלול של **עקרונות** בנושא מורשת תרבות, אפשרה קביעת **כללים** בדבר אופן השימור של הנכסים המוחשיים ואפשרויות השמשתם, והבנת ההשלכות על סביבתם הקרובה ועל האוכלוסייה הנקשרת בנכסים ובנופים אלה. את העקרונות קבעו ארגונים ומוסדות בין-לאומיים, והם דאגו גם לפרסמם במסמכים שונים; **באמנות**, שלהן היו אחראיות רשויות (charters), **במסמכים** שהציגו סיכומים בעקבות מפגשים (conventions) ו**בהמלצות** (recommendations) במהלך השנים התחזק מעמדם של פרסומים אלה והם הפכו ל**אבני דרך** (mile stones) בהתפתחות של נושא שימור מורשת התרבות המוחשית. בשנים האחרונות, בגלל תמורות בתפיסות שימור המורשת, רבות הן האמנות העוברות שינוי. בתמורות אלה בולטים היבטים חברתיים שחשיבותם גוברת על הערכים ההיסטוריים או העיצוביים של הנכס, ואליהם מצטרפים טכנולוגיות שימור חדשות ואמצעים להתמודדות עם משברים, בעיקר המשבר האקלימי העולמי. טכנולוגיות שימור חדשות.

האמנה הבין-לאומית החדשה לתיירות מורשת תרבות, איקומוס 2021

עירית עמית-כהן

הקדמה

לגליון **אתרים – המגזין 9**, צירפנו תרגום של **האמנה לתיירות מורשת תרבות** שפרסם ארגון איקומוס העולמי בשנת 1999. **באתרים – המגזין 11**, שיצא לאור בדצמבר 2021, פרסמנו את הטיוטה באנגלית שהופצה בין חברי איקומוס באותה שנה, וכללה שכתוב של אמנה זו. בתחילת 2022 יצא לאור הנוסח הסופי של האמנה. בגלל חשיבותה של האמנה, והעובדה שהיא מייצגת תהליך של שכתוב שנועד להתאים אמנות והמלצות לתפיסות העולם ולגישות החדשות לשימור מורשת התרבות, החלטנו לתרגמה לעברית ולצרפה ל**אתרים – המגזין 12**, בתקווה שעל ידי כך יגדל מספר הקוראים אותה ומאמצים את עיקריה. לפרסום **האמנה לתיירות מורשת תרבות** בצורתה השונת בשלושה מגילונות **אתרים – המגזין** ולתרגומה היו שתי סיבות נוספות: (1) לאפשר לקוראי האמנה להשוות בין הפרסום של 1999 לזה של 1921, ועל ידי כך לזהות כיצד השפיעו תמורות אקלימיות, חברתיות ותרבותיות על ההתפתחויות שחלו בתיירות מורשת התרבות בעשורים הראשונים של המאה ה-21: על הביקוש לה, על השימוש באמצעים דיגיטליים כדי לשווקה ולפתחה, ועל בחינת היחסים בין הנכס וערכיו לבין הפעילות התיירותית המתקיימת בו; (2) להכיר במהותן של אמנות מורשת תרבות. מכיון שהן מבוססות על הסכמה רחבה, ומכיון שזו מושפעת ממאפייני התקופה, מההתרחשויות החלות בה ומהתפיסות השוררות בה, הן דינמיות ונדרשות להתאמה לתנאי ההווה ולמגמות העתיד. שלושת האיורים 1, 2 ו-3 מציגים את בית הכנסת בעין קשתות, אום אל-קנטיר, ברמת הגולן. חוויית הביקור באתר אינה מסתפקת בסיור במבנה, בסיפור תולדותיו ובאפשרות להשקיף על סביבתו, היא מועשרת באמצעות תיאור והסבר מפורט על אודות תהליך השיקום וההקמה מחדש של האתר. איור 1 מציג את בית הכנסת לאחר שיקומו וקימומו. איור 2 מציג באמצעות הלבנים הממוספרות שנתרו באתר את השיטות הטכנולוגיות המתקדמות שנבחרו לשימור בית הכנסת. שיטות אלה כללו חפירות באמצעות עגרון שהרים את האבנים, מספר אותן והטביע ברקוד בכל אבן. על ידי כך התאפשרו סריקתה בטכנולוגיית תלת-ממד, וציון מיקומה בתוך המבנה השלם. איור 3 מציג את במת בית הכנסת ואת היכל הקודש על עיטוריו הייחודיים. צפייה בסרט המתאר את שחזור היכל מבארת את התהליך המורכב.

האמנה הבין-לאומית לתיירות מורשת תרבות של המועצה הבין-לאומית למונומנטים ואתרים (ICOMOS) חיזוק ההגנה על מורשת תרבות ועל החוסן הקהילתי באמצעות ניהול תיירות אחראי ובר-קיימא

מבוא

צמיחה מואצת של התיירות העולמית בכלל, ובתיירות מורשת התרבות בפרט, הקשיים להתמודד עם צמיחה זו והמשברים העולמיים, העלו את הצורך בתיקון האמנה הבין-לאומית לתיירות תרבותית של ICOMOS משנת 1999 (האמנה). נוסף על השימוש התיירותי המוגבר באתרים וביעדים המייצגים מורשת תרבות, גברה הדאגה מהידרדרותם של נכסי מורשת התרבות ומהידרדרות הזכויות החברתיות, האתיות, התרבותיות, הסביבתיות והכלכליות הקשורות בתיירות. באמנה זו, תיירות מורשת תרבות מתייחסת לכל הפעילויות התיירותיות המתקיימות במקומות וביעדים שהוכרו לאתרי מורשת, ובכלל זה המגוון והקשרים שבין הערכים המוחשיים והלא מוחשיים, התרבותיים והטבעיים שלהם. אמנה זו מכירה במורשת כמוצר שהוא משותף לכולם, מתוך הבנה שהבעלות על נכסי המורשת וההנאה מהם הם זכות וחובה המשותפות לכולם. השתתפות בחיי התרבות ונגישות למורשת התרבות הן זכות שניתנה לכל אדם. אלא שחלק מהיבטים שנלוו להתפתחות התיירות גרמו לשימושים שאינם בני-קיימא ולפגיעה במשאבי טבע במובן העמוק ביותר, ובאלה בנכסי מורשת תרבות וטבע. בגלל פגיעה זו דרושה אמנה המסדירה פיתוח וניהול אחראיים ומגוונים של תיירות מורשת תרבות, שיתרמו לשימור מורשת התרבות; להעצמה קהילתית, לחוסן חברתי ולרווחה; ולסביבה גלובלית בריאה. תיירות מורשת תרבות שתזכה לתכנון נכון ולניהול אחראי, המתאפיין בניהול שתפני של תרבויות, בעלי זכויות ובעלי עניין מגוונים, עשויה להיות כלי רב-עוצמה בשימור מורשת התרבות ובפיתוח בר-קיימא. תיירות אחראית מקדמת ויוצרת מודעות למורשת התרבות, מספקת הזדמנויות לפיתוח רווחה וחוסן אישי וקהילתי, ומטפחת יחס של כבוד למגוון התרבותי. לכן היא יכולה לתרום לדו-שיח ולחילופי רעיונות, להבנה הדדית ולבניית יחסי שלום בין תרבויות.

מטרות אמנה זו:

- מטרה 1 – להציב את ההגנה על מורשת תרבות ועל זכויות הקהילה בלב ליבה של מדיניות ופעילות של תיירות מורשת תרבות, באמצעות גיבוש עקרונות שיאפשרו תכנון וניהול אחראיים שיגנו על נכסי מורשת התרבות, על חוסנה של הקהילה ועל הסתגלותה לתמורות המתחוללות סביבה.
- מטרה 2 – לקדם שיתוף פעולה בין בעלי עניין וגורמים בממשל משתף בניהול מורשת התרבות והתיירות, תוך התמקדות באדם ובזכויותיו, בחינוך ובהנאה.
- מטרה 3 – להסתמך על מדיניות האו"ם לניהול מורשת התרבות והתיירות, בקביעת יעדי פיתוח בני-קיימא ובהתמודדות עם שינויי האקלים

למי מיועדת האמנה?

ניהול אחראי של תיירות הוא חובתם ונתון לאחריותם המשותפת של ממשלות, תיירנים, מנהלי אתרים, גופי שיווק, רשויות, האחראים לתכנון שימושי קרקע, אנשי מקצוע בתחום המורשת והתיירות, החברה האזרחית והמבקרים באתרים עצמם. האמנה קשורה לכל אלה בהיותם בעלי עניין במורשת תרבות ובתיירות. היא מספקת לעוסקים, לאנשי מקצוע ולמקבלי החלטות הדרכה בנושאי מורשת ותיירות, במסגרת סוכנויות, ארגונים, מוסדות וגופי ממשל בין-לאומיים, ארציים ומקומיים. האמנה שואפת להיות מקור ידע למחנכים, לאנשי אקדמיה, לחוקרים ולסטודנטים העוסקים במורשת תרבות ובתיירות. היא חלה על ניהול כל נכסי מורשת התרבות, ועל כל פעולות ההגנה, השימור, הפרשנות, התצוגה והפצת המידע על נכסים אלה, שכן לכל אלה קשר ישיר לשימוש הציבורי בנכסים ולביקורים בהם. האמנה שואפת לתמוך בעבודתם של בעלי העניין בשימור מורשת התרבות ובתיירות מורשת בחתירתם לשינוי חיובי ועמוק, ומציעה עקרונות לניהול חדשני של יעדי תיירות, המודע הן לערכי מורשת התרבות, הן לפוטנציאל התיירותי שלהם, הן לפגיעותם. האמנה שואפת לחלוקה הוגנת, מוסרית וצודקת של התועלות הנובעות מהתיירות לקהילות המארחות, ועל ידי כך לצמצום העוני בהן וההבדלים ביניהן. האמנה מקדמת ממשל וניהול צודקים של מורשת התרבות והתיירות, וקוראת לשילוב עקרונותיה בכל ההיבטים הקשורים בתיירות מורשת תרבות.

רקע

המיתוג והשיווק של מורשת תרבות ושל איכויותיה הייחודיות עודדו והניעו צמיחה נרחבת בהיקף התיירות לאתרי מורשת. לתיירות זו הייתה השפעה ניכרת על ערים ועיירות שבהן קיימים רבעים היסטוריים ונופים עירוניים בעלי ייחוד תרבותי. התיירות השפיעה גם על אתרים ומונומנטים היסטוריים, וגם על נופי טבע ותרבות. העניין הגובר של תיירים בכלל ושל מגזר התיירות במורשת מוחשית ולא מוחשית תרם להגברת מודעותן של קהילות מקומיות לערך המורשת שבתחומן, ולחשיבות הרבה שלה לאיכות חייהן ולזהותן. קהילות ילידיות, באופן מיוחד, נוטות להכיר בקשר השברירי בין בני האדם לבין האדמה שהם חיים עליה, ובצורך להבטיח שהתיירות תשמר ותקיים את המורשת והמסורות ולא תִשָּׁחַק אותן. בהתבססותה על העניין העולמי הגובר באתרי מורשת תרבות, התפתחה תעשיית התיירות והפכה לרכיב חשוב בכלכלה הגלובלית, הלאומית, האזורית והמקומית במדינות רבות. תיירות שהיא מתוכננת, מפותחת ומנוהלת נכון, באמצעות ממשל משתף, יכולה להביא תועלת ישירה, עקיפה ויצירתית לכל הנושאים שהקיימות מורכבת מהם. עם זאת, הצמיחה בתיירות שלא נוהלה עד כה כראוי חוללה שינויים במקומות רבים ברחבי העולם, ופגעה בחוסן של קהילות התלויות בתיירות. צמיחת העושר העולמי והגידול באפשרויות ההגעה ממקום למקום, שהובילו לירידה במחירי הטיסות, תרמו להאצת תיירות ההמונים במקומות רבים בעולם. לצמיחה זו הייתה השפעה על "תיירות-יתר", המתאפיינת בגודש ובצפיפות ובהידרדרות בלתי סבירה של נכסי מורשת מוחשיים ולא מוחשיים, ולאלה היו השלכות חברתיות, תרבותיות וכלכליות נוספות. הקידום, השיווק והניצול של אתרי מורשת תרבות גרמו למסחור ולג'נטריפיקציה, לפגיעה בקהילות מקומיות ובתרבותן, ולהצבת נכסי תרבות שאין להם תחליף במצב של סיכון מתמיד. אומנם לא בכל המקרים זה המצב, אבל לתכנון ולפיתוח תיירות לא מבוקרים נודעו השפעות שליליות ניכרות על יעדי תיירות רבים, בעיקר בקרב עמים ילידים וקהילות מארחות שאתרי מורשת אלה נמצאים בתחומיהן. הרישענות על המורשת באסטרטגיית הצמיחה הכלכלית של תעשיית התיירות העולמית הצליחה באופן ראוי לציון, אבל במקרים רבים היא קְשלה במתן תועלת שווה לכל בעלי העניין. לתהליכי שיווק ומסחור מהירים וחסרי רגישות, ולשימוש-יתר בתרבות ובמורשת המקומיות, היו השפעות שליליות באין-ספור אתרי תיירות מורשת. בעקבות זאת הוטלו על התושבים המקומיים ועל המבקרים גם יחד הגבלות על זכויות השימוש, הגישה וההנאה מנכסי מורשת התרבות.

ההקשר הראוי לבחינת סוגיות אלה כולל את משבר האקלים החמור, את הידרדרות הסביבה, מלחמות, אסונות, ההשפעות המשבשות של מגפת הקורונה, תיירות ההמונים, השינויים הדיגיטליים וההתפתחויות הטכנולוגיות. **יש צורך והזדמנות לכוון ולהתאים מחדש את הגישה לתעשיית התיירות על בסיס צמיחה כלכלית מתמדת, להכיר בהיבטים שאינם מתיישבים עם קיימות ולמתן אותם.**

כל אסטרטגיה שנבחרת לקדם תיירות תרבות חייבת להסכים עם הטענה שאחריות חברתית ו"קיימות" אינן רק אפשרויות או תכונות רצויות של מותג, אלא הן מחויבויות הכרחיות, ובפועל גם נכס תחרותי. כדי להישאר מצליחים ובני-קיימא בטווח הארוך, על התומכים בתיירות תרבות לתרגם מחויבות זו למעשים, ולהפוך אותה לכוח התומך בחוסן קהילתי, בצריכה ובייצור אחראיים, בזכויות אדם, בשוויון מגדרי, בפעולה למען האקלים ובשימור מורשת הסביבה והתרבות.

מסיבה זו, האמנה מנוסחת בתוך ההקשר הרחב של היעדים לפיתוח בר-קיימא שהציב האו"ם (UN), Sustainable Development Goals (SDGs), שהם מציינים את התיירות במפורש בסעיפי המטרה 8.9, 12, 14.7. כמו כן, לתיירות תרבות יש גם פוטנציאל לתרום במישורין או בעקיפין למטרה 11.4, שהיא "לחזק את המאמצים להגן ולשמור על מורשת התרבות והטבע של העולם". בעבודת ההכנה לתוכנית סדר היום של האו"ם לפיתוח בר-קיימא (Agenda for Sustainable Development 2030), מוטלת על מוסדות הממשל האחראים ברמה הלאומית, האזורית והעירונית החובה להבטיח שיעדי הפיתוח והמטרות שהתוו משולבים בתכנון, בניהול ובניטור של יעדי מורשת תרבות ויעדי תיירות.

עקרונות האמנה

על בסיס אמנות תיירות תרבותית קודמות (1976 ו-1999) ועל סמך דוקטרינות קיימות אחרות שפיתחו הארגונים הבין-לאומיים ICOMOS (הוועדה הבין-לאומית למונומנטים ואתרים) ICCROM (המרכז הבין-לאומי לחקר שימור ושיקום של נכסים תרבותיים) IUCN (הוועדה העולמית לשימור הטבע), UNESCO (ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם) UNWTO (ארגון התיירות העולמי), עמותות וארגונים רלוונטיים אחרים, גופים, סוכנויות ומוסדות בין-ממשלתיים נוספים;

ומתוך הכרה כי במישור הרחב ביותר, מורשת טבע ותרבות נוגעת לכל בני האדם, זכויות הגישה וההנאה ממנה קשורות באחריות לכבד, להבין, להעריך ולשמר את ערכיה האוניברסליים והפרטיקולריים; **אנו מאשרים** כי הגנה על מורשת תרבות, תכנון וניהול אחראיים של תיירות תרבות, חייבים להתבסס על זיהוי וניטור מתמיד של ההשפעות שיש לתיירות על אתרים וקהילות מורשת;

ומכירים בצורך ובהזדמנות לאזן מחדש את התיירות, לצמצם את תיירות ההמונים ולהתקדם לקראת תיירות שהיא יותר בת-קיימא, אחראית ומתרכזת בקהילה, ומציבה במרכז את מורשת התרבות; העקרונות המפורטים מטה מספקים מסגרת להנחיה בעניין זה, מסגרת אשר אינה מופיעה במסמכים אחרים העוסקים בנכסי מורשת תרבות או בתיירות.

עיקרון 1: להציב את ההגנה על מורשת תרבות ואת שימור נכסיה במרכז עבודת התכנון והניהול האחראי של תיירות תרבות;

עיקרון 2: לנהל את התיירות באתרי מורשת תרבות באמצעות תוכניות ניהול המבוססות על ניטור, כושר נשיאה וכלי תכנון נוספים;

עיקרון 3: לחזק את מודעות הציבור ואת חוויית המבקרים באמצעות פרשנות ותצוגה שהן רגישות למורשת התרבות;

עיקרון 4: להכיר בזכויות של קהילות, עמים וילידים על נכסי מורשת התרבות והטבע, ולחזקן באמצעות גישה מקלילה ומשתפת בניהול הנכסים שהם חלק מתעשיית התיירות;

עיקרון 5: להגביר את המודעות למורשת תרבות, ולחזק בקרב כל בעלי העניין את שיתוף הפעולה בשימור המורשת;

עיקרון 6: להגביר את חוסן של הקהילות ושל מורשת התרבות באמצעות פיתוח יכולות, הערכת סיכונים, תכנון אסטרטגי וניהול מותאם;

עיקרון 7: לשלב בניהול תיירות תרבות ומורשת תרבות פעילות למען האקלים והקיימות

עיקרון 1: להציב את ההגנה על מורשת תרבות ואת שימור נכסיה במרכז עבודת התכנון והניהול האחראי של תיירות תרבות

חובה להציב את ההגנה על מורשת התרבות ואת הניהול שלה בליבם של המדיניות והתכנון של תיירות התרבות. תיירות מורשת תרבות המנוהלת היטב מאפשרת לקהילות להיות שותפות בתהליך הפיתוח והניהול תוך שמירה על מורשתן, לכידותן החברתית ומנהיגיהן התרבותיים. ניהול המבקרים באתרים צריך להשתלב בתוכניות ניהול המורשת, בהתחשב בהקשרים המורכבים ורבי-הפנים שבין ובתוך הקהילות והמורשת שלהן. תכנון וניהול נאותים של יעדים כרוכים בהגנה על נכסים מוחשיים ועל ערכים לא

מוחשיים של מורשת תרבות. תכנון תיירות וניהול מורשת תרבות חייבים להיות מתואמים בכל רמות הממשל, כדי לזהות, להעריך ולמנוע את ההשפעות השליליות של התיירות על המרקם, השלמות והאותנטיות של מורשת התרבות. תכנון ופיתוח התיירות חייבים להתבסס על הערכות שיטתיות של השפעת תיירות המורשת על הסביבה.

הניהול של תיירות תרבות אינו מוגבל לגבולות המשפטיים של נכסי מורשת תרבות. פיתוח תיירות, פרויקטים של תשתיות ותוכניות ניהול חייבים לתרום לשימור השלמות, האותנטיות, הערכים העיצוביים, החברתיים והתרבותיים של אתרי מורשת, ובכלל זה סביבתם, נופי הטבע והתרבות שלהם, הקהילות שבתחומן הם נמצאים, מאפייני המגוון הביולוגי וההקשר החזותי הרחב יותר. ניהול יעדי תיירות אמור להשתלב במסגרות חברתיות ופוליטיות ובמסגרות המופקדות על פיתוח, תוך התחשבות בתנאים הסביבתיים המקומיים ומתן עדיפות להגנה על מורשת התרבות. ההכנסות שיוצרת תיירות מורשת התרבות חייבות לתרום לשימורה של מורשת התרבות ולספק תועלות לקהילות המקומיות. איסוף ההכנסות והקצאתן לפעילויות שונות חייבים להיעשות בשקיפות, בהוגנות, בשוויוניות ובאחריות. יש להביא לתודעת המבקרים את התרומה שלהם עצמם למימון ולתחזוקה של אתרי מורשת התרבות.

עיקרון 2: לנהל את התיירות באתרי מורשת תרבות באמצעות תוכניות ניהול המבוססות על ניטור, כושר נשיאה וכלי תכנון נוספים

ההגנה על מורשת תרבות ועל החוסן של הקהילות המקומיות דורשת תכנון וניטור קפדני של המבקרים, ובכלל זה ניטור ההשפעות על ערכי הטבע והתרבות של המקום, וכן ההשפעות על הרווחה החברתית, הכלכלית והתרבותית של הקהילה המארחת.

תוכניות לניהול מורשת תרבות צריכות לכלול אסטרטגיות המתמקדות בפיתוח תיירות בת-קיימא ובניטור מספרי המבקרים ואופן פעילותם.

אסטרטגיות אלה אמורות לשלב שורה של אמצעים, ובהם כלי מדידה לבחינת כושר נשיאה, כדי לשלוט בתנועת המבקרים, ולרכז או לפזר אותם לפי הצורך. בכל אתר אפשר לנקוט פעולות ספציפיות שיגבילו את גודל הקבוצות, את זמן השהות באתר, את הכניסה אליו, לסגור לפי הצורך מתחמים רגישים ולאפשר גישה מרוחק אליהם, להגביל או להרחיב את שעות הפתיחה, להפעיל בכל מתחם פעילויות המותאמות לו, לדרוש הרשמה מראש לביקור, להסדיר את התנועה לאתר ו/או לנקוט צורות אחרות של פיקוח והשגחה. זיהוי כושר הנשיאה של האתרים ו/או המגבלות הוא חיוני למניעת השפעות שליליות על מורשת התרבות המוחשית והלא מוחשית. ההערכה של כושר הנשיאה חייבת לכלול לפחות:

• כושר נשיאה פיזי: היכולת של מקום לארח מבקרים, כפוף למצבו הפיזי, לרגישותו ולמצבו השימורי, תוך מתן שירותים ראויים למבקרים.

• כושר נשיאה אקולוגי: היכולת של המערכת האקולוגית המקומית ושל הקהילות המארחות לקבל מבקרים תוך שמירה על קיימות, על תפקוד הנכס ועל ערכי מורשתו.

• כושר נשיאה חברתי ותרבותי: היכולת של הקהילה לארח מבקרים ולספק להם חוויות איכותיות.

• כושר נשיאה כלכלי: המידה שבה התיירות תומכת בגיוון כלכלי ברמה המקומית, האזורית ו/או הארצית/לאומית.

הניטור וההערכות של כושר הנשיאה צריכים להתבצע בתהליך שיתופי שמעורבת בו נציגות רחבה של בעלי עניין בקהילה, במורשת התרבות ובתיירות. המדידה של כושר הנשיאה צריכה לתאם את אופיים של כל מקום וקהילה, ומחייבת ניטור, מבחני השוואה ועדכון שוטף. מדידת מספרי המבקרים ומאפייניהם חיוניים להערכת כושר הנשיאה והיכולת לארח מבקרים, תוך הבטחת בטיחות האתר, הביטחון האישי והחוויה של המבקרים, והיכולת של המקום לספק שירותים נוספים

עיקרון 3: לחזק את מודעות הציבור ואת חוויית המבקרים באמצעות פרשנות ותצוגה שהן רגישות למורשת תרבות

הפרשנות והתצוגה מספקות חינוך ולמידה מתמשכת. הן מגבירות את המודעות וההערכה לתרבות ולמורשת, מטפחות סובלנות ודיאלוג בין תרבויות, ומחזקות יכולות בקרב הקהילות המארחות.

ניהול אחראי של תיירות ומורשת תרבות חייב לספק פרשנות, תצוגה, שימוש בתקשורת דיגיטלית והפצת מידע עדכני על אודות הנכס והפעילות התיירותית, כל אלה באופן מדויק ומכבד. עליו להציע לקהילות המארחות הזדמנויות להציג את מורשת התרבות שלהן ממקור ראשון. כמו כן עליו לספק לכולם חוויית מבקר ראויה והזדמנויות לגילוי, להנאה ולמידה. חזותם של אתרי מורשת, הטיפול והתחזוקה בהם אמורים לקשור בין מגוון ההקשרים הפנימיים שבין ערכי תרבות מוחשיים ולא מוחשיים, כדי לחזק את

ההערכה וההבנה של משמעותם וחשיבותם. האוטנטיות, הערך והחשיבות של האתרים מייצגים, במקרים רבים, היבטים מורכבים, שנויים במחלוקת ורבי-פנים, ויש לעשות כל מאמץ להכיל את מכלול ההיבטים בבחירת הפרשנות ותצוגת המידע. אסור ששיטות הפרשנות תגרענה מן האוטנטיות של המקום. הפרשנות יכולה לעשות שימוש בשיטות מתאימות, חווייתיות ועכשוויות וברשתות מדיה חברתית לשם חינוך והדרכה. קיים שפע הזדמנויות משמעותיות לשימוש בטכנולוגיה, ובכלל זה מציאות רבודה ושחזורים וירטואליים המבוססים על מחקר מדעי. על התוכן המומסר באתרי המורשת להתייחס לפעולות השימור ולזכויות הקהילה, לסוגיות ולאחרים הקיימים, כדי שהמבקרים ומפעילי התיירות יהיו מודעים לחובתם לכבד את האתר ולגלות אחריות – בעת הביקור באתרי מורשת ובקידום.

הפרשנות והתצוגה מחזקות את חוויית המבקר באתרי המורשת, ועליהן להיות נגישות לכול, כולל לאנשים עם מוגבלויות. במצבים שבהם גישה למבקרים עלולה לסכן את מרקם המורשת ושלמותו, יש להשתמש בכלי פרשנות מרחוק. כמו כן ניתן להשתמש בהם כאשר אי אפשר להבטיח לכולם גישה לאתר, ולהציעם – במידת האפשר – במגוון שפות.

העוסקים בתיירות מורשת, אנשי מקצוע וקהילות מקומיות שותפים לאחריות לפרש ולתקשר את המורשת. הפרשנות והתצוגה של מורשת תרבות חייבות להיות מייצגות ולהכיר בהיבטים מאתגרים של ההיסטוריה והזיכרון של האתר. עליהן להתבסס על מחקר בין-תחומי, שילול את המידע המדעי העדכני ביותר על הקהילות המקומיות. עליהן להתבצע במקצועיות, ולאחר הכשרה ראויה. יש לעשות מאמצים לשיפור ההסדרה של התצוגה, הפרשנות, הפצת המידע והשימוש בתקשורת דיגיטלית של אתרי המורשת. המידע המשווין לתחומי מחקר רלוונטיים (דוגמת תולדות האומנות, ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ואדריכלות) חייב להשתלב בפרשנות ובתצוגה של אתרי המורשת, ולהבטיח את איכותן.

עיקרון 4: להכיר בזכויות של קהילות, עמים וילידים על נכסי מורשת התרבות והטבע, ולחזקן באמצעות גישה מכלילה ומשתפת בניהול הנכסים שהם חלק מתעשיית התיירות

הצמיחה העצומה בהיקף התיירות הבינלאומית חשפה נקודות עיוורון וחוסר רגישות כלפי הפגיעות של קהילות רבות התלויות בתיירות, ושל קהילות שבעבר התנסו בביקורי תיירים שנכפו עליהן ללא "הסכמה חופשית, מראש ומדעת" (הצהרת האו"ם על זכויות העמים הילידים, 2007).

לעמים ילידים, לחברות מסורתיות ולקהילות מארחות יש זכות להביע את דעותיהם על המורשת ולנהל אותה על פי המנהגים והפרשנויות הקיימים בתרבותם.

תיירות התרבות הציעה ואף תמשיך להבטיח הזדמנויות כלכליות ותעסוקה. אבל בעתיד חובה לסייע לקהילה ולהקל עליה להיות מעורבת בפיתוח התיירות. תועלות התיירות צריכות להתחלק באופן צודק ושוויוני, ולכלול תעסוקה הוגנת ומכבדת בענף התיירות.

הגידול בתעשיית התיירות גרם גם לירידה לא מכאונת בתרומת התרבות והמסורת לגיוון הכלכלי המקומי. אף שברמה הפרטנית מדובר במגזרים שוליים מבחינה כלכלית, הגיוון עצמו נחוץ והכרחי לחוסן הכלכלי של הקהילות המקומיות.

עיקרון חשוב בפיתוח ובניהול מורשת ותיירות תרבות הוא מעורבות וגישה מכלילה להזדמנויות כלכליות, וגם לפעילות פנאי והנאה. רשויות הניהול של מורשת תרבות צריכות להיות מודעות ורגישות לזכויות, לצרכים ולרצונות של הקהילות בקיום פעילויות, ביצירת חוויות ותוכניות מורשת מגוונות יותר, שיגדילו את הרלוונטיות של מורשת התרבות לאנשי המקום. אף שהמעבר לכלכלה סגורה בתוך הקהילה עצמה עשוי לצמצם את טביעת הרגל הסביבתית של פעילויות כלכליות או לגרום לתוצאות רצויות פחות, ובהן החלשת זכויות עובדים, יישומו חשוב. שימוש בתמריצים עשוי לעודד התפתחויות חיוביות ותוצאות רצויות.

על רקע השינויים הגלובליים המהירים והמתמידים והסוגיות הצולבות העולות מהם, התיירות אינה יכולה להמשיך להתפתח על פי פרדיגמת צמיחה מתמדת שאינה בת-קיימא. אין די בשיפורים שוליים. פיתוח של תיירות תרבות אחראית חייב לחרוג מהתייעצות עם בעלי עניין מקומיים, ולכלול ניהול משתף ושיתוף בתועלות. פיתוח כזה חייב לאמץ את ההכרה היסודית בזכויות האדם, הקולקטיב, הקהילה והעמים הילידים, שהן חלק בלתי נפרד מנכסי התרבות והטבע המשותפים לכלל. זאת ועוד, הפיתוח חייב להיעשות מתוך השתתפות רחבה על בסיס שוויון מגדרי והכללה של קהילות מסורתיות, מיעוטים וקבוצות מוחלשות באחריות לשמירת מורשת התרבות ובקבלת החלטות, כולל באסטרטגיות לניהול התיירות ולפיתוח יעדיה של תיירות המורשת.

עיקרון 5: להגביר את המודעות למורשת תרבות, ולחזק בקרב כל בעלי העניין את שיתוף הפעולה בשימור המורשת

מורשת תרבות היא משאב משמעותי לתיירות וממלאת תפקיד חשוב במשיכת מבקרים, אבל אין הכרה מספקת בשבריריותה ובצורכי השימור שלה. תכנון וניהול של תיירות דורשים מודעות והבנה לצורכי ההגנה והשימור לטווח ארוך של אתרי מורשת. כדי להגביר את המעורבות, ההבנה וההשתתפות בסוגיות של מורשת תרבות ותכנון תיירות, יש לעודד ולממש שיתופי פעולה, למידה ופיתוח יכולות בהיקף חוצה-

מגזרים. המגבלות ו/או נקודות התורפה של אתרי המורשת צריכות להנחות את מקבלי ההחלטות ואת אמצעי התקשורת העוסקים בענייני תיירות, ולעצב את עבודתם. אין להתייחס לתיירים ולמבקרים כאל צופים סבילים או צרכנים גרידא; הם משתתפים פעילים שצריך ליידע אותם בדבר אחריותם להתנהג בכבוד ובדבר האופנים שבהם הם יכולים לתרום להגנה על המורשת והקיימות המקומית. תיירות תרבות אינה יכולה להיחשב לפעילות כלכלית המנותקת מן המקום שהיא מתרחשת בו. הפעילויות והשירותים למבקרים חייבים להיות חלק מחיי היום-יום ומהפעילות החברתית ולהתאים לקיומם, באופן שתורם לביסוס תודעה מקומית ולתחושת גאווה של האוכלוסייה החיה במקום. המוצרים והשירותים שמציעה תיירות מורשת התרבות, ובכללם אירועים ופסטיבלים, חייבים לעלות בקנה אחד עם זהות האתרים וקהילתיהם. כדי לגבש מסגרת של שיתוף פעולה מוגבר בשימור המורשת ובפיתוח התיירות, על העוסקים בניהול מורשת לפתח את הידע והמודעות שלהם עצמם לעקרונות ולדינמיות המאפיינים תיירות בת-קיימא. אנשי המקצוע והעוסקים בתיירות צריכים לפתח את הידע שלהם עצמם בדבר שימור וניהול מורשת. על מנהלי מורשת, מנהלי תיירות ציבורית, מפעילי תיירות פרטית, יזמים ואנשים המעורבים בתעשיות התרבות והיצירה להקים ו/או להפעיל רשתות רשמיות ולא רשמיות לתקשורת ולשיתוף פעולה. משילות שתכנית באמצעות בעלות ואחריות ניהולית משותפת לאוצרות מורשת תרבות וטבע מאפשרת נקודות מבט חדשות ומאמצי שיתוף פעולה חדשים להתוויית כיוון חדש לפרקטיקה התיירותית, כך שביכולתה להוביל לנתיבים חדשים וחסנים יותר לפיתוח בר-קיימא.

עיקרון 6: להגביר את חוסן של הקהילות ושל מורשת התרבות באמצעות פיתוח יכולות, הערכת סיכונים, תכנון אסטרטגי וניהול מותאם

בהתחשב בהשלכות השליליות על התיירות, בסוגיות ובמשברים עולמיים מערכתיים ובסיכונים העולים מהם, גובר הצורך לחזק את החוסן ואת יכולות ההסתגלות והשינוי של הקהילות המארחות, כדי להתמודד עם אתגרים ומשברים עתידיים הקשורים בשינוי האקלים, באובדן המגוון הביולוגי ו/או באסונות חברתיים המשפיעים על מורשת תרבות. הירידה הנרחבת בהיקפה של התיירות עקב מגפת הקורונה חשפה את פגיעותם של אתרי מורשת רבים ושל הקהילות המארחות תיירות תרבות. היא המחישה בביור את העובדה שהתיירות חייבת לתרום באופן פעיל להתאוששות, להגברת החוסן ולשימור המורשת, ושאתרי מורשת וקהילות מארחות חייבים לבחון אפשרויות של הסתגלות לשינויים. בהקשר של מורשת תרבות ותיירות, חוסן מצריך יוזמות מתואמות ופיתוח יכולות בין-תחומיות ברמה המקומית. בניית יכולות כאלה צריכה לשאוף להגדלת היכולת של קהילות לחזות מראש סיכונים ולצמצם אותם. יכולת זו אמורה לעזור להן לקבל החלטות מושכלות בסוגיות של ניהול מורשת תרבות ושימוש תיירותי במשאבים, במטרה למזער ככל האפשר את ההשפעות החברתיות והכלכליות השליליות שיש לשימוש התיירותי או להאצתו. גם הידע המסורתי הקיים אמור להשתלב באסטרטגיות חדשניות ומותאמות לקהילה להגברת חוסנה והסתגלותה. על מנהלי המורשת לוודא שבידיהם הידע, היכולות והכלים הנחוצים לצורך היערכות ומענה ראויים להקשרים משתנים ולאחרים מתפתחים. כל תכנון אסטרטגי וניהול מותאם של תיירות תרבות חייב לכלול הערכות סדירות של השפעות המורשת (Heritage Impact Assessment, HIAs), הערכות סביבתיות (Environmental Impact Assessment, EIAs), וניהול סיכונים אסון והערכות סיכונים רלוונטיים נוספים.

בעתיד תגדל מאוד החשיבות של הערכות הפגיעות לשינוי האקלים. כל אלה מחייבים גיבוש תרחישים הצופים פני עתיד, הכנת תוכניות מגירה ותוכניות חלופיות, ואמצעים למיתון ולהפחתה של השפעות, המתחשבים בכל בעלי העניין ומערבים אותם בהערכות. ההערכות והמעקב לצורך ניטור ההשפעות חייבים להתאים למשימה, להתעדכן באופן סדיר ולהיות קלים ליישום, ולהזין באופן שוטף את תהליכי קבלת ההחלטות בענייני פיתוח וניהול. כדי לשמש זרז לפיתוח חוסן קהילתי, תיירות תרבות דורשת שיתוף פעולה מוגבר בין מגזרים, ומימוש החזון באמצעות המעשה.

עיקרון 7: לשלב בניהול תיירות תרבות ומורשת תרבות פעילות למען האקלים והקיימות

משבר האקלים מציב איום קיומי על כדור הארץ ועל התרבות האנושית כפי שאנו מכירים אותה. הוא מסכן את מורשת התרבות והטבע, ומאיים על פרנסתם ורווחתם של בני אדם בכל רחבי העולם. קהילות התלויות לקיומן בתיירות פגיעות במיוחד למצב זה. כל בעלי העניין בתיירות התרבות חייבים לנקוט פעולות למיתון, לצמצום ולניהול השפעות האקלים. הפעולות שיינקטו צריכות לחזק את היכולת של קהילות לייצר, לשמר ולתחזק תועלות בנות-קיימא מתיירות תרבות. פעילויות התיירות חייבות למזער את פליטות גזי החממה שלהן. זוהי אחריות משותפת של ממשלות, מפעילי טיולים, עסקי תיירות, מנהלי אתרים, גופי שיווק, רשויות ניהול אתרים, מתכננים של שימושי קרקע, אנשי מקצועות המורשת והתיירות, החברה האזרחית והמבקרים. את האכיפה יש להבטיח באמצעות תמריצים, חוקים ותקנות, מסמכי מדיניות וקווים מנחים המתעדכנים לפי הצורך.

פעולה למען האקלים היא חובה אישית, קולקטיבית ומקצועית החורגת מעבר להתחייבויות של המדינות ולהסכם פריז [הסכם להפחתת גזי חממה, מזעור נזקם ומימון הטיפול בהם. ההסכם נקבע בוועידת האקלים של האו"ם בשנת 2015 ונחתם ב-2016]. ע"ע.

ניהול תיירות ומבקרים חייב לתרום להפחתת יעילה של פליטת פחמן וגזי חממה, לניהול פסולת, לשימוש חוזר, למחזור, לשימור אנרגיה ולחיסכון במים, לתעבורה ירוקה ולתשתיות העומדות ביעדים בין-לאומיים ולאומיים. אמצעים לתמיכה בשימור המורשת, במגוון הביולוגי ובמערכות סביבה טבעית חייבים לעמוד בראש סדר הקדימות בתכנון, במימוש ובהערכה של אסטרטגיות תיירות וניהול מבקרים. שימוש חוזר ומותאם ושיפוץ משמר של מקומות מורשת בנויה ומורשת מסורתית-מקומית (vernacular) יכולים לתרום להסתגלות לאקלים ולשמירה על חוויית ביקור אותנטית יותר.

אסטרטגיות של פעולה למען האקלים חייבות להביא בחשבון סוגיות של בעלות, ידע ומנהגים מסורתיים. כל היבטי התקשורת, המידע, פרשנות המורשת, החינוך וההדרכה חייבים להגביר את המודעות לקיומו של משבר האקלים החמור ולהשלכותיו על מורשת הטבע והתרבות, במיוחד באתרי מורשת שמצויות בהם קהילות בסיכון. גם התצוגה והפרשנות באתרי מורשת הפתוחים לציבור צריכות לתרום למשימות אלה, ולכלול מסרים בדבר השפעות האקלים על פעולות השימור ועל הסביבה. זוהי גם הזדמנות לבחינת טכנולוגיות חדשניות העשויות לשמש למטרות אלה. שינוי האקלים מזמין לגישה מהפכנית ומחדשת לתיירות תרבות, שבה בראש סדר העדיפויות תעמוד בניית קהילות ואתרי חסינים ומסתגלים

links all the heritage sites in the space in a detailed development plan, which can be carried out in multiple stages. The groundbreaking plan outlines an innovative model that relates to the settlement enterprise, environment and heritage sites and the relationship among them. This is an advanced contemporary interpretation of the policy of conserving open spaces and the accepted conservation policy in Israel today.

Keywords: Spatial heritage, open spaces, cultural heritage assets, development pressures

p74 | Pinchas Wolff: From Tarnow in Galicia to the Establishment of Nahalal

Itamar Ben David, geographer, city and regional planner; formerly director of planning at the Society for the Protection of Nature (2006-2017) and chairman of the Haifa District Planning and Construction Committee at the Ministries of Finance and the Interior (2017-2022)
itamar.spni@gmail.com

The guiding principles of the moshav ovdim - workers' cooperative settlement - cannot be understood without being acquainted with the personalities who formulated and tried to actually live according to these principles on the settlements. These personalities included well-known individuals who were prominent in the pantheon of Israel's national memory along with many others who are enshrined in the intimate memories of the moshavim. This review describes the stations in the life of one man, a pioneer of the Second Aliyah, from the day he immigrated to the Land of Israel until he settled in the first workers' cooperative, Nahalal, which was founded in September 1921. At each of these stations he experienced different forms of settlement that had developed in the Land of Israel, learned the advantages and disadvantages of each and forged his own views about the type of agricultural settlement that was suitable to the local conditions and the new society that was beginning to emerge. Over the years these settlements changed; many were converted from agricultural to urban settlements; their master plan, economy, society and management also changed. Following the life of one worker - who later became a farmer - reveals not only the story of place and person but also the evolution of the concept of a workers' settlement.

Keywords: Biography, place, Second Aliyah, principles of a workers' moshav, Hadera, Nahalal

p80 | The Story of Place: Yitzhak Wilkanski, the Agricultural Farm in Huldah and the Groups of Laborers who Worked there, and their Role in Developing the Principles of the Moshav Ovdim

Dr. Tamar Agmon, educator
Tamar_agmon@013net.net

The history of Huldah is divided into several time periods: 1906-1910 - the purchase of the land and the planting of the forest; 1910-1929 - the establishment of an agricultural farm; late 1930 - settlement by a group from the Gordonia movement and the establishment of a kibbutz; mid-1980s - the kibbutz crisis and the decision by the kibbutz to be included on the list of the "new kibbutzim," to go through the privatization processes and to become a community association; 2013 - completion of the construction of the expansion neighborhood; 2017 - the establishment of sh'chunat banim, a neighborhood for the 2nd generation. Tangible heritage assets contribute to the settlement's identity. Several of them such as the Huldah Forest and Herzl House represent the Israeli national memory and others, famous figures - thinkers, leaders and creators. Heritage assets that bear local memory remain on the original kibbutz; they correspond to the periods of time that comprise Huldah's story of place. This review will focus on one chapter in Huldah's history, the years between 1910 and 1929, when it was an agricultural farm. During this period, there were two main factors at the farm: Yitzhak Wilkanski (Volcani), for whom Huldah was a testing ground for settlement ideas that would later find expression in the workers' moshav, and groups of laborers who struggled to keep the farm alive, absorbed Wilkanski's ideas and left their mark on the history of settlement in the Land of Israel.

Keywords: Huldah, Yitzhak Wilkanski, groups of workers, Yoel Efrat, moshav ovdim (workers' moshav), Nahalal

To fulfill were adapted to the wishes, needs and ways of life of the founders. Since the 1980s, the workers' settlement has undergone changes - economic, social and cultural - that have ramifications for its heritage assets, their status and function and their physical survival. This article will examine the possibilities of reuse of built heritage assets in moshavim, taking into account their location, characteristics and values, and the attitudes of the residents of the moshavim towards the possibilities of reuse.

Keywords: Moshavim, population, cultural heritage, conservation, location, reuse

p58 | Development Pressures and Concern over the Survival of Memory Agents: The Security House on the Old Site of Moshav Nabatim

Dr. Zeev Zivan, historical geography researcher, teacher and lecturer
zeev.zivan@gmail.com

Maria Matzerfi, director of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, southern district
maria@shimur.org.il

The "11 Points" settlement operation in the Negev that was launched after the end of the Yom Kippur in 1946 is still considered one of the formative events that shaped the settlement enterprise and Israeli identity. One of these settlements, Moshav Nabatim, was established east of Beersheba as part of the moshav movement. It struggled with environmental conditions, the lack of water, the preparations for the War of Independence and the war itself. Over the years the population changed, but it was only in 1954 that the settlement was rehabilitated. Several assets, evidence of the early years, remained at the old settlement site - the most prominent of which is the security house. Infrastructure development plans, including the extension of Route 6, threaten to damage this heritage property. This article seeks to present to the planning institutions and authorities the role of the security house as a memory agent for the 11 Points settlement operation and the establishment of Moshav Nabatim and thereby to convince them to safeguard this historic asset, to prevent its neglect and to conserve it. To this end, the article includes two reviews: one, an overview of the national and local development plans and the way they relate to the security house site and the second, the story of Moshav Nabatim.

Keywords: Nabatim, Negev, settlement, water sources, security house, planning, conservation and development

p66 | Gezer: Heritage Reserve

AR Roni Borg, vice president of planning at Ran Wolf Urban Planning and Project Management Ltd.

roni@ranwolf.co.il

Ran Wolf, urban planner and CEO of Ran Wolf Urban Planning and Project Management Ltd.

ran@ranwolf.co.il

The Gezer regional council includes 25 settlements. These include five kibbutzim - two of which were founded before World War II (Na'an in 1926 and Huldah in 1931), two after World War II (Gezer in 1945 and Netzer Sireni in 1948) and one, Sha'albim, in 1950. 15 moshavim were also established, all of them - with the exception of Kfar Bilu, which was established in 1932 - between 1949 and 1956, the years of mass immigration to Israel, and are therefore, are part of the "moshavei olim" (immigrants' moshavim) group. The built texture and agricultural landscape in these kibbutzim and moshavim, however are inseparable from the entire space. The Gezer Regional Council encompasses sites that of great significance in the history of the Jewish people and of the Land of Israel, and was therefore chosen by the Ministry of Jerusalem and Heritage and the Government Tourism Society to be part of a national pilot project to develop the spatial heritage. This is the first time that the Ministry of Heritage (formerly Ministry of Jerusalem and Heritage) is seeking to develop an entire space, using a broad planning approach. As part of the pilot, a spatial strategy was formulated that

p38 | Conserving the Rural Space and Public Buildings in Kfar Azar: The Absorption of the Village into the City of Ramat Gan

Dr. Shlomo Lotan, Planning Department, City of Ramat Gan, in collaboration with conservation architect Noa Shek, who deals extensively with the planning and analysis of various conservation issues

Shlomo-l@ramat-gan.muni.il

noa.schek@gmail.com

Moshav Kfar Azar was founded in 1932, in the heart of the rural space of the Ono Valley. The plans for the village were drawn up by Richard Kaufman, the architect who planned many settlements and urban neighborhoods in the Land of Israel. During the Arab Revolt of 1936-1939 and the War of Independence, the residents of Kfar Azar experienced periods of conflict and fighting with the bordering Arab villages. Evidence of this struggle remains in the form of fortifications and defense towers. Impressive public buildings were also constructed, including the People's House, which was designed by architect Arie Sharon after the establishment of the state. Kfar Azar's location in the eastern part of Ramat Gan, in the heart of the dense urban space of metropolitan Tel Aviv, its physical characteristics, its agricultural lands, its master plan and the open space - all of these created development pressures within its borders and changes in its texture. The article will discuss the history of Kfar Azar, current development and construction trends and their ramifications. It will focus on attempts to conserve the moshav's historic master plan and its heritage assets, which constitute a unique textural "enclave" that is so different from its urban surroundings.

Keywords: Conservation of heritage assets in rural space, architect Richard Kaufman, architect Arie Sharon, city building plan

p46 | Mutuality - Association and Dependence between Conservation and Reuse: The Case of Built Heritage Properties in Moshavim

Prof. Irit Amit-Cohen, lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets; member of ICOMOS Israel and the Board of Directors of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel.
amitirit@gmail.com

The approach that advocates the reuse of built cultural heritage assets has been gaining popularity in the discussion that has been taking place in recent years on this topic. This approach is based on two concepts: (1) Cultural heritage assets that were constructed in the past to fulfill economic, cultural, political and social needs and that have survived in the space are "memory agents" for past events, figures, lifestyles and worldviews. Their survival, however, will not last as long as it relies solely on memories associated with the assets. Their continued survival is contingent upon their being put to use in a way that will suit residents' desires and their current needs, while ensuring minimal damage to the assets' value. This adapted use requires an in-depth examination of the characteristics of the property and its surroundings and their suitability for the new function, along with a decision regarding the method of financing their conservation and functional development. (2) Sustained thinking, which is based both on the responsibility of the present generation to conserve the heritage and ensure its survival for future generations and on the recognition that reuse is part of an ecological-environmental approach. According to the latter, the destruction of the old should be avoided, and the restoration of the historic asset and the utilization of its volume and materials for renewed use should in theory be preferred. Many built cultural heritage assets exist on the moshavim that were founded in the years preceding the establishment of the State of Israel and on those established during the first decades of the state's existence; these constitute evidence of the history of the moshav and of the settlement enterprise in the Land of Israel, as well as of the events, ideology and the figures that shaped them. At the time they were constructed, these assets were part of a unique master plan that reflected the principles of the moshav; the functions they were intended for agricultural purposes as well as for the community were constructed along a central axis in the settlement. During a period of hard work and economic deprivation, the members of the village allocated enormous resources to the construction of public buildings with cultural and aesthetic value, recognizing their importance to the residents and to the future development of the settlement. These buildings expressed the principles of the workers' settlement and the desire of the members to live in a cooperative framework based on mutual responsibility, while at the same time allowing each family unit to maintain independence of production and consumption. Following the disintegration of the cooperative fabric of the moshavim that began in the 1990s, the Kfar Yehoshua community found itself at an ideological and social crossroads. The residents' attitude to the public and productive space and to the heritage assets they contained changed. The construction of the mosaic in memory of Richard Kaufman on the main boulevard in 2004 at the initiative of artist Eli Shamir, a 3rd generation member of the moshav, motivated the villagers to look anew at the settlement's historic public space; over the past two decades, initiatives pertaining to the built cultural heritage on the site were undertaken. These included the rejuvenation of the Hankin House by volunteers - children and "alumni" of the moshav - as a heritage site and multidisciplinary museum space; the placement of "Venus Gathering Onions," a sculpture by Eli Shamir, in the public space as a gesture of continuity to the founding generation and local history; and the renovation and conservation of the packing house and its conversion into a space for the offices of the Kfar Yehoshua agricultural association and local committee. Each of these initiatives represents a different approach by the 3rd generation to the local cultural heritage. This article describes these initiatives, and through them, presents the beginnings of a tradition that responds to change and is driven by local forces

Keywords: Kfar Yehoshua, planning, public buildings, monuments, conservation and changes

p30 | Moshavei Banim - a Unique Settlement Model and its Expression in the Moshav Master Plan: The Case of Moshav Lachish

Dr. Uzi Ophir, history and citizenship teacher in the upper division of a school in the Sharon Region

hmo_13@netvision.net.il

Moshavei banim were a unique settlement model that existed in the State of Israel for about two decades, from the mid-1950s to the mid-1970s, intended to address the need to settle empty expanses of the homeland and the desire of the 2nd generation of moshav members, who were not designated to inherit their parents' land, to continue moshav life. During those two decades, a dozen moshavei banim were established, from the northern border to the Arava in the south. The population makeup of these settlements was the end result of an ongoing selection process that included service in the Nahal brigade (which combines military service in a combat unit with civilian service in a new agricultural settlement), screening by an admissions committee and overcoming the challenging living conditions in the moshavim - mainly at the beginning. Settlers included youngsters who had grown up on moshavim, graduates of agricultural schools who saw agriculture as a mission and young people who were raised on kibbutzim but who rejected the extreme cooperativeness of kibbutz life. The uniqueness of this form of settlement is reflected in the master plan of the moshav and its assets that remained in the shared space and represent its values and principles.

This article seeks to provide an in-depth examination of one moshav banim, Lachish; to describe this settlement model; and through it, to understand the uniqueness of this form of settlement - its social, ideological and economic principles - and the difference between it and workers' settlements. This analysis seeks to convince the authorities to conserve this master plan and thereby, to strengthen the awareness of the residents of moshavei banim to its story of place and uniqueness.

Keywords: Moshavi banim, regional settlement, social resilience, economic cooperation, heritage trail

p18 | From Sejera Farm to Moshav Ilaniya

Dr. Esti Yankelwitz, researcher of the history of the farm and the moshava, lecturer and research fellow in the

Department of Israel Studies at the University of Haifa

estivan@gmail.com

Sejera's name is associated with pioneering initiatives - the first organized Hebrew defense organization, the first collective farm and more - but it was actually a training farm founded by the JCA (Jewish Colonization Association) in 1900 to prepare candidates for the agricultural settlements and to integrate them into the settlement enterprise it planned to establish in the eastern Lower Galilee. The **moshava** (colony of independent farmers) of Sejera was established near the farm, to provide homes for the farmers-in-training. The JCA eventually ended this chapter in its history and the farm was sold to the **Agudat Netaim** (Netaim Association), which continued to cultivate the land.

Netaim, however, fell into financial crisis and was forced to sell its assets. The **moshava**, on the other hand, was transferred to PICA (the Palestine Jewish Colonization Association), a society that promoted Jewish settlement in the Land of Israel, but struggled with the arid land and the dearth of water. During Sejera's first fifty years, attempts were made to expand the **moshava**, but these were unsuccessful. Following Israel's independence, the leaders of the state planned to establish a workers' settlement on the site - the form of settlement that was preferred by the residents and that was seen as a solution for the **moshava**, which was struggling to survive. The Jewish Agency's Settlement Department, Keren Kayemeth LeYisrael and other factors advanced a plan to establish a workers' **moshav** to be called Ilaniya, into which the original settlement of Sejera, its houses and lands, would be absorbed - but this never came to fruition. The architect Emmanuel Yellin was commissioned to plan the new settlement. The **moshav** and its subdivisions were to be located north and south of the moshava. In 1956, families of new immigrants settled on the agricultural farms, which became a cooperative village, but it was only in the mid-1980s that the planned quota of residents was filled. Today it is defined as a **moshav** under the aegis of Lower Galilee Regional Council. Over the years, Ilaniya has undergone a process of community

expansion, with some of the plots of land occupying former agricultural land, and others, expanding outside the moshav's original boundaries. The purpose of this article is to describe the development of the Ilaniya workers' settlement, whose origins lie in the training farm for workers and the **moshava**; to disclose its historic assets, which are tangible evidence of this development; and to hope that this description and disclosure will encourage their conservation.

Keywords: CJA, Sejera farm, moshava, Ilaniya workers' moshav, cooperative village, eastern Lower Galilee.

p24 | “Venus Gathering Onions” in Kfar Yehoshua. Buildings and Monuments in the Public Space in Kfar Yehoshua as an Expression of Changing Values

Neta Haber, director of Beit Hankin in Kfar Yehoshua, artist, independent curator and video editor

neta.haber@gmail.com

Ayelet Herzwolf, curator and coordinator of education at Beit Hankin in Kfar Yehoshua, historical and aesthetic researcher of the settlement and its surroundings

stavelet@gmail.com

Moshav Kfar Yehoshua was established in 1927, six years after Nahalal, the first workers' settlement. As in Nahalal, architect Richard Kaufman was commissioned to plan the moshav. He integrated his own worldview, the ideas of garden cities and the principles of the workers' moshav into his design. However, in contrast to Nahalal, in Kfar Yehoshua he was careful not to create a plan that would hinder future expansion of the moshav. Hence, buildings that were used

Summaries

p10 | On the Path of the Workers' Moshav: Milestones in the Development of the Workers' Moshav

Dr. Rena Reinitz-Idan, Researcher, lecturer and writer about the history of Jewish settlement in Israel.

rinal@netvision.net.il

Prof. Irit Amit-Cohen, lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar Ilan University

amitirit@gmail.com

The idea of the workers' **moshav** developed as part of the idea of the “working settlement” - a settlement of workers financed by national capital with which the land was purchased and settled. The idea came to fruition as a result of cooperation between two factors: the Zionist movement that aspired to realize a territorial national vision, and workers with personal and social ambitions. The workers, members of the Second Aliyah - who were for the most part young, single and without means, but imbued with socialist and Zionist ideas - wandered at the beginning of their journey in the Land of Israel among the **moshavot** that had been established during the First and Second Aliyot and sought work there. They encountered a form of settlement that was based on self-financing, and whose goal was to advance the status of the self-supporting Jewish farmer. The conditions in the land and the daily difficulties, however, prevented this form of settlement from taking hold and the farmers from realizing their ambitions. The wanderings, the encounter between the workers and the farmers, and the acquaintance with the conditions in the Land of Israel contributed to the development of institutions, organizations and factions, and also to the emergence of leaders who were not satisfied with merely expressing their worldviews, but also tried to implement them. The purpose of this article is to get to know the milestones that comprise the “Path of the Workers' **Moshav**.” These milestones represent sites where there was an encounter between settlement leaders and thinkers, the ideas they voiced and publicized, and their attempts to implement them in the settlement enterprise. It is intended to achieve three goals:

(1) to become acquainted with the thinkers and their ideas, along with the settlement efforts that preceded the establishment of the workers' **moshav** - without which it is impossible to explain the unique characteristics of this form of settlement;

(2) to strengthen the argument that this settlement model developed under specific conditions of time and space; the ideas developed and took shape at the end of the first decade and during the second decade of the 20th century, during the years of the Second Aliyah, under the social and economic conditions that existed in the Land of Israel at the time. In third decade, these ideas took shape and crystallized into a settlement model - the workers' **moshavim** that were established in the Jezreel Valley space. In the decades that followed, the conditions changed, settlement spaces were added and the unique settlement form of the workers' **moshav** also changed;

(3) to hope that the reference to the thinkers and the sites where they experimented and attempted to realize their settlement ideas will advance the recognition of their importance, of their right to be included in the pantheon of the memory of the settlement enterprise in the Land of Israel, and of the importance of protecting the tangible heritage assets that survived in the space and are evidence of these ideas and activities.

Keywords: Worker's moshav, Sejera, Ein Ganim, Training farm, Hamra, Nahalal, Kfar Yehezkel

version also emphasizes the need to take climate change into consideration, to contend with development pressures, to recognize the importance of cultural heritage in representing the uniqueness and identity of communities, to utilize new technologies to conserve heritage assets and be aware of the role of digital means in advancing tourism at heritage sites.

A few additional comments:

- Like its predecessors, issue 12 of **Sites - the Magazine** seeks to expose the community of researchers and all those interested in the conservation of cultural heritage to subjects, approaches and new ideas that have recently been added to the conservation discourse.

- As in all issues of **Sites - the Magazine**, in this issue too, the articles and reviews are introduced by an opening paragraph.

This paragraph was written by me, the editor of the magazine, to strengthen the connection between the central theme –“One Hundred Years since the Founding of the Workers' Moshav” - and the topics, examples and aspects on which the various reviews and articles focus.

- The English translations of the page in memory of Yehuda Dekel, CEO Omri Shalmon's message, the message from the editor, the summaries of the articles and the reviews are presented, as always, from left to right.

- Issue 13 of **Sites - the Magazine** will focus on the distinctions between a single asset or monument and a heritage axis or complex. These have implications for the selection of heritage assets that are worthy of inclusion on conservation lists, their protection, integration into planning systems, conservation and development. I hope that the interest in these topics will facilitate the publication of the magazine.

Irit Amit-Cohen

space, taking into account their location and the possibilities of their reuse. This article is based on the hypothesis that the changes in the population make-up of the **moshav** that have taken place in recent years will have an effect on the desire to conserve the heritage assets and the method of conservation, along with the financing of this endeavor and the type of function that will be chosen for these assets.

Dr. Zeev Zivan, specialist in historical geography, researcher, writer and lecturer on the history of the settlement enterprise in the Negev, collaborated with Maria Matzerfi, a planner and director of the southern district of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, to write "Development Pressures and Concern over the Survival of Memory Agents: The Security House on the Old Site of Moshav Nabatim." They examined the role of the security house in serving as evidence of one of the key events in the history of the establishment of the State of Israel: the "11 Points" settlement operation in the Negev that was launched right after the end of the Yom Kippur in 1946.

Their goal is to convince the planning authorities of the importance of this tangible "witness," to conserve it and to prevent its destruction, despite the infrastructure development plans in its vicinity.

In their article, "Gezer: Heritage Reserve," architect Roni Borg and planner Ran Wolf present a new trend that is gaining momentum in cultural heritage conservation: the conservation of entire spaces - cultural heritage assets and their environments. Their review focuses on the heritage space in the Gezer Regional Council, which is part of a national pilot project funded by government ministries designed to conserve its heritage assets and protect its nature reserves, open spaces and unique fauna and flora.

The magazine includes two reviews, both of which attest to the story of families whose sons were among the founders of the first wave of workers' settlements in the 1920s. Itamar Ben-David, geographer and urban planner who held key positions on the planning committees of government ministries and recently chaired the Haifa District Planning and Construction Committee at the Ministries of Finance and the Interior, wrote about his grandfather: "Pinchas Wolff: From Tarnow in Galicia to the Establishment of Nahalal." His grandfather, a member of the Second Aliyah who wandered among **moshavot** in Judea and the Galilee, joined groups of laborers, was one of the settlers in Hamra - the first attempt to establish a workers' **moshav** - and eventually settled in Nahalal, is representative of many others like him, who went through similar journeys and were among the founders of the first workers' **moshavim**.

Dr. Tamar Agmon, researcher and educator, chose a similar way to document the stories about her father, Yoel Efrat. He belonged to groups of laborers who worked in the **moshava** of Rehovot and moved on from there to the training farm in Huldah. There they were trained for agricultural work, and were among the founders of Nahalal. In her review, "The Story of Place: Yitzhak Wilkanski, the Agricultural Farm in Huldah and the Groups of Laborers who Worked there, and their Role in Developing the Principles of the Moshav Ovdim," Agmon emphasizes Yitzhak Wilkanski's role in the development of the mixed economy, one of the central pillars of the workers' **moshav**.

In addition to the articles and reviews, we decided to include this year the Hebrew translation of the ICOMOS International Cultural Heritage Tourism Charter, which was prepared by the ICOMOS International Cultural Tourism Committee (ICTC), in which ICOMOS Israel is also a member. The new version was written in 2021 and published in 2022. In Issues 9 and 11 of

Sites - the Magazine, we referred to the old version of the charter. Due to its importance, we decided to translate the new version into Hebrew and publish it in this issue. This new version has a double importance: First, it represents a trend, the renewal of cultural heritage art and its adaptation to the conditions of the 21st century, and second, this version contributes to the promotion of tourism in cultural heritage sites in a period characterized by changes and crises. Indeed, the revised version includes definitions and

guidelines for developing tourism in heritage sites that have been declared worthy of protection and conservation in an era of acceleration of tourism activity at all levels: local, national and global. The number of workers' **moshavim** has grown since 1921; their principles and contours have changed and new forms and definitions have been added: cooperative **moshavim**, mountain moshavim and Valley and Negev **moshavim**, **moshavei banim** and immigrant **moshavim**. Today the **Moshav** Movement includes 251 workers' **moshavim**. They are scattered throughout the country, and their built structures, as well as fields and orchards, are integrated into Israel's open rural landscape. The purpose of Issue 12 of **Sites - the Magazine** is to review the foundations of the workers' **moshav**, the transformations that have taken place in it and its status, to learn about its uniqueness and heritage, and thereby to encourage the conservation of its tangible representations that remain in the space - evidence of its social and cultural story and its landscape uniqueness.

The magazine opens with an article by Dr. Rena Reinitz-Idan and Prof. Irit Amit-Cohen, "Milestones in the Development of the Idea of the Workers' Moshav," which seeks to review the ideas that underlay the basic principles of this form of settlement, and to examine the thinkers, the figures, and the sites associated with them. It is intended to strengthen the contention that like any spatial experiment, this form of settlement developed under the influence of a specific period in time, its perceptions, its main players and its events, as well as the characteristics of the space in which it was ultimately implemented.

Dr. Esti Yankelwitz's article, "From Sejera Farm to Moshav Ilaniya," reviews the traces left in the landscape and documents the beginnings of the training farm established in Sejera to train laborers for agricultural work, along with attempts at various types of settlement including the **moshava** - and later the **moshav** of Ilaniya. The aura that clung to the Sejera Farm overshadowed the other forms of settlement; the article seeks to shed light on them and highlight their uniqueness.

Netta Haber and Ayelet Herzwolf, curators, educators and administrators who are working to conserve Beit Yehoshua Hankin in Moshav Kfar Yehoshua and tend to its collections and its operation, teamed up to write the article "'Venus Gathering Onions' in Kfar Yehoshua." The title is based on the statue by artist Eli Shamir that stands in the heart of "the village," which is a tribute to its founders and the history of the settlement. The purpose of the article is to review the heritage assets that remain in the **moshav** along with their role in representing the values of the workers' **moshav** in the past and in representing the social and cultural values of Kfar Yehoshua today.

In his article "Moshavei Banim - a Unique Settlement Model and its Expression in the Moshav Master Plan Master plan:

The Case of Moshav Lachish," Dr. Uzi Ophir, an educator and researcher, focuses on a unique **moshav** model that existed in Israel from the mid-1950s to the mid-1970s, which sought to address the wish of the second generation of **moshav** members, who were not designated as "continuing sons" on their parents' **moshav** to settle empty lands. He calls for examining this phenomenon through an in-depth analysis of Moshav Lachish and to preserve its story, along with its cultural heritage assets.

Architects Dr. Shlomo Lotan and Noa Shek collaborated in an exploration of the tangible historical assets of Moshav Kfar Azar, which in recent years was assimilated into the municipal boundaries of the city of Ramat Gan. The change in the status of the **moshav** threatens these tangible assets. In their article, "Conserving the Rural Space and Public Buildings in Kfar Azar: The Absorption of the Village into the City of Ramat Gan," the writers describe the development trends, the transformation of the village's texture into a unique textural "enclave" within an urban environment and the concern over the survival of the historic assets that are evidence of the story of the **moshav**.

Prof. Irit Amit-Cohen also describes the transformations that took place in the **moshav**. In her article "Mutuality - Association and Dependence between Conservation and Reuse: The Case of Built Heritage Properties in Moshavim," she analyzes the attitude of today's **moshav** residents to the heritage assets that have survived in the settlement's

Preface by the Editor: One Hundred Years since the Founding of the Workers' Moshav

In September 2021, the Nahalal workers' **moshav** celebrated its centennial. Nahalal was the first to present a model of a new form of rural-agricultural settlement, which was based on a mixed economy and distinguished by cooperative foundations: nationally-owned land, self-employment (family farm), joint buying and marketing, mutual help and democratic management. But this form of settlement did not sprout up **ex nihilo**; it developed out of social worldviews that spread to different parts of the world - Eastern Europe, Central Europe and North America - and influenced settlement movements and attempts to formulate new forms of settlement. These developments influenced the attitudes of Zionist thinkers and leaders at the end of the 19th century and in the first two decades of the 20th century.

At every opportunity they voiced their new ideas, wrote about them and published them, and also pushed Zionist organizations and institutions to implement them. The results were the workers' **moshavim** that were founded in the third decade of the 20th century, first and foremost Nahalal.

have been commemorated by the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel with widespread signage.

Recently, in between the Heritage Division of the Ministry of Heritage, the Regional Government Center and the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, we started preparing a comprehensive survey of historic buildings and cultural landscapes in the regional councils and in the working settlement, including the **moshavim**. This survey will serve as a basis for declaring buildings as conservation buildings.

Tremendous thanks and appreciation to Prof. Irit Amit-Cohen, member of the executive committee and editor of Sites - the Magazine since its publication, sometime in 2011. With the publication of this, the 12th issue, I want express my thanks and gratitude to Idit Maidan, longtime deputy editor, upon her retirement. Idit invested boundless efforts: she compiled the materials, proofread them, worked intensively with the writers and other professionals, language editors, graphic designers, printing houses and the Library of Congress in Washington. She did this for 12 years - the age of **Sites - the Magazine**.

Thanks and appreciation to Boaz Dekel, chairman of the Yehuda Dekel Library - the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, under whose aegis **Sites - the Magazine** is published; to Nirit Itington, copy editor; to Orna Yazkirovich, graphic designer, to our regional directors, whose daily work greatly impacts the care of our cultural landscapes, including the **moshavim**; and Ronni Haimov, director of information and publications, who has succeeded Idit Maidan. We wish him great success and creativity with the passing of the baton.

Yours as always,

Omri Shalmon

CEO

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

The Workers' Moshavim, the Pioneering Heritage and Conservation

Dear readers of Atarim - the Magazine,

The settlement movements in the Land of Israel provided, and still provide, a broad leeway for the development of societies, ideas and diverse forms of settlement – pioneering, intellectual and ideological. These found expression in the neighborhoods in the urban sector, in the **moshavot** of the First and Second Aliyah, in the kibbutzim, in the **moshav ovdim** (the workers' **moshav**), the **moshav shitufi** (the cooperative **moshav**) and in the **moshav olim** (the immigrants' **moshav**) in the 1950s - the product of the waves of mass immigration from European countries and Islamic countries in Asia and North Africa.

Issue 12 of Sites - the Magazine is dedicated to the moshav settlement movement, which began in the Jezreel Valley in 1921, with the establishment of the first workers' moshav, Nahalal. The workers' moshav is one of the phenomena of the Zionist settlement enterprise, which had a decisive influence on the history of the state-on-the-way, as well as on the State of Israel since its establishment.

The phenomenon of the **moshav ovdim** created, by its very nature, an entire world of concepts and cultural landscapes, throughout the Land of Israel. We will suffice with pointing out the planning aspects that were intrinsic to the idea of a workers' settlement - that is, a cooperative settlement based on a Socialist model that emphasizes the family nucleus and gives it a supportive cooperative envelope. Each family functioned as an independent agricultural unit, but the **moshav** as a whole provided each farm with services: packinghouses, dairies, a central egg warehouse, marketing and the like. Deriving from this form of settlement were social and cultural beliefs that encouraged the establishment of common public buildings for the **moshav** community, including the secretariat building, the kindergarten, the school, the people's house, the youth club, the synagogue and others. Intense activity took place in these buildings on holidays as well as on days of celebration and mourning, and all the residents of the **moshav** took part – young and old. The **moshav** secretariat managed the cooperative system through elected committees that dealt with the various aspects of life - economic, educational, and cultural - and service provision.

Within this rich fabric, widespread attention was paid to matters of heritage and the preservation of the texture – primarily the care of public buildings and agriculture. Indeed, over the years, there has been growing awareness of the importance of the conservation of the historic buildings - schools, water towers, packinghouses, people's houses, secretariat buildings, silos - and the restoration of the old agricultural tools.

Out of the desire to preserve the pioneering heritage, initiatives have started to conserve these heritage assets. Partners in these efforts include the settlements themselves, the regional councils, the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, state organizations and institutions, the Ministry of Culture and Sports, the Ministry of Jerusalem and Heritage and Landmarks. Following is a partial list of sites that have undergone conservation: Beit Ha'am and the water tower in Nahalal; the historic military position in Kibbutz Hogle; Beit Ha'am in Herut; the water tower in Kfar Hittim; the Pioneers House in Kfar Malal; the synagogue in Patish; the Australian wind pump in Lachish; the grocery store in Gefen; the train station, old bakery and Richard Kaufman mosaic (created by artist Eli Shamir) in Kfar Yehoshua; the water tower in the **moshav shitufi** Moledet; the water site in the **moshav shitufi** Regba; the security house in Nabatim; the kindergarten building in Moshav Burgata, the pioneers' shack in Timurim; and the water pool in Be'er Tuvia. These sites.

Table of Contents

04 The Workers' Moshavim, the Pioneering Heritage and Conservation | Omri Shalmon

05 Preface by the editor | Irit Amit-Cohen

08 On the Path of the Workers' Moshav: Milestones in the Development of the Workers' Moshav | Rena Reinitz-Idan & Irit Amit-Cohen

22 From Sejera Farm to Moshav Ilaniya | Esti Yankelwitz

30 “Venus Gathering Onions” in Kfar Yehoshua | Neta Haber & Ayelet Herzwolf

42 Moshavei Banim - a Unique Settlement Model and its Expression in the Moshav Master Plan Master plan: The Case of Moshav Lachish | Uzi Ophir

50 Conserving the Rural Space and Public Buildings in Kfar Azar: The Absorption of the Village into the City of Ramat Gan | Shlomo Lotan

56 Mutuality - Association and Dependence between Conservation and Reuse: The Case of Built Heritage Properties in Moshavim | Irit Amit-Cohen

68 Development Pressures and Concern over the Survival of Memory Agents: The Security House on the Old Site of Moshav, Nabatim | Zeev Zivan & Maria Matzerfi

74 Gezer: Heritage Reserve | Roni Borg & Ran Wolf 74

82 Pinchas Wolff: From Tarnow in Galicia to the Establishment of Nahala | Itmar Ben David

88 The Story of Place: Yitzhak Wilkanski, the Agricultural Farm in Huldah and the Groups of Laborers who Worked there, and their Role in Developing the Principles of the Moshav Ovdim | Tamar Agmon

94 The International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) International Cultural Heritage Tourism Charter: Reinforcing Cultural Heritage Protection and Community Resilience Through Responsible and Sustainable Tourism Management

107 Summaries (Eng.)

112 Preface by the Editor (Eng.) | Irit Amit-Cohen

114 The Workers' Moshavim, the Pioneering Heritage and Conservation (Eng.) | Omri Shalmon

before and after the Six-Day War. It was a difficult mountainous region and Yehuda made every effort to expand and diversify its economic branches. He believed that new methods and approaches should be adopted, for example, developing the rural tourism industry. Few people at the time believed that this was possible; there were even those who dismissed the idea outright because they did not think it was suitable for farmers. Yehuda did not give up. During a study tour in Switzerland, he learned that the farmers in that country had developed the hospitality industry - the guest houses (zimmers), which proved to be a source of income during agricultural off-seasons. Years later, he implemented this idea in Israel.

Yehuda played a central role in the rehabilitation of the Etzion Bloc after the Six-Day War. Immediately after the war, he began, initially on his own, to prepare settlement plans for the "new territories" in general, and particularly for the Etzion Bloc that had been conquered by the Jordanians in 1948. When a delegation of children of the original residents of Kibbutz Kfar Etzion, headed by Hanan Porat, approached him and asked for help in returning and rebuilding their settlement, to their surprise, he presented them with his own plans, which were quickly implemented.

His initiatives also extended to the Jordan Valley, where new settlements, including IDF Nahal Brigade settlements, were established in the late 1960s.

In 1970, Yehuda was appointed deputy director of the Settlement Division. He was assigned new duties: responsibility for coordination with the Ministry of Housing, physical planning, engineering and economic construction. Almost every day he could be found on Israel's roads; travelling from the Yamit Region in Sinai, through Judea and Samaria, the Jordan Valley and the new lookout points in the Galilee to the Golan - solving problems, planning new economic branches and coordinating between various bodies and institutions. On more than one occasion, he was tapped for special assignments. He was asked, for example, to find specific solutions for the problems of the city of Beit She'an. In his memoirs, he wrote: "Urban rehabilitation was never my area of expertise and activity, but I took a deep breath and took on the mission. I assembled a multi-disciplinary team that included a senior economist, an industrialist, a sociologist, an educator, an architect, an engineer and a planner, and we set out." The result was a comprehensive survey of the city along with an extensive plan to strengthen it. He was also the Jewish Agency's representative to the National Council for Planning and Construction.

Yehuda was constantly pouring out a profusion of new ideas, as well as implementing old ones whose time had come. Starting in the 1970s, he led the effort to develop tourism in agricultural settlements. The idea of guest houses was taken out of wraps, and thousands were built throughout the country. For this reason, Yehuda Dekel is considered the "father of the guest houses" in the agricultural settlements. Another "baby" of his was the establishment of industrial and craft enterprises in the **moshavim**.

In 1981, Yehuda Dekel was appointed director-general of the Jewish Agency's Settlement Division, a position he held throughout the decade. On his first day in the office, he saw on the wall, photos of the previous directors-general, including giants like Levi Eshkol and Raanan Weitz. He promised himself to follow in their footsteps and to try not to lag behind them. Indeed, he was involved in every undertaking and operation in the settlement enterprise in those years. For example, he nurtured the expansion and diversification of the wine vineyards in Israel, including the establishment of new wineries, and also advanced the date cultivation industry. He initiated the import of new varieties of dates to Israel, as well as the planting of thousands of dunams of date plantations, especially in the Jordan Valley and the Arava.

After concluding his position as director-general of the Settlement Division, Dekel moved to the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, serving as chairman of its executive committee. There, too, he proved to be a human bulldozer. He was the one who pushed, encouraged and set into motion the process of bringing **The Galina** - a vessel similar to the clandestine immigration ships of the 1940s - to Israel and placing it on display at the Atlit Clandestine Immigration Camp.

Another site that Dekel built literally from scratch was the HaReut Museum at the Koach Fort, to commemorate the three battles to conquer the garrison in 1948. For an entire decade, Yehuda invested truly superhuman efforts in obtaining permission to turn the police station into a national site and to establish the museum. He was not fortunate enough to witness its opening, six years after his death. His son Boaz Dekel continued the **mitzvah**, and the museum perpetuates the name of Yehuda Dekel and his comrades in arms and in ideology.

In recognition of his role in building the homeland, Yehuda Dekel was invited to light a torch on Independence Day 2006 - for his "contribution to the development of the Negev and the Galilee."

Glorious Chapters in the History of the Land of Israel

The beginning of this year marked 15 years since Yehuda Dekel departed from us. He passed away on the 3rd of Shvat 5768 (January 10, 2008) at the age of 79, leaving behind glorious chapters in the annals of this country.

Yehuda was one of the first children of the **moshava** of Herzliya, a graduate of the Mikveh Israel agricultural school and a Palmach fighter, who later held senior positions in the IDF. It would not be erroneous to say that he left prominent footprints on the map of Israel for nearly sixty years. He began working at the Jewish Agency's Settlement Division at the beginning of 1951, during the great push to establish immigrants' **moshavim**. In the decades that followed, he dealt with every possible issue that immigrant absorption entailed and with the establishment of agricultural settlements and the building their economy on a firm foundation. In the 1950s, Yehuda became one of the first employees of the newlyestablished Lachish Regional Council, serving as its director of economic planning.

From Lachish, Yehuda moved to the Settlement Division's Negev Region; there, too, he was responsible for planning the agricultural farms. During his tenure, dozens of new settlements were established and the existing ones strengthened. New branches of the economy were opened, with special emphasis placed on irrigated crops. The Negev became greener. The water that started arriving through the Yarkon-Negev pipeline, and then through the National Carrier, helped greatly.

From the Negev, Yehuda moved to the Jerusalem Region and made an important contribution to its development in the years.

Sites - The Magazine

Publisher: Yehuda Dekel Library

Editor: Prof. Irit Amit-Cohen

Deputy editor: Ronni Haimov

Assistant deputy editor: Boris Aminov

Editorial Board: Omri Shalmon, Humi Novensterm

Language Editor: Nirit Eitingon

Translator: Shifra Paikin

Hebrew Translator: Ora Dankner

Graphic Design: Lady Mac Creative

Proofreader: Yuval Halperin

Production:

ISSN 2519-6057

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Founded by The Society for the Protection of Nature in Israel, Mikveh Israel 5891000

Tel: 03-5059197, shimur@shimur.org.il, www.shimur.org.il

שמורה, ציר ומכלול מורשת מוחשית

קיימות דרכים שונות לעודד את שימורם של נכסי מורשת מוחשיים. בולטות בהן תיעוד הנכסים והדגשת ערכיהם התרבותיים, היכרות עם החוקים והכללים ובחינת מעמדם בתוכניות מתאר ארציות, מחוזיות ומקומיות, ניתוח תפקידם הייצוגי וחלקם בהבניית זיכרון מקומי, קהילתי ולאומי, בדיקת מצבם הפיזי והאפשרות השמישם לתפקוד דומה לישן, או לחדש התואם את הרצונות והצרכים של קהילה עכשווית. למגוון אפשרויות אלה מצטרפת בחינה של הנכסים לאור מיקומם, מופעם ותפרוסתם במרחב. למופע ולתפרוסת שלוש צורות: פריט מורשת, בנוי או נופי, שהכרזתו כראוי להגנה ולשימור מתייחסת קודם כל לערכיו שלו, ציר מורשת ומכלול או מקבץ מורשת. בשני האחרונים, ציר ומכלול מורשת, מתקיים קשר נושאי בין הפריטים. הקשר יכול להיות היסטורי – זמן ההקמה, האירועים והדמויות הקשורים בנכסים; קשר תפקודי; קשר אידאולוגי-חברתי-תרבותי. מרחב הציר או המכלול יכול להיות מצומצם ויכול להיות רחב וניתן לתחמו לאור מעמדו המוניציפלי: שכונה, רחוב, רשות מוניציפלית או הגדרת שימוש הקרקע. בכל המקרים הקשר הנושאי מקל על הגדרת המרחב ונכסיו ועל קביעת הכללים והכללים להגנה עליהם ולשימורם. בצירי מורשת ניתן לכלול מקטעים של שביל ישראל, שדרות עצים, צירי תשתיות, דרכים ומים, חופים, אפיקי נחל וגבולות. למכלולי מורשת משייכים את הגלעין ההיסטורי של העיר, מרקם כפרי וסביבתו החקלאית, חצר משק בקיבוץ או המרחב הציבורי בו שכולל את הדשא המרכזי, את מבני התרבות והקהילה, שטח פתוח מוכרז על שמורות הטבע ונכסי המורשת שבו. גיליון 13 של **אתרים - המגזין** מטרתו להציג דילמות בהגדרתם ובתכנונם, בשימורם, בניהולם ובהשמשתם של ציר מורשת ומכלול מורשת.

לשאול – למה להעדיף על פני שימורם של נכס או פריט נופי בודד? כיצד בתהליך הגדרתם כציר או כמכלול נשמרים ערכיהם התרבותיים?

לדון באמצעים שנקטים כדי להגן עליהם – האמנות הבינלאומיות והמקומיות, תוכניות מתאר ארציות או מחוזיות. התצלומים שלהלן, מציגים אחדים מנכסי המורשת לאורך ציר דרך, כביש 232 ובקצהו הדרומי מכלולי מורשת (צילום עיריית עמית-כהן).

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, לוחם פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים. בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכני הנגב, ממפתחי חבלי ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ. אבי ה"צימרים" במושבים. הרחיב את כרמי היין הזני בהתיישבות והקים יקבים חדשים.

כיהן כיושב ראש הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "**מצודת כ"ח - רעות תחת אש**", המתעד את קרבות נביי'ושע במלחמת העצמאות, מקום שבו נפלו רבים מרעיו. **מייסד "מוזיאון הרעות" וממדליקי המשואות של יום העצמאות תשס"ו** 2006- לכבוד מפתחי הנגב והגליל. יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה עם מחלה קשה. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו – "**ספריית יהודה דקל**".

אתרים - המגזין מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכר יהודה דקל.